

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE
OCH ANTIKVITETS AKADEMIEN

KONFERENSER 103

EN BIOGRAFI OM EN BOK

CODEX UPSALIENSIS B 68 FRÅN 1430

En biografi om en bok

CODEX UPSALIENSIS B 68

FRÅN 1430

Jonas Nordin & Janken Myrdal (red.)

Konferenser 103

KUNGL. VITTERHETS HISTORIE OCH
ANTIKNITETS AKADEMIEN

En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien (KVHAA). Konferenser 103. Stockholm 2020. 243 s.

ABSTRACT

(A biography of a book: Codex Upsaliensis B 68 from 1430.) A large proportion of European medieval art consists of illuminated manuscripts. In Sweden, the bulk of preserved images are mural paintings in churches, but the realm is not void of illustrated manuscripts. While Continental illuminated manuscripts are mainly religious, the Swedish are generally law codes.

In the present volume, one such law code, Uppsala University Library B 68, written in 1430, is examined from a wide variety of aspects. The text with its marginalia is presented. An analysis of the parchment reveals that the skin used is exclusively from calf. Through paleographic analysis, in combination with examination of the images, the commissioner of the book and the scribe are identified. Elin Bengtsdotter, who commissioned the book, belonged to the highest nobility, and Hans Kyle, who copied the text, was a clerk who had worked for King Eric of Pomerania (r. 1412–1439). The artist who made the images remains unknown, however.

The seventeen full-page illustrations are given due treatment. The enigmatic second image, showing Christ on the Cross, has been erased at some period. The post-medieval history of the manuscript is unravelled, but the person who effaced the image cannot be identified with any certainty. Other images describe life in Sweden before the great rebellion that eventually dethroned King Eric, and the images give hints about the ideological climate in Sweden at the time. One chapter is devoted to scornful and eccentric marginalia in this and other medieval manuscripts.

KEYWORDS

illuminated manuscripts, law codes, parchment, marginalia, prosopography, images of Christ, medieval art history, Olof Rudbeck, Gothicism

© 2020 Författarna och KVHAA, Stockholm, Sverige

ISBN 978-91-88763-18-1

ISSN 0348-1433

Utgivare: Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien
(KVHAA, The Royal Swedish Academy of Letters, History and Antiquities)
Box 5622, SE-114 86 Stockholm, Sweden
<http://www.vitterhetsakademien.se>

Distribution: eddy.se ab, Box 1310, SE-621 24 Visby, Sweden
<http://vitterhetsakad.bokorder.se>

Omslagsbild: B 68 (1430) utställd i visningssalen på Uppsala universitetsbibliotek, uppslag
Konungsbalken, folio 19v–20r. Foto: Per Cullhed

Samtliga färgillustrationer är ur Uppsala universitetsbibliotek, B 68, där annat inte anges.
Handskriften är digitaliserad och kan hämtas via
<<http://urn:nbn:se:alvin:portal:record-73176>>

Omslag och grafisk form: Bitte Granlund/Happy Book
Tryck: DanagårdLiTHO, Ödeshög, Sverige 2020

Innehåll

JONAS NORDIN & JANKEN MYRDAL: Förord	7
PATRIK ÅSTRÖM & EVA NYSTRÖM: Beskrivning av handskriften UUB B 68	13
PER CULLHED: Naturvetenskaplig undersökning av handskriften B 68	23
PER-AXEL WIKTORSSON: Medeltida skrivstilar i handskriften B 68	51
JANKEN MYRDAL: Beställare och skrivare	59
KAJ JANZON: Olof Ragvaldsson – från häradstinget i Siende till lagmansdömet i Östergötland	77
EVA LINDQVIST SANDGREN: Bokmåleriet i laghandskriften B 68	81
JANKEN MYRDAL: Kulturhistoria och politik – två bilder i handskriften B 68	101
ANNA NILSÉN: Kristusbilderna i laghandskriften B 68: <i>Iudex & Salvator</i>	119
PATRIK ÅSTRÖM: Blodpölsa, hundar och lekare: om marginella skämt i medeltida handskrifter	155
JONAS NORDIN: B 68 och kretsen kring Olof Rudbeck den äldre – några spekulationer över göticistiska spekulationer	173
Förkortningar	195
Referenser	196
Planschbilaga	209

Förord

Det du har under ögonen är en bok om en bok – eller kanske hellre en biografi om en bok. Biografi betyder levnadsteckning, en någorlunda heltäckande beskrivning av någons livslopp. Böcker, särskilt gamla böcker, har sina egna livshistorier: de har producerats i ett syfte, lästs, använts och omtolkats i andra syften; de kan ha varit flitigt använda under en period, därefter ha glömts bort för att senare få förnyad aktualitet. De kan vara bärare av ett budskap, en text, men de kan också ha intressanta saker att berätta som föremål eller artefakter. I den här boken gör vi inte anspråk på att säga allt som är värt att säga om handskriften B 68 i Uppsala universitetsbibliotek, men vi har försökt att belysa denna anmärkningsvärda kodex från många skilda perspektiv och vi har försökt att beskriva dess öden i olika historiska sammanhang. Det som har intresserat oss är dock inte att den innehåller en av cirka 95 kända medeltida avskrifter av Magnus Erikssons landslag.¹ Vi har i stället betraktat boken som en individ som likt en människa ingått i ett större sammanhang och fyllt sin roll i en större kontext, men som också har sina alldeles egna personliga erfarenheter att berätta om. Liksom människor bedöms olika av sin omgivning har också författarna i denna volym ibland varierande uppfattningar om och tolkningar av objektet i fokus. Vår förhoppning är att det skall stimulera till nytänkande och fortsatt forskning om den lilla men viktiga materialkategori som de fornsvenska handskrifterna utgör.

Det senaste halvsekle har det skett en förskjutning inom filologin som vetenskaplig metod. Dess ursprungliga syfte var att genom kritisk texttolkning skala av olika lager av en text för att nå fram till någon form av ursprungligt tillstånd. Textvariationer uppfattades som distortioner, förvrängningar av textens ursprungliga form. Förutom

1 Det grundläggande moderna verket om svenska medeltida lagböcker är Patrik Åström, *Sen-medeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslagshandskrifter. Dateringar och dateringsproblem* (Stockholm 2003).

att de textetableringar som erhöles inte sällan var idealtypiska rekonstruktioner utan korrespondens i någon historisk förlaga är detta också en metod som bortser från textens sociala sammanhang. Den ursprungliga författarens förmenta avsikter stod i centrum, vad som skett med texten och dokumenten därefter var irrelevant.

Den så kallade nyfilologin ser tvärtom texten som en levande materia som utformas till ett sammanhang och förändras av ett annat. Avvikelser är intressanta att studera i sig själva; de kan rentav vara betydelsebärande. ”En variant av en text skall inte tolkas på en skala bättre–sämre text, utan som ett unikt meddelande i en viss social miljö vars innehåll och form påverkas av relationen mellan här befintliga sändare och mottagare”, förklarar Jonas Carlquist.² Detta synsätt har medgivit ett öppnare, mer förlåtande och nyfikt förhållningssätt till textavvikelser i de medeltida handskrifterna.

Men har man väl öppnat för att textuella skillnader har viktiga saker att berätta om sociala sammanhang måste man ge samma roll åt materialiteten hos textbäraren – åt boken som föremål. Boken som artefakt förmedlar information på fyra nivåer: (1) som bärare av text, (2) som vittne om en tillkomstsituation, (3) som representant för en ursprunglig användarmiljö och (4) som exponent för skilda intressen och användningsområden under olika historiska perioder. Dessa fyra nivåer kan sedan delas upp i en oändlig mängd underskikt. Före tryckkonsten var spridningen av böcker begränsad, vilket bidrar till att exemplaren ofta bär tydliga spår av tidigare användning. Det kan vara fråga om bokbandens utformning, bruksavtryck på och i volymerna, anteckningar och klotter mellan raderna och i marginaler, rättelser, raderingar, tillägg och kommentarer till texterna, illustrationer och dekorativa element med mera. Sådana spår vittnar om böckernas ofta långa omloppstid och vidgar synen på deras bruk.

Den här boken har tillkommit inom ramen för projektet ”TTT: Text till tiden! Medeltida texter i kontext – då och nu”. Det är ett forsknings- och djupkatalogiseringsprojekt som syftar till att tillgängliggöra och frambringa ny kunskap ur de fornsvenska handskrifterna. Den materialmängd projektet har att behandla är begränsad till omfånget. Det finns, enligt projektets katalogisering, omkring 350 bevarade fornsvenska kodexar och kodexfragment (handskrifter, utom urkundssamlingar, producerade före 1530; katalogen är tillgänglig via webbadressen <manuscripta.se>). Projektet koncentreras på de två huvudsamlingarna i Kungliga biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek, som hyser 235 handskrifter eller drygt två tredjedelar av hela beståndet – återstoden är fördelad i småportioner på 20 olika arkivinstitutioner i Sverige och utlandet.

Detta är den korpus forskningen har att analysera. Vi skall inte förvänta oss några stora upptäckter av tidigare okända handskrifter.³ För att komma vidare kan vi alltså

2 Jonas Carlquist, *Handskriften som historiskt vittne: Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion* (Stockholm 2002) s. 10.

3 Sedan projektet inleddes har Elin Andersson och Emil Stenback, Kungliga biblioteket,

inte gå på bredden, utan måste gå på djupet med det redan kända materialet. Och här återstår mycket att göra. Av de fyra ovan beskrivna nivåerna har de fornsvenska handskrifterna framför allt studerats på nivå 1 och 2. På nivå 3 har endast ett fåtal studier utförts och på nivå 4 nästan inga alls. Dessutom tycks många av de slutsatser som dragits om tillkomstsituationen behöva revideras i ljuset av ökade kunskaper. Exempelvis måste den populära uppfattningen att nästan allt fornsvenskt material (utom lagarna) skrevs och lästes i Vadstena kloster sannolikt revideras.⁴ I den beslätade frågan om skrivaridentifieringar finns stora möjligheter att flytta fram positionerna genom pågående forskning om senmedeltida handstilar.⁵

Den här boken svarar inte på alla frågor som kan ställas till den märkvärdiga handskriften UUB B 68, men den försöker vidga fältet för den filologiska, kodikologiska och bokhistoriska forskningen. Det är inte en fullständig livscykelanalys, men bokens öden följs under trehundra år, in till mitten av 1700-talet. Som så ofta när man behandlar äldre historia på en detaljerad nivå är källäget mer än otillfredsställande. Många av de svar som ges rör sig därför på en spekulativ nivå och läsaren kommer att märka att de olika författarnas tolkningar inte alltid går att förena. Vi ser inte detta som en svaghet, utan som en nödvändighet – annars kom vi över huvud taget inte vidare i forskningen.

Den aktuella handskriften har nummer 39 i Carl Johan Schlyters mycket noggranna edition av Magnus Erikssons landslag. Bara ett fåtal av denna handskrifts textvarianter nämns i den textkritiska utgåvans noter, eftersom texten enligt Schlyter inte har några "betydliga afvikelser från den gamla texten".⁶ Men det som tilldragit sig särskilt intresse i denna handskrift har alltid varit dess bilder. Handskriften inleds med ett uppslag som visar Kristus som domare till vänster och Kristus på korset till höger. Tills helt nyligen var den sistnämnda bilden okänd eftersom den har utplånats i något skede, och trots det stora intresset för illustrationerna i UUB B 68 har denna radering tidigare aldrig observerats (upptäckten gjordes av Janken Myrdal i hans arbete med handskriften). I fortsättningen följer helsidesbilder framför varje balk, där motivet anknyter till balkens innehåll. Denna handskrift är därmed en av de rikast bildsatta från svensk medel-

upptäckt ytterligare en avskrift (i fragment) av Magnus Erikssons landslag. Se Patrik Åström, "En nyfunnen medeltida handskrift av Magnus Erikssons landslag", i: Elin Andersson & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halvsekel i Röggebiblioteket* (Stockholm 2018).

4 Per-Axel Wiktorsson, "Handskrifter som mötts. Spår av ett stormansbibliotek i Uppland", i: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm 2004) s. 307 f.

5 Se framför allt Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i det medeltida Skara stift* (Skara 2006) och andra publikationer av samme författare.

6 Samling af Sveriges gamla lagar – Corpus juris Sveo-Gotorum antiqui = SSGL 10: *Konung Magnus Erikssons Landslag*, utg. C. J. Schlyter (Lund 1862) s. XXXI.

tid. Det finns två andra jämförbart illustrerade handskrifter, båda av Magnus Erikssons landslag. Den ena, UUB B 10, är från omkring 1380, den andra, SKB B 172, är från åren 1436–1437. Dessa tre handskrifter är olika till karaktären. Den äldsta har skapats av en amatör och har ett hundratal enkla bilder. Den som här behandlas är från 1430 och dess uttrycksfulla bilder framställer scener som öppnar sig för analys. Den yngsta handskriften har tillkommit bara några år senare och beställaren har sannolikt känt till den handskrift vi här behandlar. Konstnären har dock valt helt andra bildlösningar med ansiktsprofiler på varje sida och små föreställande bilder i det övre vänstra hörnet. Här är det *mängden* bilder som öppnar för en djupare analys.

Illuminerade, färglagda, handskrifter fanns över hela Europa. Bilderna kallas miniatyrer, vilket inte har med deras storlek att göra – det är en senare, överförd betydelse. Att "miniera" innebar att måla med *minium*, en rödfärg framställd av blyoxid (därav det nutida ordet mönja) eller kvicksilversulfid (cinnober), som användes för att utmärka textdelar eller bokstäver, särskilt i "rubriker", de röda initialbokstäverna eller öppningsorden i en text. Beteckningen användes senare för alla typer av färglagda bilder. Miniaturer förekom som helsidesbilder och som marginalbilder och det europeiska materialet är långt mer omfattande än det svenska. I Frankrike och Flandern (motsvarande nuvarande Belgien och södra Nederländerna) producerades mängder av handskrifter som var flödande rikt illustrerade. Även England, Italien och Tyskland hade en stor produktion, liksom flera andra länder.

En huvuddel av de illustrerade handskrifterna hade ett religiöst innehåll. Gradvis blev allt fler genrer representerade och andelen handskrifter som inte var på latin men ändå försågs med miniatyrer ökade. Det svenska materialet skiljer sig på en viktig punkt från detta mönster: här dominerade laghandskrifterna till en början helt bland de handskrifter som försetts med bilder. I en katalogisering har alla svenska handskrifter med föreställande bilder beskrivits (se sidan 101). Sammanlagt är det omkring 80 stycken. Lagarna framträdde starkast intill mitten av 1400-talet, därefter försågs också andra typer av handskrifter med enstaka bilder.

Att det är lagarna som har illustrerats bestämmer också vilken typ av bilder som förekommer: religiösa motiv är inte särskilt framträdande. Det bilduppslag med två Kristusgestalter som inleder B 68 är därför närmast unikt i Sverige, om än ej i en europeisk jämförelse. I de svenska illustrationerna var det i stället företeelser som relaterade till lagtexten som bildsattes, antingen direkt eller med symboliska anspelningar. Det är således i denna kontext vi skall se bildmaterialet här.

Sverige har ett mycket omfattande medeltida bildmaterial i kyrkorna, som givetvis domineras av religiösa motiv. I de illustrerade handskrifterna får vi ett komplement till denna bildvärld, och därför är dessa bilder väsentliga, trots det begränsade antalet.

Bilderna i B 68 ger oss viktiga glimtar av företeelser och idéer som inte är belagda i andra källmaterial, trots att de varit betydelsefulla och tilldragit sig stort intresse i senare tider. Våra uppsatser går in på 1700-talet, men det finns också ett modernt bruk av bilderna som vi inte tar upp men som delvis motiverar de följande studierna. Miniaturernas uttrycksfullhet och att de framställer företeelser som annars inte skildras i bild har gjort dem till standardelement i många av vår tids kulturhistoriska skildringar av medeltiden. Detta är en av orsakerna till att vi vill ägna denna handskrift särskild uppmärksamhet. Först genom ett detaljerat studium kan bilderna avlockas relevant information. De stiger då från att vara illustrationer till valfri text om medeltiden till att bli ett källmaterial i sin egen rätt.

Utgångspunkt för denna antologi var ett symposium som hölls på Uppsala universitetsbibliotek den 12 oktober 2017. Författarna hade där möjlighet att testa sina tankar inför varandra och inför ett sakkunnigt auditorium. Genom Helena Backmans och Per Cullheds försorg bereddes deltagarna också tillfälle att fysiskt besiktiga den handskrift som stod i centrum. Vi vill tacka Kungliga Vitterhetsakademien som gett ekonomiskt stöd till såväl symposiet som den här boken. Vi vill även rikta ett varmt tack till Jenni Hjohlman, som ansvarat för bokens färdigställande, och Lena Albihn som uppmärksammat och korrigerat en mängd inkonsekvenser och förbiseenden i texterna. Inför publicering genomgick bidragen sakkunnig granskning av professor Lena Liepe, som tackas för värdefulla synpunkter.

I det följande benämns den handskrift som står i centrum för diskussionen ibland UUB B 68 och ibland enbart B 68. UUB anger ägandeförhållandet Uppsala universitetsbibliotek där B markerar Juridik i den ämnesindelade handskriftsamlingen. Den gamla och lite högtidliga placeringsbeteckningen Codex Upsaliensis har vi reserverat för antologins titel.

PATRIK ÅSTRÖM & EVA NYSTRÖM

Beskrivning av handskriften UUB B 68

Uppsala universitetsbiblioteks handskrift B 68 innehåller Östgötalagens kristnobalk och Magnus Erikssons landslag. Eftersom den innehåller just denna kristnobalk kan det på goda grunder antas att den har skrivits inom Östergötlands lagsaga, som under medeltiden omfattade ett betydligt större område än dagens landskap.

Boken är skriven på pergament, troligen år 1430. I det följande beskrivs bokbandet och inlagan ur ett kodikologiskt perspektiv, det vill säga med beskrivning av hur den fysiska boken är sammansatt och hur den och skriften är utformad. Därefter presenteras och kommenteras texterna i boken, varpå följer en redogörelse för bokens kända ägare. Till sist lämnas en detaljerad innehållsbeskrivning.

BOKBANDET

Bokens yttermått är cirka $18 \times 13,5 \times 6$ centimeter. Den förvaras i en kapsel (som mäter $20,5 \times 16,5 \times 7,5$ centimeter) av papp, klädd med brun klot. Kapseln har en etikett med Uppsala universitetsbiblioteks signum på ryggen.

Bandet är ett så kallat helband i pergament över papp, med lös rygg. Det kan dateras till 1600-talets sista två decennier eller början av 1700-talet (se vidare nedan). Boken är häftad på tre platta bind (pergamentremsor). Den har sydda kapitäl i blått och vitt, på genomträdde kapitälkärnor (som alltså går igenom pärmarna) av vitgarvat skinn. Snitten är röda och har beskurits i samband med ombindningen, vilket lett till en del mindre textförluster (se vidare nedan). På ryggen sitter titeletiketter i ljusbrunt respektive svart papper med guldtryck med texten MAG[N]US SME[K]S och LAGBOK AF ÅR 1347. Nuvarande folio 1 (första pergamentbladet) har tidigare fungerat som spegelblad i form av ett nedklistrat försatts. Rester på detta blad visar att det tidigare bandet har haft träskivor klädda med vitgarvat bresiljeinfärgat, det vill säga klarrött, skinn.

INLAGAN

Inlagan består av tjugo lägg. Det första och det sista lägget, som är av papper och består av nio respektive åtta blad, tillades i samband med inbindningen i slutet av 1600-talet (efter 1679) eller början av 1700-talet. Ombindningen kan tidfästas tack vare några vattenmärken i pappersbladen, varav ett har texten SEFSIO (folio I), vilket syftar på Sävsjöströms pappersbruk, tidigast omnämnt 1679 med privilegier utfärdade av Kammarkollegiet 1725, då under namnet Sävsjö.¹ De andra vattenmärkena föreställer dels en krona och därunder bokstaven N och en stjärna, allt i en cirkel (folio II, III, 153, 155), dels en fristående krona och därunder bokstäverna G och R (folio 160).²

Det första pergamentbladet (folio 1) är, som nämnts, ett lösgjort spegelblad. I övrigt är sammansättningen oförändrad, vilket framgår av kustoder och läggnumrering (se nedan). Åtta av de ursprungliga pergamentläggarna består av fyra dubbelblad vardera medan fyra lägg har tre dubbelblad och ett eller två insticksblad (enkelblad), fyra lägg har fyra dubbelblad och ett eller två insticksblad, och ett lägg består av sex dubbelblad.

Nedre marginalen har bortskurits på tre blad i slutet, utan textförlust (folio 148–150). Vartannat pergamentlägg har i samband med inbindningen i nyare tid försetts med en förstärkningsremsa eller fals av papper mot ryggen.

Kustoder förekommer i lägg 3–7, 9, 11, 13, 15 (folio 16v, 24v, 32v, 39v, 46v, 62v, 78v, 94v, 110v). De fallande kustoderna har troligen försvunnit i samband med att boken beskurits vid ombindningen. Läggen har en gammal numrering i brunt bläck med arabiska siffror; liksom kustoderna har den ibland skadats eller bortskurits. Numreringen uppträder från och med nuvarande lägg 3 i övre högerhörnet på läggens förstasida (de skadade numren är här markerade med frågetecken): 2? folio 9r, 3 folio 17r, 5 (rest) folio 33r, 6 folio 40r, 7 folio 47r, 8? folio 56r, 9? folio 63r, 10 folio 71r i nedre margen, 11 folio 79r i nedre margen, 12? folio 87r, 13 folio 95r, 16 folio 123r och 18 folio 143r. Läggen har dessutom en något yngre numrering i övre vänster hörn på förstasidorna av nuvarande lägg 3–8 med de romerska siffrorna II–VII i svart.

På folio 5v, 6v, 7v finns ett A i fyrkant nedanför texten. Det syftar sannolikt på Kyrkobalken, som betecknas med A i innehållsförteckningen på folio 3v. På första bladet i andra ursprungliga lägget (folio 17r) längst ner vid bladkanten står sannolikt *kirchio balker*, som beskurits.

De första nio pappersbladen är ofolierade, därefter följer en nyare foliering 1–151 i

1 Sune Ambrosiani, "Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt", i: *Mole chartaria suecana: Svenska pappersbruksföreningens tjugufemårsskrift*, 1 (Stockholm 1923) s. 70, 196.

2 Jfr Gösta Liljedahl, "Vattenmärket – pappersmakarens bomärke och kvalitetsbevis", 3–4, *Svensk papperstidning* (1974) s. 387–389, 556. Inget av de tre märkena finns i Riksarkivets pappershistoriska samling.

övre högerhörnen på rectosidorna (sannolikt gjord av lagutgivaren C. J. Schlyter under 1800-talets första hälft), samt avslutningsvis åtta ofolierade pappersblad.

TEXTENS UTFORMNING

Textytans höjd och bredd är cirka $12,5 \times 8,5$ centimeter. Texten är skriven i en spalt och har i genomsnitt 26 rader. Skriftytan är avgränsad av marginallinjer i bläck till höger och vänster om texten, samt en linje i yttre marginalen, som avgränsar placeringen av kapitelnumreringen (flocknumren).

Texten är skriven i yngre gotisk kursivskrift (*cursiva gothica recentior*) av en hand (eller möjligen två händer) i svart med röd utmärkningsskrift (streckade bokstäver, flocknummer, paragraftecken, radfyllnader). Uppslagen är försedda med sidöverskrifter som anger balkarnas namn i rött.

Initialer finns på folio 2r och i början av de förteckningar över balkarnas kapitel eller flockar som inleder balkarna, samt vid själva balktextens början. Initialen *I* har formen av en fisk på folio 2r och vid början av fyra balkars flockförteckningar (som avviker från det normala, se nedan), nämligen vid Kyrkobalken folio 3v, Giftermålsbalken folio 34r, Byggningsbalken folio 60r och Köpmålsbalken folio 87v. Flockarnas början markeras omväxlande av enfärgade röda, mörkgröna/svarta eller tvåfärgade lombarder. Flockarna har dessutom en ursprunglig numrering med romerska siffror i rött, som ibland avviker från den tryckta standardtexten, vars nummer tillagts av en 1800- eller 1900-talshand i blyerts.

Boken har 16 helsidesbilder, varav de två första utgör ett uppslag och de övriga är inskjutna mellan flockförteckningen som inleder varje balk och själva balktextens början. Undantaget är den sista, där bilden i stället är inskjuten i flockförteckningen.

Innehållsförteckningen på folio 3v, som är ursprunglig, upptar lagens balkar och omfattar även Kyrkobalken. Balkarna har försetts med bokstavsbeteckningarna *A–S* i rött, vilka dock är felaktiga, eftersom balken Om dråp av våda (i Sårålsbalken) betecknas både *M* och *N*. I slutet på förteckningen upptas Gårdsrätten: *garz rāth / Staadfesta iuir swerika*. Också i det fallet är bokstavsbeteckningen troligen fel. Texten är fördelad på två rader som betecknas *R* och *S* (framför de tre sista orden). De två raderna kan möjligen översättas med *Gårdsrätt, stadfäst över Sverige*. Denna tolkning kompliceras emellertid av att *garz rāth* skils från det övriga med ett rött streck, och att verbet borde ha haft singularform. Eventuellt syftar den sista raden i stället på en stadga. Av allt att döma har skrivaren alltså planerat att skriva in Gårdsrätten och en annan text, men aldrig gjort det. För detta talar att den sista sidan ursprungligen bara haft fem rader.

Alla balkarnas inledande flockförteckningar har en överskrift i rött. Därefter bör-

jar texten med orden *In nomine domine* (ibland med ett avslutande *Amen*) och inleds därför med en stor *I*-initial, något som avviker från det normala. (I de fall balkarnas flockförteckningar i andra handskrifter inleds med en initial är det i normalfallen *H*, *U*, *F* eller *N*, aldrig *I*.)

LAGTEXTERNA

Bokens lagtext inleds med Östgötalagens kristnobalk. Balkens text är besläktad med den version av Kyrkobalken som finns i de handskrifter som Carl Johan Schlyter och Hans Samuel Collin betecknar H, I och K, det vill säga RA E 9048 (skriven på slutet av 1300-talet eller under 1400-talet), SKB B 1 (skriven efter 1474) och UUB B 74 (skriven 1570 eller något därefter).³ Flockförteckningen upptar 41 flockar, men själva texten är indelad i 38 flockar, som saknar motsvarighet i I (SKB B 1); de två andra handskrifterna med kristnobalken saknar förteckningen.⁴

Huvudtexten, Magnus Erikssons landslag, avviker enligt Schlyter inte särskilt mycket från standardtexten. Landslagens text är hämtad från en ursprungligare version av lagen än den som ingår i de ovan nämnda handskrifterna E 9048 och SKB B 1.⁵

Bara tre flockar saknas, nämligen Giftermålsbalken 9, 15 och Jordabalken 10. Giftermålsbalken 9 saknas också i ett antal andra handskrifter, medan de två andra flockarna bara överhoppats i B 68.⁶ Schlyter betecknar för övrigt ortografin som ”mycket oordentlig”, vilket förefaller obefogat.⁷

På ett antal ställen, företrädesvis i de sex första balkarna, har inledningarna till flockarna försetts med följande böner eller åkallanden (kapitelnummer här enligt B 68, som avviker från standardtexten):⁸

3 Samling af Sveriges gamla lagar – Corpus juris Sveo-Gotorum antiqui = SSGL 2: *Östgötalagen*, utg. C. J. Schlyter & H. S. Collin (Stockholm 1830) s. xi–xiv.

4 SSGL 3: *Uplands-lagen*, utg. C. J. Schlyter (Stockholm 1834) s. 455.

5 De två handskrifterna E 9048 och SKB B 1 innehåller en varianttext som betecknats ”mel-lersta lagen”, se vidare SSGL 10: *Konung Magnus Erikssons Landslag*, utg. C. J. Schlyter (Lund 1862) s. xiv nr 12 (M), xlviii nr 74, s. 73 not 56, s. 74 noterna 60 och 10.

6 SSGL 10 (1862) s. 61 not 1, s. 65 not 21, s. 101 not 1.

7 SSGL 10 (1862) nr 39 s. xxxi.

8 Janken Myrdal, ”Kvinnosaksfrågan omkring år 1430”, *Historisk tidskrift*, 138 (2018) s. 63–77.

maria vid Kyrkobalken (Kk.) 25 (folio 13r), Konungsbalken (Kg.) 3 (folio 20v), Kg. 10 (folio 25v), Giftermålsbalken 3 (folio 37r), Jordabalken (J.) 17 (folio 54r vars nummer överhoppats);
maria hielp Kk. 13 (folio 9r) och 24 (folio 12v), Kg. 11 (folio 26r), J. 14 (folio 53v) Edsöresbalken 7 (folio 105r);
hiälp maria Byggningsbalken (B.) 27 (folio 80r);
maria hielp wt noth [= nöd] Kk. 2 (folio 6r);
liuffa mari[a] hiälp Kk. 15 (folio 9v);
maria hielp wäl Kk. 20 (folio 11v);
Jughw [= jungfru] *maria h* Kg. 7 (folio 24r);
iunfro [= jungfru] *maria* B. 22 (folio 75v);
gud oc ma[r]ia hiälpin Ärvdabalken 14 (folio 48r);
hiälp gud J. 3 (folio 51r).

DATERINGEN

Efter lagtextens slut förekommer en skadad notis i rött. Den lyder troligen *A[nno domini] m^o cdxxx est completus*, det vill säga att boken fullbordats 1430 (årtalet är svårsläst). Dateringen ansågs av Schlyter (som läste årtalet som *MCDXXXI*, det vill säga 1431) vara en förfalskning. Han menade att den var gjord av samma hand som i SKB B 6 tillagt en Mariabön i slutet av Kyrkobalken 26 och en datering i slutet av boken. Så är emellertid inte fallet. Tilläggen i B 6 avviker dels vad gäller skrifttypen, som är en dålig efterhärming av medeltida lombarder, dels vad gäller skriftfärgen, som närmast kan betecknas som mörkviolett. Båda dessa element antyder att tilläggen i B 6 är från 1500-talet eller senare. Dateringen i B 68, däremot, avviker inte från de övriga röda texterna i boken, och bör alltså kunna anses som äkta.

SENARE TILLÄGG

I handskriften finns tillägg i marginalerna av tre eller fyra händer, varav den äldsta, från 1500-talets andra hälft eller något senare, har gjort noteringar vid Ärvdabalken (folio 44r–49r).

En yngre hand, som sannolikt tillhörde juridikprofessorn Carl Lundius (se nedan), har i hela boken infört hänvisningar i form av jämförelser med i första hand *Cod. Christoph.*, det vill säga Kristoffers landslag. Bland dessa anteckningar finns även referenser till en *Cod. Pering.* Det rör sig sannolikt om en handskrift som tillhörde antikvarien Johan Peringer (1654–1720), som 1693 adlades under namnet Peringskiöld. Den handskrift det bör röra sig om är SKB B 6, som Peringskiöld inhandlade 1677,

alltså samma handskrift som nyss omtalats, med den förfalskade dateringen. Efter Peringskiölds död inköptes den till Antikvitetsarkivet 1721 och övergick därifrån till det kungliga biblioteket. Carl Lundius omtalar B 6 i två dissertationer.⁹ Schlyters uppgift om att B 6 ägts av Lundius, vilket skulle framgå av den senare av dissertationerna, verkar inte vara riktig.¹⁰

En annan (eller samma?) hand har på ett antal ställen infört förkortningen *Contr.* följd av en arabisk siffra. Den hänvisar till paragraferna i en sammanställning gjord under 1400-talets andra hälft (före 1486?) av skillnader mellan Magnus Erikssons landslag och Kristoffers landslag. Vanligen har den titeln *Contrarietates legisterium novi et antiqui*.¹¹

Ytterligare en ungefär samtida hand har i nedre marginalerna infört ett antal namn på kroppsdelar på latin med svenska översättningar och därtill två andra notiser. Dessa anteckningar är inte längre än att de kan återges i sin helhet: Folio 38r och 38v *Rectum ende*, 68r: *Arteria plus ådhra vådher ådhra / pectus bröst / Torax bringha* och därefter ett oläsligt ord, folio 70r: *mamma späne / papilla vartu på spönan / Pororia pågha spöna*, 118r: *fel galle*.

Två andra, också eftermedeltida, händer har gjort några små anteckningar, varav den första har återgivit ett citat från Publilius Syrus, *Sententiae*, 105: *Etiam innocentis cogit mentiri dolor* på folio 41r två gånger, samt på 42r med den svårlästa svenska översättningen *Suedhen [?] komber en til at seija thz som han all [?] giorde*. Den andra handen svarar bara för två rader, skrivna på tvären i yttermarginalen på folio 58v: *data ea est st [?] potesta [?] honum är giffuin al macktt*, som är en något avvikande återgivning av språkbandet på folio 19v.

Rester av en till största delen utplånad yngre anteckning finns även på folio 3r.

9 Carl Lundius, *Dissertatio juridica de successione ab intestato, quam indultu ampliss. facult. Jurid. in regia academia upsaliensi sub praesidio consultissimi & longè celberrimi viri Dn. Caroli Lundii jur. patr: profess: reg: & ordin: nec non h. t. facult: decani amplissimi publico eruditorum submittit examini Georgius Henr: Haveman Wiburgensis, In Audit. Gust. Majori, d. [] Junii anno MDCXCVII* (Uppsala 1697); dens., *Dissertatio juridica de justitia et jure Sueonum, quam, ex consensu & approbatione amplissimi jctorum ordinis, in illustri athenæo Upsalensi, preside consultissimo atque celberrimo viro, Carolo Lundio, juris patrii professore reg. et ord. publico bonorum examine modestè submittit Johannes Herlin Stockholmensis. In audit. Gustav. majori ad d. 14 martii, anno MDCCIII* (Uppsala 1703).

10 SSSL 10 (1862) s. x.

11 Angående denna, se Patrik Åström, *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala 2016) s. 107–132.

ÄGARPROVENIENS

Om de äldsta ägarförhållandena är inget känt, men handskriften befann sig i slutet av 1600-talet i Uppsala. Den omnämns första gången av Olof Rudbeck d.ä. (1630–1702), som återgett fyra av bilderna i *Atlant/Atlantica* (se Jonas Nordins bidrag på sidan 173 i denna volym). Boken var även i händerna på hans samtida kollega juridikprofessorn Carl Lundius (1638–1715), vilket framgår av fyra dissertationer som han var preses för under intervallet 1686–1703. B 68 har även kommit till användning i hans *Zamolxis* (1687) och för hans kommentarer i Rudbecks utgåvor av Johannes Loccenius' latinöversättningar av Västgötalagen (1695) och Upplandslagen (1700). Något senare (1744) var den i händerna på juridikprofessorn Daniel (Danielsson) Solander (1707–1785), vilket även detta framgår av en dissertation.

Den äldsta ägarnotisen i boken återfinns på folio 3r och har formen av en namnteckning från första hälften av 1700-talet. Boken ägdes då av akademiräntmästaren vid Uppsala universitet, Nils Rommel (död 1754).¹² Hans namnteckning finns även bevarad i ett dokument i Erik Wallers autografsamling på Uppsala universitetsbibliotek.¹³

Senare ägdes boken av handskriftssamlaren, sekreteraren och titulärlagmannen Johan (Berndt) Redin (1747–1832).¹⁴ På folio IIr och 1r finns ett stort *R* med ett kommalikt tecken ovanför. På folio 1r har en något yngre hand lagt till hans efternamn inom parentes efter *R:et*.

Bokens ägare därefter framgår av tre anteckningar på frampärmens insida. Vid bokauktionen efter Redin 1832 förvärvades handskriften av grosshandlaren i Stockholm Henric Ekström (1768–1846).¹⁵ Den ärvdes av dennes son vice häradshövdingen Knut Ekström (död 1895), som donerade boken till Uppsala universitetsbibliotek 1855.

12 Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia*, II:2 (Uppsala 1909) s. 103 samt på ett antal andra ställen. En bild av Rommel finns bevarad, se Nils Sjöberg, *Svenska porträtt*, 1: Samlingarne vid Uppsala universitet (Stockholm 1903) s. 61. Han omnämns även i Carl von Linné, *Nemesis divina* (Stockholm 1968) s. 148 not 46.

13 Waller Ms se-02730, Uppsala universitetsbibliotek, beslut 3/4 1701 om att anslå 60 daler silvermynt för kostnader som rörde botaniska trädgården (*hortus botanicus*) till Olof Rudbeck d.ä., med Rudbecks kvittering 1702. Dokumentet är tillgängligt digitalt.

14 Bertil Broomé, *Handskriftssamlarna och de svenska arkiven 1700–1950* (Stockholm 1977) s. 182.

15 Broomé (1977) s. 211; [Hans Gillingstam], "Ekström: g) Lidköpingssläkten E.", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 13 (Stockholm 1950) s. 196.

INNEHÅLL

Frampärmens insida – ÄGARANTECKNINGAR: *Tillhör Hr Grosshandlaren H. Ekström*. Därefter av annan hand: *afsonen v. Häradshöfdingen Knut Ekström förärad till Upsala Acad. Bibliothek Decemb. 1855*.

Frampärmens insida, folio 152 – BIBLIOTEKSMÄRKE. *No 68* och Uppsala universitetsbiblioteks pappersetikett med nuvarande signum; på folio 152 är bibliotekets märke blindstämplat.

Frampärmens insida – HÄNVISNING TILL SAMLING AF SWERIGES GAMLA LAGAR. Av C. J. Schlyters hand.

Ir – ÄGARANTECKNING. *Handlad på Bok Auctions Kammaren den 11. October 1832. för Bco R[r] 28. 4. s.*, det vill säga av Henric Ekström på auktionen efter Johan Redin för 28 riksdaler banco och 4 skilling.

Iir, ir – ÄGARANTECKNING. *R* med en punkt över. På folio ir har en annan hand därefter tillagt (*Redin*).

ir – ANTECKNING. Två rader med några ord på övre delen av bladet. Raderna är skrivna innan bladet limmades ner som spegelblad över de röda pärmflikarna, som lämnat spår efter sig när bladet lösgjordes.

iv – ANTECKNING. Pennprov.

2r – EVANGELIUM SECUNDUM IOANNEM 1: 1–14 (Inledningen till Johannes-evangeliet på latin). Överskrift i rött, möjligen *Inicium* [...]. Nästan utplånad text.

2v (före Kyrkobalken) – BILD. Tronande Kristus. Med skadade språkband, till vänster *Venite benedicti pa[tris]*, till höger *Jte maledicti ig[ne]*, jämför Matteusevangeliet 25:34, 41. **Plansch I.**

3r – BILD. Utskrapad helsidesbild av korsfästelsen. **Plansch II.**

3r (nedre marginal) – ÄGARANTECKNING. *N. Rommel* under den utskrapade bilden.

3v – INNEHÅLLSFÖRTECKNING.

3v–17v – ÖSTGÖTALAGEN: KYRKOBALKEN (KRISTNU BALKÄR) >Tabula wti kirkio balka< 5r (i Kyrkobalken) – BILD. Kyrka. **Plansch III.**

(löpande) – SKRIVARNOTISER i form av inskjutna böner i rött vid början av ett antal flockar. Se inledningen, sidan 17.

17v–15iv – MAGNUS ERIKSSONS LANDSLAG (MELL). >Tabula i konungx balke i gudz namn< Överskriften till flockförteckningen folio 13iv till balken Sår med vilja lyder felaktigt >tabula i sara malz balker meth vatha i gudz na[mpn]<, men är däremot rätt i den följande bildtexten på folio 138v.

19v (vid Konungsbalken) – BILD. Kung. Nederst bildtexten *konungx balk*, och vid sidan om kungen språkbandet *data est ei potestas*, hämtat från Apocalypsis (Uppenbarelseboken) 13:5. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons stadslag*, Plansch 1.) **Plansch IV.**

34r (vid Konungsbalken) – Textsida med dekorelement och spår av glossor. **Plansch XVIII.**

35v (vid Giftermålsbalken) – BILD. Trolovningsscen med kvinna och man. Nederst bildtexten *Giftamalx balk*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, Pl. 1.) **Plansch V.**

38r, 38v, 68r, 70r, 118r (nedre marginal) – NAMN PÅ KROPPSDELAR på latin med svenska översättningar. Återgivna i inledningen på sidan 18.

41r, 42r (nedre marginal) – Ur PUBILIUS SYRUS, SENTENTIAE, nr 105: *Etiam innocentis cogit mentiri dolor*. Senare tillägg. På folio 41r två gånger, på folio 42r även med den svårtydda svenska översättningen *Suedhen* [?] *komber en til at seija thz som han all* [?] *giorde*.

43v (vid Ärvdabalken) – BILD. Arvskiftesscen med man och kvinna, kanna och smörkärna. Nederst bildtexten *Arfuatha bal[k]*. Två infällda språkband: Mannen säger *få mik kannan hafui kärnan* och kvinnan svarar *kana är batra* [läs *bätra*]. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, Pl. 2.) **Plansch VI.**

50r (vid Jordabalken) – BILD. Landskap. Nederst bildtexten *IORTHA BALK*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, Pl. 3.) **Plansch VII.**

58v (nedre marginal) – ANTECKNING. Senare tillägg: *data ea est st* [?] *potesta* [?] *honom är giffuin al macktt*. Jämför språkbandet på folio 19v.

61r (vid Byggningsbalken) – BILD. Man med spade. Nederst bildtexten *Bigning balk*. **Plansch VIII.**

88r (vid Köpmålabalken) – BILD. Krämarbod med kvinnlig kund och köpman. Nederst bildtexten *köpmän balk*. Inskriven svårläst text *qui vult videri* [?] *mea* [?] [...] *videri*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, Pl. 4.) **Plansch IX.**

92v (vid Tingmålabalken [Rättegångsbalken]) – BILD. Tingsscen med två män. Nederst bildtexten *Thiinkxmal bal[k]*. Två infällda språkband: en av männen säger *les saa at iak ma nogit fo* och en annan svarar *Jak gör ok sua*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons Landslag*, Pl. 5.) **Plansch X.**

103v (vid Edsöresbalken) – BILD. Man med yxa ovanför en person som lutar sig ut ur ett hus över en liggande, sårad (?) person. Nederst bildtexten *ESÖRA BALK*. **Plansch XI.**

114v (vid Högmålsbalken) – BILD. Kvinna som dräper ett spädbarn. Nederst bildtexten *Höchmelz bal[k]*. Två infällda språkband: barnet säger *kiara mother*, och kvinnan svarar *vil iak thiit lyff vnna tha kallas iak drauls kona*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons stadslag*, Pl. 5.) **Plansch XII.**

119v (vid Om dråp med vilja [Dråpamålsbalken]) – BILD. Blodig, av svärd genomstucken man, och man med svärd lyft över huvudet. Nederst bildtexten *Dräp mz uilia*. Infällt, tvådelat språkband med texterna (a) *thu scalt hafua mera til* och (b) *nugh hauer iak*. **Plansch XIII.**

128r (vid Om dråp av våda [Dråpamålsbalken]) – BILD. En man har fällt träd över en annan man. Nederst bildtexten *Dräpä mz uatha*. Infällt språkband med texten *hialp för gudz skuld*. **Plansch XIV.**

132v (vid Om sår med vilja [Såramålsbalken]) – BILD. En man sticker en annan man med kniv. Nederst bildtexten *Sara mal mz uilia*. Två infällda språkband: den ena mannen säger *hau thu thz*, och den andra svarar *thz gialihv thit lif*. **Plansch XV.**

137v (vid Om sår av våda [Såramålsbalken]) – BILD. En man som ber en annan om ursäkt för vådasår. Nederst bildtexten *Saar mz uada*. Två infällda språkband: den ena mannen säger *thet är myk a mot*, och den andra svarar *iak forlata thyk thz*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons landslag*, Pl. 6.) **Plansch XVI.**

141r (vid Tjuvabalken) – BILD. Hängd man. Nederst bildtexten *Thiufua balk*. Två infällda språkband: till vänster *lifhta vta agha thy hafuer then plagha* och till höger *agha bonda barn i tyt tha kombir ey hyth*. Ovanför mannens huvud har en senare hand skrivit *aga*. (Återgiven i Holmbäck & Wessén, *Magnus Erikssons stadslag*, Pl. 6.) **Plansch XVII.**

151v – ANNOTATIO SCRIPTORIS (skrivaranteckning på latin). Lagen avslutas med *AMEN*, varpå följer ett tillägg, som troligen skall läsas som *Explicit per totum*. Nedanför detta dateringen *A[nno domini] m° cd xxx est completus*. En senare hand har därefter tillagt *Anno domini*.

151v – RIM. *A yorde man tha ey beth[re] lefwer än man the[n] [f]atth[i]ge almose gefwr*. Tillagt av en senare hand.

151v – MOT KÅTA PIGOR, UR NORSKA LAGEN. Texten är svårt skadad. Troligen tillagt av en senare hand. Se Patrik Åströms bidrag, sidan 161–164.

Ryggen – RYGGTITEL (se bokbandsbeskrivningen på sidan 13).

Naturvetenskaplig undersökning av handskriften B 68

Inom arkeologi har man sedan länge med hjälp av naturvetenskapliga metoder försökt vidga de perspektiv som rena observationer ger vid handen. Metoderna blir allt mer förfinade och man kan med allt mindre material komma långt i sina analyser. När Bäckaskogskvinnan 1977 skulle åldersbestämmas med kol 14-metoden var man tvungen att använda hela underarmsbenet för en analys som i dag kan genomföras med den mängd kol som finns i ett blyertsstreck.¹ Spektralanalys gör att man med oförstörande teknik kan se och med digital bildanalys förstärka tidigare mer eller mindre osynliga spår av skrift, och inom området DNA-analyser på historiska föremål kan man göra artbestämningar och släktskapsanalyser som man tidigare bara kunnat drömma om.

Metoderna har också använts inom kodikologi. Vad gäller DNA-analys av pergament har BioArCh (Biology, Archaeology, Chemistry) vid universitetet i York med Matthew Collins, Sarah Fiddymment med flera utvecklat en analysmetod för att artbestämma pergament på ett sätt som kräver ytterst lite av originalmaterialet för att kunna träffa rätt.² De har bland annat kunnat visa att handskrifter som tidigare schablonmässigt antagits vara tillverkade av pergament från en enda djurart i själva verket består av pergament från flera olika djur. BioArCh kontaktades 2018 för att undersöka möjligheterna att göra en analys av hela handskriften B 68 och Sarah Fiddymment med medhjälpare erbjöd sig frikostigt att genomföra en sådan analys utan kostnad.

Pergament är djurhudar som till största delen består av ett fint nätverk av fibrer av proteinet kollagen. Skinnen bearbetas vid tillverkningen med alkaliska ämnen (kalk) och bearbetas mekaniskt med skrapverktyg för att befria det från hår och köttrester. Pergament har i likhet med skinn en hårsida och en köttsida som alltid är märkbar, men pergamentmakaren eftersträvar alltid så släta ytor som möjligt och slipade därför köttsidan med till exempel pimpsten.

1 Muntlig uppgift från professor Göran Possnert 2010.

2 Ann Gibbons, "Biology of the book", *Science*, 357 (2017), DOI: 10.1126/science.357.6349.346

För garvade skinn används ett garvämne som isolerar kollagenfibrerna från varandra. Dessa ämnen möjliggör den rörelse mellan enskilda kollagenfibrer som gör skinnet mjukt och följsamt. Vid tillverkning av pergament spänns hudarna i stället upp i ramar där kollagenfibrerna i avsaknad av garvämnet så att säga klistrar sig till varandra och bildar en styvare substans än skinn. Resultatet blir ett mycket hållbart material som under medeltiden användes till handskrifter innan det gradvis trängdes ut av papperet, som också kom att bli boktryckarnas främsta material från 1455 och framåt.

Analysmetoden vid BioArCh bygger på att man på ett skonsamt sätt kan få enskilda kollagenfibrer att lossna från pergamentets yta. Dessa analyseras sedan för att kunna få fram djurart och andra parametrar rörande pergamentets kvalitet. För att extrahera fibrerna används ett vanligt radergummi som gnids mot pergamentets yta. Smulorna från radergummit samlas sedan ihop i ett provrör för att senare bearbetas och analyseras i en laboratoriemiljö. Det är viktigt att inte blanda DNA från pergamentet och från den som utför testet. Därför används skyddshandskar under hela processen och smulorna hanteras bara med syntetiska borstar eller andra verktyg.

BANDET TILL B 68

Den aktuella handskriften är skriven på pergament och dateras till 1430-talet. Den har med all säkerhet bundits om vid ett senare tillfälle. På pergamentet på folio 1r finns rester av ett lilafärgat skinn från en tidigare inbindning. Kapitälbandet (fig. 1) är av samma sort som det som användes till Johann Freinsheims bokgåva till Johan Skytte 1643.³ B 68:s försätts, som fogades till bandet vid ombindningstillfället, är tjockare runt kedjelinjerna, vilket i sin tur indikerar papper som är tillverkat före 1750 då man med dubbla viradukar började tillverka ett slätare papper utan denna variation i tjocklek runt kedjelinjerna. Det finns tydliga vattenmärken i försättsen där en krona med bokstäverna CR förekommer samt en krona med en stjärna och ett N, samt bokstäverna SEFSIÖ, vilket förmodligen betyder att det är ett papper från Sävsjöströms pappersbruk i Småland (fig. 2). Detta pappersbruk hade verksamhet 1679, fick sitt privilegiebrev 1725 och brann ner 1739.⁴ Om man tolkar CR och kronan som Carolus

3 *Io. Freinsheimii. specimen. paraphraseos. Cornelianæ. primvm. C. Taciti. fragmentvm. hoc. est. Tiberiani. principatus. quindecim. annos. com præhendens. et. cvm. versionibus. lingvarvm. quinque. comparatvm.*, Edebatur Argentorati, impensa & typis Berneggerianis. Anno Christiano MDCXLI., Uppsala universitetsbibliotek, signum: Bokband/1600-tal/Sverige/38. Se ProBok <<http://probok.alvin-portal.org/alvin/record.jsf?pid=alvin-record:15382>>.

4 Esko Häkli, "Papperets kronologi: Årtal i urval", sammanställning ursprungligen för boken *Ingen dag utan papper* (Borgå 2008). Här har använts den utökade version som publicerats på föreningen Nordiska Pappershistorikers webbplats: <http://www.nph.nu/pdf-filer/papperets_kronologi.pdf> (2020.06.30).

Figur 1. Kapitälband från B 68.

Figur 2. Vattenmärke från Sävsjöströms pappersbruk i försätts till B 68. Digital kalkering av bild från originalet.

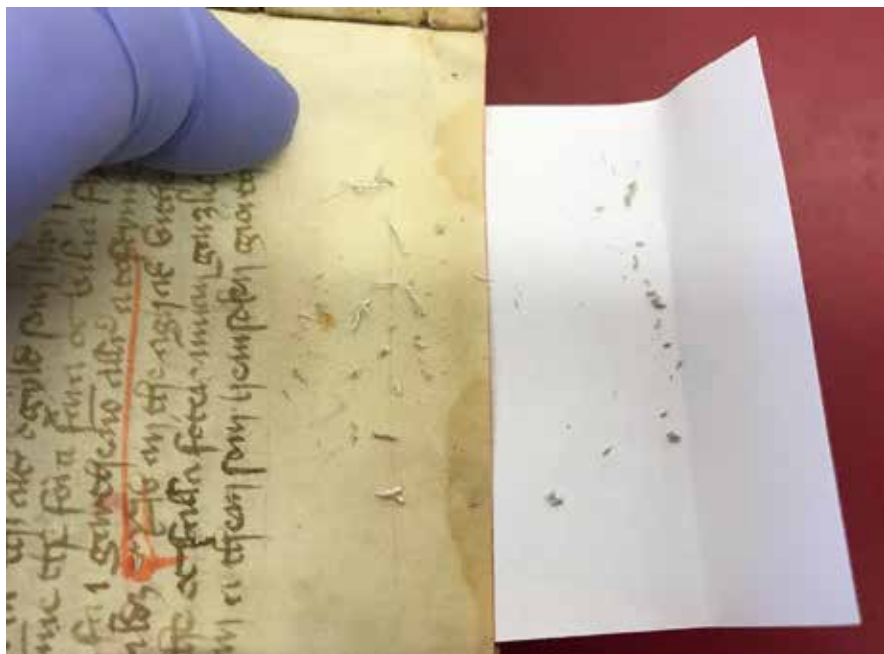
Rex kan man tänka sig att papperet till försättsen tillverkades någon gång under den senare karolinska epoken. Försiktigtvis kan bokbandet placeras någonstans under denna period, det vill säga i senare delen av 1600-talet eller tidigt 1700-tal.

PROVTAGNING

Proverna från B 68 togs under augusti 2018 (fig. 3–4). BioArCh hade skickat 81 provrör i ett ställ, det sista arket analyserades inte eftersom ett provrör saknades. Varje provrör innehöll ett radergummi som skulle användas för varje sammanhängande ark i handskriften. Eftersom flera sidor, framför allt sidorna med illustrationer, var enkelblad som klistrats ihop till ett sammanhängande ark, var en genomgående analys av handskriftens uppbyggnad nödvändig. Alla enkelblad krävde ett eget provrör medan de blad som hängde ihop naturligtvis var av samma skinn; där behövde bara en analys göras och endast ett provrör var nödvändigt för dessa. Analysen av arken återfinns i figurbilaga 1 på sidan 29 till denna artikel, där varje läggs uppbyggnad redovisas. Den analysen är intressant i sig eftersom man ser att alla bildsidorna utom de tre inledande består av inklistrade enkelblad. Det antyder att de flesta illustrationerna har gjorts vid sidan av, eller parallellt med, textproduktionen och att de först i samband med

Figur 3. Utrustning för provtagning levererades av BioArCh, University of York, som också utförde analysen av proverna.

Figur 4. Provtagning av pergamentet i B 68.

inbindningen fästs in på de aktuella platserna. En alternativ förklaring skulle kunna vara att de tre första bibehållits i en första produktion och att de efterföljande av något skäl bytts ut.

Själva provtagningen genomfördes som planerat, med undantag för något ark där prover från en sida blandats med andra och därför måste kasseras. Proceduren kan ses i figur 3 och 4. Platsen för var proverna tagits framgår av översikten i figurbilaga 2 på sidan 37.

RESULTAT

Proverna skickades till BioArCh i York och analyserades av Sarah Fiddymment. I samtliga fall där pergamentet gick att bestämma var det kalvpergament och det är huvudresultatet av undersökningen. Det var dock problematiskt att få fram resultat från många av proverna, något som skulle kunna förklaras av att faktorn Parchment Quality Index (PQI) var ovanligt hög på pergamentet. PQI visar den initiala nedbrytning som pergamentet genomgår i tillverkningsprocessen och där skinnen kan ta skada

på grund av den alkaliska kalkningsprocessen. Värdet i B 68 ligger mellan 97,5 och 100 procent, vilket kan innebära att mycket lite kalk använts i tillverkningen, men värdena måste anses något osäkra på grund av identifieringsproblem med många av proverna.

Av de sexton bildsidorna kunde åtta bestämmas till kalvskinn, två var troligtvis kalv och sex hade inga mätvärden. De flesta proverna är tagna i nederkanten av sidorna, cirka 75 procent på versosidorna och 25 procent på rectosidorna. De positiva resultaten fördelar sig ungefär på samma sätt, så det går inte att dra slutsatsen att antingen pergamentets recto- eller versosidor är bäst lämpade för provtagning.

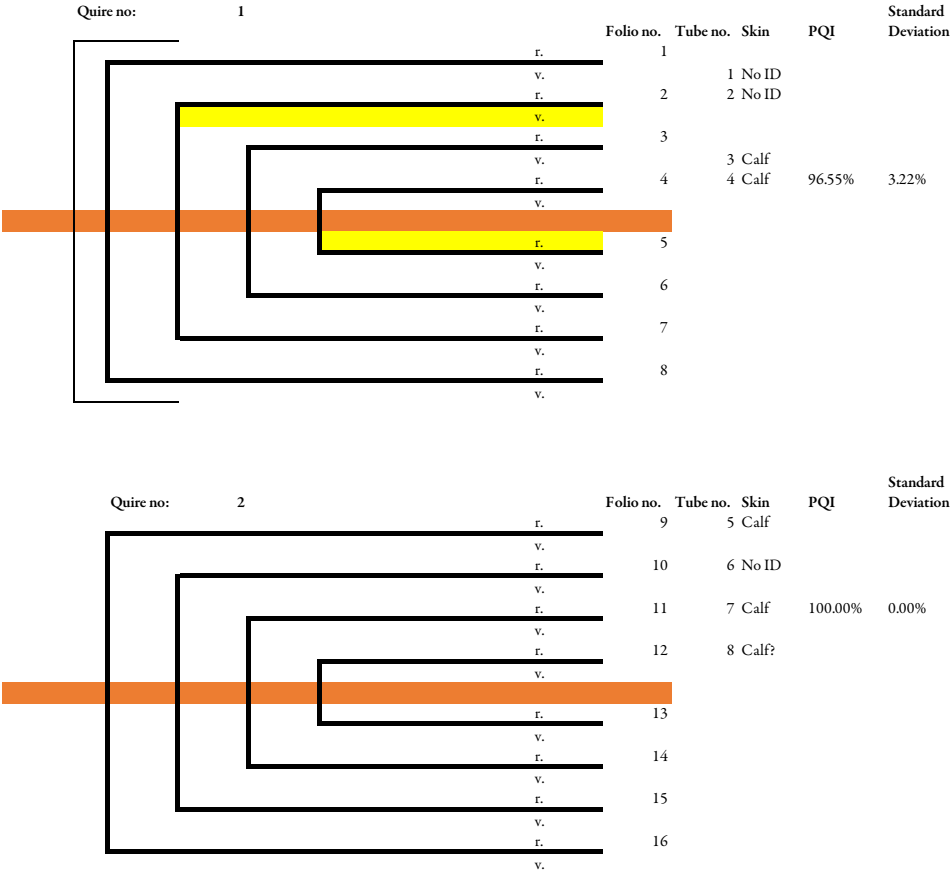
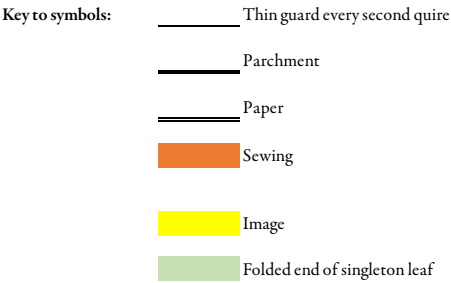
Resultatet från analysen visas i figurbilaga 1 där handskriftens 19 lägg presenteras vart och ett, med resultaten inskrivna. Bilagan inleds med en förklaring av de olika färgerna och testnumrens placering i förhållande till arkens recto- och versosidor indikerar från vilken sida proverna tagits. Detta framgår också av figurbilaga 2 där platserna för provtagningen är utmärkta.

Trots problemen med analysen förefaller det uppenbart att både bildsidor och textsidor i handskriften B 68 är pergament som kommer från kalv och förmodligen från pergament med hög kvalitet.

DISKUSSION

Att använda naturvetenskapliga undersökningsmetoder vid analyser av ett historiskt material är ofta en komplicerad process där det kan vara svårt att få fram säkra resultat, särskilt när man inte har möjlighet att göra om provtagningen så att tillräckligt mycket material är tillgängligt för analys. Idealiskt bör provtagningar göras inkrementellt så att man för varje enskilt test kan prova sig fram och anpassa den mängd substrat som behövs för att kunna ge ett resultat. Detta kräver en närhet till analysmiljön där testerna fortlöpande kan diskuteras och i förekommande fall justeras vad gäller provtagning och ställe för proven.

FIGURBILAGA 1: ANALYS AV ARKENS UPPBYGGNAD

Quire no:	3		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	17				
		v.		9	No ID		
		r.	18				
		v.		10	Calf	99.77%	0.23%
		r.	19	11	Calf?		
		v.					
		r.	20				
		v.		12	Calf	100.00%	0.00%
		r.	21				
		v.					
		r.	22				
		v.					
		r.	23				
		v.					
		r.	24				

Quire no:	4		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	25				
		v.		13	No ID		
		r.	26				
		v.		14	No ID		
		r.	27				
		v.		15	Calf	100.00%	0.00%
		r.	28	16	Calf?		
		v.		16	Same		
		r.	29				
		v.					
		r.	30				
		v.					
		r.	31				
		v.					
		r.	32				

Quire no:	5		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	33	17	No ID		
		v.					
		r.	34	18	No ID		
		v.		18	No ID		
		r.	35	19	No ID		
		v.					
		r.	36				
		v.		20	No ID		
		r.	37				
		v.					
		r.	38				
		v.					
		r.	39				
		v.					

Quire no:	6	Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		40	21	No ID		
		41				
			22	No ID		
		42				
			23	Calf?		
		43	24	Calf?		
		44				
		45				
		46				

Quire no:	7	Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		47	25	Calf	98.32%	1.68%
			25	Same	Same	Same
		48				
			26	No ID		
		49				
			27	No ID		
		50				
			28	No ID		
		51				
			29	Calf?		
		52				
		53				
		54				
		55				

Quire no:		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
8	r.	56				
	v.		30	No ID		
	r.	57				
	v.		31	No ID		
	r.	58				
	v.		32	No ID		
	r.	59				
	v.					
	r.	60				
	v.					
	r.	61		Missing		
	v.					
	r.	62				
	v.					
Quire no:		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
9	r.	63				
	v.		33	Calf?		
	r.	64				
	v.		34	No ID		
	r.	65				
	v.		35	No ID		
	r.	66		36 No ID		
	v.					
	r.	67				
	v.					
	r.	68				
	v.					
	r.	69				
	v.					
Quire no:		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
10	r.	71				
	v.		37	Calf		
	r.	72				
	v.		38	Calf	99.60%	0.40%
	r.	73				
	v.		39	Calf	100.00%	0.00%
	r.	74				
	v.		40	Calf	100.00%	0.00%
	r.	75				
	v.					
	r.	76				
	v.					
	r.	77				
	v.					
	r.	78				
	v.					

Quire no:	11		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	79				
		v.		41	Calf	100.00%	0.00%
		r.	80				
		v.		42	Calf	99.75%	0.25%
		r.	81				
		v.		43	No ID		
		r.	82				
		v.		44	No value	100.00%	0.00%
		r.	83				
		v.					
		r.	84				
		v.					
		r.	85				
		v.					
		r.	86				
		v.					

Quire no:	12		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	87				
		v.		45	Calf	100.00%	0.00%
		r.	88				
		v.		46	No ID		
		r.	89				
		v.		47	Calf	100.00%	0.00%
		r.	90				
		v.		48	No ID		
		r.	91				
		v.					
		r.	92		49 No ID		
		v.					
		r.	93				
		v.					
		r.	94				
		v.					

Quire no:	13		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	95				
		v.		50	Calf	100.00%	0.00%
		r.	96				
		v.		51	Calf	100.00%	0.00%
		r.	97				
		v.		52	No ID		
		r.	98				
		v.		53	Calf	100.00%	0.00%
		r.	99				
		v.					
		r.	100				
		v.					
		r.	101				
		v.					
		r.	102				
		v.					
		r.	103	54	Calf	98.29%	1.33%
		v.					

Quire no:	14		Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
		r.	104				
		v.		55	Calf	99.56%	0.44%
		r.	105				
		v.		56	Calf		
		r.	106				
		v.		57	Calf	100.00%	0.00%
		r.	107				
		v.					
		r.	108				
		v.					
		r.	109				
		v.		58	Calf?		
		r.	110				
		v.					

Quire no: 15

Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
-----------	----------	------	-----	--------------------

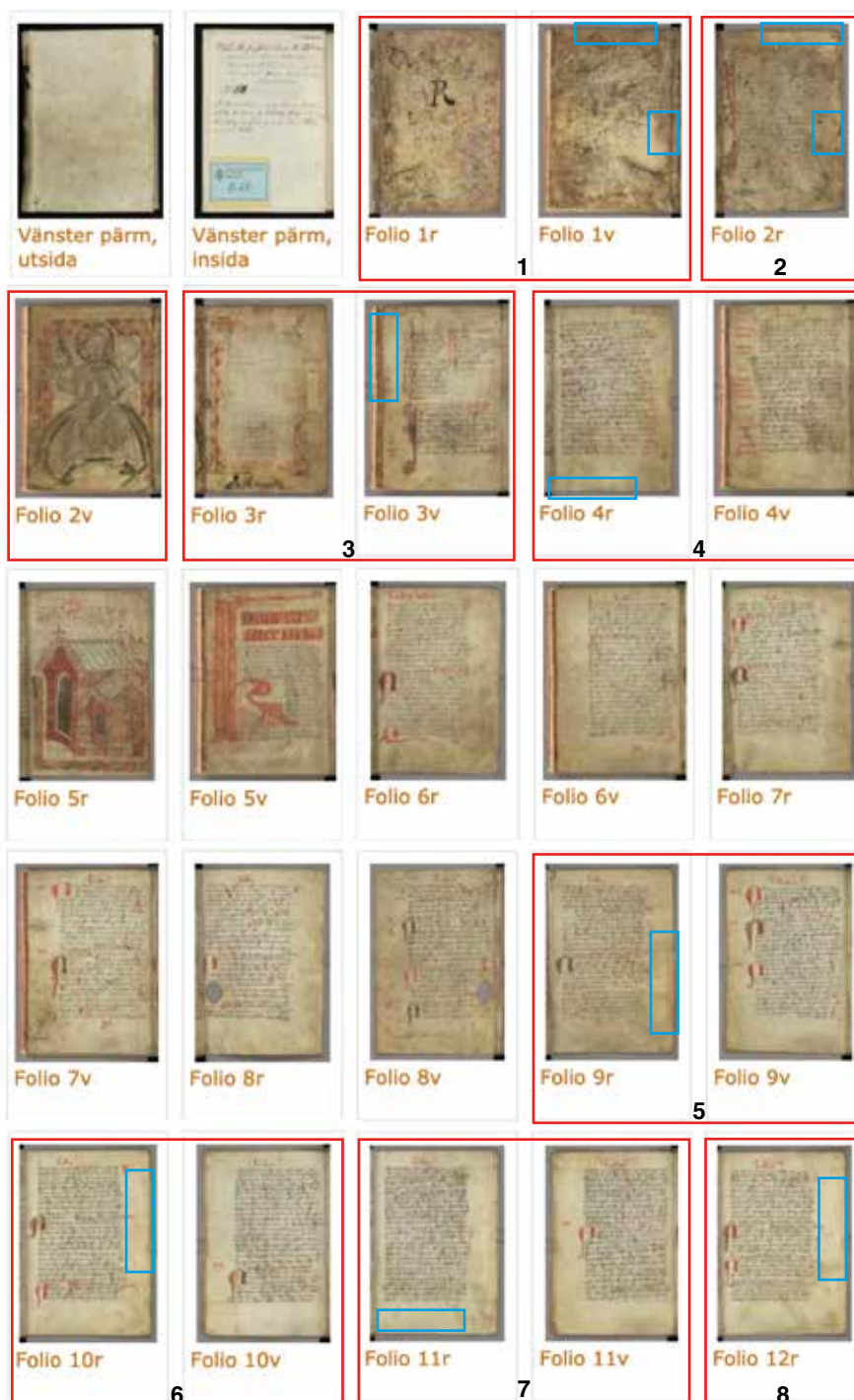
r.	111			
v.		59 No ID		
r.	112			
v.		60 No ID		
r.	113			
v.		61 Calf	100.00%	0.00%
r.	114	62 Calf	100.00%	0.00%
v.				
r.	115			
v.		63 Calf		
r.	116			
v.		64 No ID	100.00%	0.00%
r.	117			
v.				
r.	118			
v.				
r.	119	65 Calf	100.00%	0.00%
v.				
r.	120			
v.				
r.	121			
v.				
r.	122			
v.				

Quire no: 16

Folio no.	Tube no.	Skin	PQI	Standard Deviation
-----------	----------	------	-----	--------------------

r.	123			
v.		66 Calf	99.73%	0.27%
r.	124			
v.		67 Calf?	96.07%	3.93%
r.	125			
v.		68 Calf	96.17%	3.83%
r.	126			
v.		69 No ID		
r.	127			
v.				
r.	128			
v.		71 Calf?		
r.	129			
v.				
r.	130			
v.				
r.	131			
v.				
r.	132	70 Calf	100.00%	0.00%
v.				

FIGURBILAGA 2: PLATSER FÖR PROVTAGNINGEN

Folio 12v

8 forts.

Folio 13r

Folio 13v

Folio 14r

Folio 14v

Folio 15r

Folio 15v

Folio 16r

Folio 16v

Folio 17r

9

Folio 17v

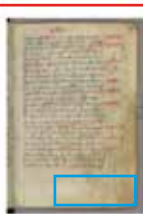

Folio 18r

Folio 18v

10

Folio 19r

Folio 19v

11

Folio 20r

Folio 20v

12

Folio 21r

Folio 21v

Folio 22r

Folio 22v

Folio 23r

Folio 23v

Folio 24r

Folio 24v

Folio 37v

Folio 38r

Folio 38v

Folio 39r

Folio 39v

Folio 40r

Folio 40v

Folio 41r

Folio 41v

Folio 42r

21

22

23

Folio 42v

Folio 43r

Folio 43v

Folio 44r

Folio 44v

24

Folio 45r

Folio 45v

Folio 46r

Folio 46v

Folio 47r

25

Folio 47v

Folio 48r

Folio 48v

26

Folio 49r

Folio 49v

27

Folio 100r

Folio 100v

Folio 101r

Folio 101v

Folio 102r

Folio 102v

Folio 103r

Folio 103v

Folio 104r

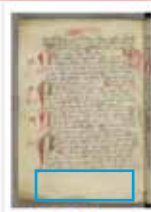
Folio 104v

54

55

Folio 105r

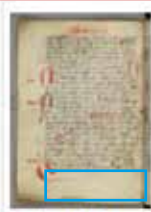

Folio 105v

56

Folio 106r

Folio 106v

57

Folio 107r

Folio 107v

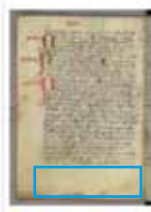
Folio 108r

Folio 108v

Folio 109r

Folio 109v

58

Folio 110r

Folio 110v

Folio 111r

Folio 111v

59

Folio 112r

60

Folio 137v

76 forts.

Folio 138r

Folio 138v

Folio 139r

Folio 139v

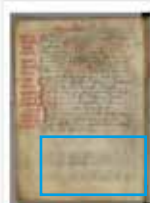
Folio 140r

Folio 140v

Folio 141r

Folio 141v

Folio 142r

77

Folio 142v

Folio 143r

Folio 143v

Folio 144r

Folio 144v

78**79**

Folio 145r

Folio 145v

Folio 146r

Folio 146v

Folio 147r

80**81**

Folio 147v

Folio 148r

Folio 148v

Folio 149r

Folio 149v

Folio 150r

Folio 150v

Folio 151r

Folio 151v

Höger pärm,
insida

Höger pärm,
utsida

Rygg

Medeltida skrivstilar i handskriften B 68

Den här framställningen handlar om handskriften UUB B 68, som innehåller Magnus Erikssons landslag (MELL 39), inledningsvis kompletterad med Östgötalagens kyrkobalk. Denna handskrift har alltså använts som lagbok någonstans inom Östergötlands lagsaga. Den har tilldragit sig och tilldrar sig alltså stort intresse på grund av de bilder som den uppvisar i början av varje balk. Det är därför angeläget att söka belysa handskriftens proveniens ur olika synvinklar – så långt detta låter sig göras. En del i en sådan belysning är att om möjligt söka närma sig handskriftens huvudhand och frågan om vem denne skrivare kan ha varit.¹ Inledningsvis kan konstateras att B 68 av Carl Johan Schlyter dateras till mitten av 1400-talet. Visserligen finns på folio 151v i handskriften en datering till 1430 (fig. 1). Schlyter underkänner dock denna datering med motiveringen att den skulle vara skriven av en annan hand. Schlyters ställningstagande måste dock ifrågasättas.

Dateringen i handskriften folio 151v lyder: *Anno domini m cd xxx est completus*, 'är år 1430 fullbordad'. Den inleds alltså med versalen *A*. Dateringen är präntad och skiljer sig därigenom från den kursiva stilen i själva lagtexten. Dock finner man denna typ *a* v versalen *A* också där, exempelvis på folio 108r rad 8 nedifrån, folio 146v rad 9 nedifrån och folio 151r rad 6 uppfifrån. Den andra stapeln har utseendet av "en lutande tvåa". Typen är så pass ovanlig att det bör vara huvudhanden som har präntat dateringen. Efter årtalet *m cd xxx* finns det ett tecken, som jag tidigare har läst *k*, men som jag nu, sedan en omtolkning företagits, föredrar att tyda som en förkortning för *est*, 'är'.²

1 Metoden återgår på mitt verk *Skrivare i det medeltida Sverige*, 1–4 (Skara 2015), som hade tre huvuduppgifter: 1) att samla in tillgängliga uppgifter om medeltida skrivare, som omtalas på olika håll i litteraturen, 2) att söka identifiera skrivare som inte tidigare omtalas i litteraturen, 3) att söka ge redskap för att beskriva handstilar. I verket presenteras 935 skrivare, varav 765 är kända till namnet.

2 Se Janken Myrdal, "Kvinnosaksfrågan omkring år 1430", *Historisk tidskrift*, 138 (2018) not 1.

Figur 2. En översikt över huvudtyperna hos de behandlade bokstäverna i Wiktorsson Skrivare i det medeltida Sverige.

Figur 2 visar en översikt över de olika huvudtyperna av särdrag hos de undersökta bokstäverna: *g* (10 huvudtyper), *w*- (7), *æ* (9), *ø* (7), *y* (19), *-n* (15), *k* (8) och *h* (14 huvudtyper). Vid sidan härav finns det en rad undertyper eller varianter, vilka förbigås här.

En viss försiktighet vid bedömningen av skrivstilar är av nöden. Bokstäverna på första och sista raden på en kodexsida eller i ett brev kan vara otypiskt utformade. Detsamma gäller bokstäverna i början och slutet av rader. Ofta förändras utformningen av enskilda bokstäver under skrivandet av ett dokument. Möjligen kan detta tolkas så att skrivaren undan för undan fjärrar sig från förlagans inflytande. Något motsvarande verkar kunna observeras beträffande stavningen av enskilda ord. Sedan säger det sig självt att bilden av skrivstilen hos en skrivare ändras ju mera text av den aktuella skrivaren man tar del av. För det följande resonemanget hänvisas till figur 2.

Min undersökning gäller aldrig hela bokstäver, utan alltid en detalj hos en viss bokstav. Oftast handlar det om en bistapel (såsom vid *g*, *-n*, *k* och *h*) eller någon gång början av en bokstav, såsom vid *w*-.

HUVUDHANDEN (I)

De åtta inringade bokstavstyperna ovan är sådana som återfinns hos huvudhanden i B 68. Samma typ av *g* som finns i denna handskrift (huvudstapeln i *g* går först svagt åt höger under raden och därefter åt vänster) har jag hittat hos 86 skrivare från svensk medeltid. Kombinationen av detta *g* och B 68:s *w*- (i *w*- utgörs den första stapeln av en ögla) återfinns hos 23 av dessa 86 skrivare. Den tidens *æ*, *æ*, utgörs av ett *a* med ett diakritiskt tecken i form av ett komma uppe till höger om bokstavskroppen. Önskar

Kinkio balkei

6

Tha seulu bandur harn goren d'paz
gra omni sol. de tpe pny hueras
or ex tina angli. de ex tina d'paz
et pal hay hapha et pny d'paz
de et hapha fofte fampny pny
kando de tpe miz d'wa las hoo de
tpe pny mact pny. de fampny
pny mact fofte de cet. mact net de
tpe hore de bomb hay ex a tpe d'paz
hay ma eta hore. alder pny. d'paz fampny
bandur harn pny mact fofte fampny
amny hapha at hay hapha pny hore
mact de d'paz pny fofte de d'paz
pny war **mact hapha de mact**

M Tha pny hapha fofte fampny pny
fofte fofte fofte fofte fofte
d'paz hay bomb la. de tpe hapha
tpe fofte hapha a hapha hapha mact
hapha. de tpe hapha a hapha hapha
d'paz hay hapha fofte fampny pny
et fofte hapha a hapha hapha
hapha mact hapha a hapha hapha
d'paz hapha hay hapha pny et d'paz
d'paz hapha hapha et fofte

A Tha pny hapha fofte fampny pny
fofte fofte fofte fofte fofte

Figur 3. UUB B 68, folio 6r.

Figur 5. Johan (Hans) Kyle; brevet Kalmar 27/12 1422 (SDHK nr 19972). Foto: Riksarkivet.

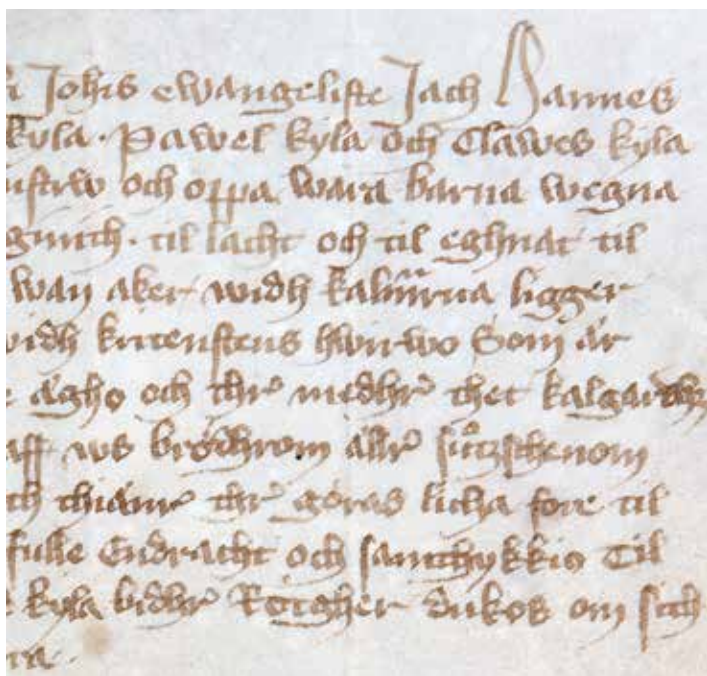
dals kloster 1440 och generalkonfessor i Vadstena 1445–1454. Han avled sistnämnda år. (Se vidare i Janken Myrdals bidrag om handskriftens beställare och skrivare på sidan 65 i denna volym.)

Hans Kyles handstil är bekant genom ett avsnitt publicerat i *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm (HLG)* 1435 (fig. 4) och genom brevet Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK) nr 19972 (RAp 1422 27/12) (fig. 5–6).⁴ Hos Hans Kyle i *HLG* är det egentligen bara *ø* och *y* som avviker från B 68-skrivarens skrivstil, medan *-n*, *k* och *h* jämte *g*, *w*- och *æ* stämmer överens. Att märka är att i brevet SDHK nr 19972 finns det ett *ø* och ett *y* som stämmer väl överens med motsvarande bokstäver i B 68.

Hos Hans Kyle finns det alltså överensstämmelse med B 68 vid alla åtta bokstäverna. Han kan därför antas vara B 68:s skrivare. Man skulle kunna säga att skrivstilen i B 68 ligger mitt emellan brevet 1422 och *HLG* från 1435. Detta skulle kunna peka på att Hans Kyle har skrivit B 68 någon gång under mellantiden.⁵

4 Brevet innehåller några tyskinfluerade former: *süster* ”syster”, *besünnergha* ”särskilda”, *til lacht* ”tillagt”, *sätzschenom* ”syskon”. Att det inte finns några tyska former i B 68 kan bero på att den förlaga som Hans Kyle skrev av ifrån var svensk.

5 Om Kyle, se Carl Silfverstolpe, *Klosterfolket i Vadstena* (Stockholm 1898–1899) s. 132; *Hand-*

Figur 6. Detalj ur figur 5. Foto: Riksarkivet.

RUBRIKERNA

Rubrikerna är skrivna med rött bläck. De är präntade, vilket exempelvis markeras av att *a* är tvårummigt – eller med en ansats till tvårummighet (se fig. 3 ovan). Här finns också korta anrop till jungfru Maria med rött bläck, som exempelvis på folio 6r rad 14 *maria hielp ur noth*, sammanlagt sjutton gånger; se sidangivelser i tabellen på nästa sida. Av de sjutton uppvisar åtta tvårummigt *a*. De korta anropen till Maria fungerar som ett slags radutfyllnad och upphör helt efter folio 105r rad 3.

Här finns några av de ovan aktualiserade bokstäverna: *g*, *w*, *æ*, *-n* och *h*. De uppvisar samma utförande som dessa bokstäver i själva lagtexten. Troligen är rubrikatorn densamma som huvudhanden.

lingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm, 1 (Stockholm 1921) s. xix–xx; *Kalmar stifts herdaminne*, utg. Bror Olsson, 2 (Kalmar 1947) s. 76; Hans Gilllingstam, "Kyle", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 21 (Stockholm 1975–1977) s. 36; *Sveriges medeltida personnamn*, 3 (1995–2006) sp. 23.

Tvårummigt a	Övriga
20v, rad 6	6r, rad 14
24r, rad 1 nedifrån	9r, rad 14
25v, rad 14	9v, rad 7
26r, rad 17	12v, rad 14
37r, rad 12	13r, rad 12
54r, rad 13	48r, rad 11
80r, rad 16	51r, rad 11
105r, rad 3	52r, rad 1 nedifrån
	75v, rad 10

ÖVRIGA HÄNDER (2–3)

2. I skrifvarversen och bland anfangerna: På folio 151v finns nedanstående skrifvarvers.

A yorde man tha ey bethre lefwer / en man then fatt war almose gefur

Versen lyder i översättning till våra dagars svenska: ”På jorden man då ej bättre lever / än när man den fattige var allmosa giver.” Här verkar en annan skrivare än huvudhanden ha varit verksam. Bokstäverna *g*, *w*-, *y*, *-n* och *h* är belysande: Huvudstapeln i *g* går först svagt åt höger under raden och därefter åt vänster och uppåt. – Den första stapeln i *w*- utgörs av en ögla. – Huvudstapeln i *y* går först i en båge under raden och därefter i en fortsatt båge uppåt vänster. – Bistapeln i *-n* går rak svagt åt höger under raden. – Bistapeln i *h* går rak svagt åt höger under raden. – På alla dessa punkter (utom *w*-) avviker denna skrivstil från stilen i själva lagtexten (huvudhanden). Jag har inte träffat på någon skrivare i mitt material, som har denna kombination av skriftdrag. Skrifvarversen inleds med anfangen *A*. Den är av samma typ som *A*-anfängen i själva lagtexten. Troligen har versens skrivare också gjort anfangerna i lagen.

3. I bildernas språkband: Inte heller i texterna i bildernas språkband verkar huvudhanden ha varit verksam. Dessa texter torde vara åstadkomna av den som gjort respektive bild. Bilder med språkband finns på folio 2v, 19v, 43v, 88r, 92v, 114v, 119v, 128r, 132v, 137v och 141r. Texterna visar med ett undantag en grov stil, nästan som om de vore målade med pensel. Undantaget är texten i språkbandet på folio 19v, Konungsbalken, som tveklöst är präntad med penna. Några av bildtexterna är på latin: folio 2v, 19v och

88r. Trots att en av bildtexterna är utförd med penna och tre är på latin, anser jag att de är utförda av en och samma skrivare. Jag stöder detta på följande skrivardrag. I *h* är bistapeln dragen under raden svagt åt vänster. I *p* går huvudstapeln under raden längst ner något åt höger, *a* är omväxlande enrummigt och tvårummigt och visar påfallande ofta en topp upptill. Stilen är präntad eller ligger nära präntet. Den ligger på något sätt nära vad som förekommer i kyrkmålningarnas språkband.

SEKUNDÄRA STILAR (4)

a. Femradig text: Under skrifvarversen finns det en femradig text av mera tvivelaktigt innehåll. Början lyder: *Tha ligger piga pa palle / wisar hwar ar ...* (med ordet *kona* ovanför ordet *piga*). Resten av texten är till stora delar utskrapad. Raderna är skrivna med en 1500-talshand. Denna handstil förbigås här.

b. Brukarnas anteckningar: På många ställen i handskriften finns sena anteckningar, till synes av personer som har brukat handskriften. Sådana anteckningar av någon nämnvärd omfattning finns på folio 29r, 30r, 30v–32v, 33v–34r, 38r–v, 39v–42r, 44v, 45r–49r, 58v, 68r, 70r, 101r, 113r, 118r och 143r–v, de flesta i Köpmålabalken. Också dessa anteckningar är sekundära och förbigås här, men kanske kan dessa anteckningar ge en vink om i vilken miljö handskriften, åtminstone under en tid, har använts.

JANKEN MYRDAL

Beställare och skrivare

För Uppsalahandskriften B 68 kan vi identifiera både beställare och skrivare. Jag skall här ge en del personhistoriska upplysningar rörande dessa, vilket är nödvändigt för analysen av bilderna. Vad gäller konstnären, se Eva Lindqvist Sandgrens respektive Anna Nilséns bidrag i denna volym.

BESTÄLLARE: ELIN BENGTSDOTTER

Bildernas vittnesbörd

En av bilderna i B 68 har som inledningsbild till Giftermålsbalken ett par där kvinnan markeras som dominerande. Båda personerna har kläder som visar att de tillhör de högsta samhällsklasserna. Mannen har en hatt med tygsjok, ett gehäng, vilket är en statusmarkering. Han har också en brämad kappa och hosorna, två långa strumpor, har olika färger. Även de två snabelskorna är olikfärgade. Kvinnan har en lång mönstrad klänning med trumpetärmar. (Allmänt om kläderna i handskriften, se Eva Lindqvist Sandgrens bidrag på sidan 90–91 i denna volym.) Eftersom kvinnan har håret täckt av en mössa är det själva giftermålet snarare än trolovningen som visas.

De tar varandra i hand, vilket är vanligt på medeltida bilder av fästfolk och par som gifter sig, men hon gör ytterligare en gest: hon lägger sin vänstra hand på hans arm. Detta är en dominansgest, väl känd från medeltid och senare tid. Dessutom står hon till höger om mannen. I de flesta motsvarande bilder står kvinnan till vänster.¹ Det är således ingen tvekan om att kvinnan markeras som dominerande, och i tidens kontext kan detta endast tolkas som att hon är av högre börd.

Jag började leta efter ett par som motsvarade denna relation och som kunde ha en re-

1 Janken Myrdal, "Kvinnosaksfrågan omkring år 1430", *Historisk tidskrift*, 138 (2018) s. 65.

lation till lagboken. Roger Axelsson, och Kaj Janzon, genealoger på Riksarkivet, gav mig genast ett namn: Elin (Helena) Bengtsdotter. De påpekade att hennes äktenskap var en sådan mesallians och att hon dessutom var mor till den man som blev lagman i Östergötland 1429 och alltså hade ett behov av en rikt utstyrd lagbok just när handskriften tillkom.

Det fanns ytterligare en ledtråd. Ett par av bilderna tar upp ett kvinnooperspektiv: orättvisor i lagen mot kvinnan illustreras dels vad gäller arv, dels vad gäller köpenskap. I en artikel har jag menat att en orsak till att detta lyfts fram i bilderna var att en kvinna, nämligen Elin, var beställare med inflytande över bildernas utformning.² Att hon beställde en laghandskrift till sin son kan också ha berott på att det för henne var ett slags revansch: denna betydelsefulla position återgick till hennes närmaste släkt.

Elin och Ragvald

Elin och hennes släkt har en artikel i den första volymen av *Äldre svenska frälsesläkter* (*ÄSF*), som är standardverket om den svenska adeln under medeltiden.³ Eftersom de var lagmän och häradshövdingar nämns de också i Almquists översikt.⁴ Sammanställningen nedan bygger, då inte annat anges, på dessa verk. För att komplettera bilden har Kaj Janzon skrivit en artikel i denna volym (på sidan 77) om den lagmansläkt Elin tillhörde och om hennes son Olof Ragvaldsson som blev lagman.

Vi vet att Elin och hennes man bytte bort hennes morgongåva till Bo Jonsson (Grip), och eftersom han dog 1386 måste såväl bröllopet som bytet ha skett dessförinnan. Elins son Olof var myndig 1412, blev häradshövding 1427 och två år därefter lagman. Han bör ha varit född senast i början av 1390-talet. Elin själv kan ha fötts på 1360-talet eller i början av 1370-talet. Hon var död 1432, då ett arvsskifte gjordes efter henne. Hon bör då ha varit närmare eller omkring sjuttio år.

Elin hade gift sig med Ragvald Filipsson, som förekommer i källorna från 1370 och framåt och redan då nämns som riddare. Han har varit född senast på 1350-talet och var troligen äldre än sin hustru. Som framgår av Kaj Janzons artikel tillhörde han en uppåtgående ätt ur lågfrälset som var väl etablerad i Västmanland. Ragvald var genom 1370-talet trogen den gamla kungaätten men bodde kvar i Sverige och kom att knytas till Bo Jonsson (se nedan).

2 Myrdal (2018) s. 73 f.

3 Jakob Koit, "Aspenäsätten", i: *Äldre svenska frälsesläkter: Ättartavlor* (*ÄSF*), I:1 (Stockholm 1957) s. 8–17, Elin behandlas på s. 14.

4 Jan Eric Almquist, *Lagsagor och domsagor i Sverige: Med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, 1–2 (Stockholm 1954–1955). (Registret, band 2, utkom också under titeln: *Lagmän och häradshövdingar i Sverige c:a 1350–1950*.)

Ragvald var häradshövding i Siende, Västmanland, från 1382 till 1402.⁵ Det var inte mycket som skedde med Sveriges styrelse i början av 1380-talet utan att Bo Jonsson var inblandad. Sannolikt har han givit sitt godkännande till att den man som snart skulle gifta sig med hans nära släkting blev häradshövding. Som häradshövding var Ragvald redan 1382 med om att utfärda brev om ett jordabyte med Bo Jonsson och 1385 dömde han en man att böta till honom.⁶ Ragvald drabbades av drottning Margaretas räfst omkring sekelskiftet och förlorade 29 öresland koncentrerade till Siende.⁷ Det ansågs att han hade berikat sig i sin position som häradshövding. Han efterträddes av sin måg och därefter av sin son på posten som häradshövding i detta härad. Han var död före 1421 och Elin bodde som änka länge kvar på släktens sätesgård Lindsö i Kärrbo socken, Siende härad.

En stormannasläkt

Elins släkt hade åtminstone från senare delen av 1200-talet tillhört de främsta i landet. På farssidan stammade hon från den så kallade Aspenässläkten, benämnd efter stamgodset som låg i Ydre härad. Jag skall kort beröra det som sägs i Kaj Janzons artikel om att släkten närmast ägde lagmansämbetet i flera generationer, men kommer här att se det ur Elins synvinkel.⁸

Elins farfarsfar Knut Jonsson – på sin tid en av rikets mäktigaste män – var lagman i omgångar från 1310 till 1333 och dessemellan innehade hans svärson Bo Nilsson (Bo Jonsson Grips morfar) lagmansämbetet en tid; hennes farfars bror Magnus Knutsson var lagman 1347 till 1364 och sedan igen 1366. Magnus ersattes av Bo Jonsson, som var Elins syssling och förblev lagman fram till sin död 1386. Därefter blev hennes farbror Ulf Jonsson lagman fram till 1391. Ulf var liksom de flesta i släkten anhängare till den gamla kungaätten och han satt i kung Håkons råd.⁹

Emellertid sträcker sig släktsambanden rörande lagmansämbetet ännu längre tillbaka om vi följer morslinjen. Knut Jonssons mor var dotter till Svantepolk Knutsson, som var lagman en kort tid i början av 1300-talet. Men ännu tydligare blir det om vi följer Knut Jonssons hustru. Han hade gift sig med dottern till Bengt Magnusson, som

5 Almquist, 1 (1954) s. 143, om Ragvald, hans svärson Bengt Karlsson och sonen Olof. Alla tre använde olika personer som vikarier/underhäradshövdingar.

6 Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK), <<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>>, 12162; 12809.

7 Jerker Rosén, "Drottning Margaretas svenska räfst", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 20 (1950) s. 187 f.

8 För lagmanslängden för Östergötland, se Almquist, 1 (1954) s. 274.

9 Bengt Hildebrand, "Esbjörn Blåpanna och hans arvingar", *Personhistorisk tidskrift*, 32 (1934) s. 22, som redogör för ättens koppling till kung Håkon.

var Östergötlands lagman 1269–1294, och hans far, Magnus Bengtsson, var lagman i Östergötland 1247–1263.¹⁰ Därbakom känner vi inte vilka som var lagmän och Elin kan ha haft ytterligare lagmän bland förfäderna. Dessutom var hon i dessa led direkt befreundad med den ätt vilken med Birger jarl och hans son tog kungamakten.

Elins farfar Jon Knutsson hade varit häradshövding, men hennes far Bengt Jonsson blev inte ens det. Han är nämnd 1352–1374 och dog troligen rätt ung. Möjligen kan detta förklara varför han inte nådde högre positioner, men det är också helt klart att alla högadliga inte fick befattningar.

Elin hade två bröder som levde till vuxen ålder, men de var inte framträdande. Hennes ena bror Gregers blev förvisso riddare men hade inga andra kända positioner, och han var död före 1405. Hennes andra bror Knut var häradshövding i Södermanland 1400–1407 och dog senast 1420. Han var för övrigt gift med dottern till en tysk invandrare, Gerhard Snakenborg.

Efter Ulf Jonsson, alltså Elins farbror, gled lagmansämbetet för en tid ur släktens händer, och de följande två lagmännen har ingen eller högst osäker koppling till Elins och Ragvalds släkter (se Kaj Janzons artikel). När Olof tillträdde vad det nästan fyrtio år sedan hans morfarsbror Ulf innehade ämbetet. Att detta återerövrande var en triumf för Elin är helt säkert, i synnerhet som hon av okänd orsak gift sig under sin ställning.

Elin fick en stor mängd gods genom arv från olika håll på både fars- och morssidan. Sigurd Rahmqvist har utrett hur hon från sin mor Ingeborg ärvde en stor godsmassa i Uppland kallad Sandbrokomplexet. Denna och hennes fädernegods i Östergötland samt andra gods delades mellan tre döttrar och en son vid arvsskiftet 1432.¹¹

Elins mor Ingeborg, som var gift med Bengt, blev änka tidigt och levde länge. Hennes man dog under 1370-talet, hon levde ännu 1407 men var död 1413. Liksom sin dotter hade hon alltså en lång tid då hon kunde råda över sig själv. Även hon var av en framstående ätt, Strybjörnsönernas ätt som också kallas Sandbroätten (efter det just nämnda godset). Elin var således av högadlig släkt såväl på fädernet som på mödernet.

Även om Elins släkt i huvudsak stod på kung Magnus och Håkons sida blev de flesta kvar i Sverige, troligen under visst beskydd av släktingen Bo Jonsson Grip. Knut Jonsson, Elins farfar, hade dottern Cecilia som gifte sig med Bo Nilsson (Natt och Dag). Deras dotter Ingeborg gifte sig med Johan Thomasson (Grip) och de fick en son som alltså var den välkände Bo Jonsson.¹²

10 Sten Carlsson, "Folkungaättens lagmansgren", i: *ÅSF*, I:1 (1957) s. 40.

11 Rahmqvist, Sigurd, "Sandbroätten – en uppländsk frälsesläkt och dess gods", *Personhistorisk tidskrift*, 76 (1978). Om Sandbro och arvsskiftet, se även *DMS* 1:3 = *Det medeltida Sverige*, I, Uppland, 3: Tiundaland: Bälinge, Norunda och Rasbo, red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T. Westin (Stockholm 1982) s. 124–125.

12 För släkttabeller: Hildebrand (1934) s. 22; Rahmqvist (1978) s. 55.

Elins morbror, Magnus Gregersson, hade 1364 stått på Magnus sida och var härads-hövding i Vendel 1368. Han gick i landsflykt efter 1371 och var borta fram till 1380. År 1370 pantsatte han jordagods till Bo Jonsson, som han var indirekt släkt med. Dels behövde Magnus säkert kontanter, dels var det ett sätt att skydda godsens från att beslag-tas av kungen.¹³ En annan morbror, Johan, hade 1371 varit på den gamla kungaättens sida men 1388 hade han bytt sida och var Albrekts förhandlare.¹⁴

Om Elin själv

Elin visade ett stort religiöst intresse. Tillsammans med tre nära manliga släktingar gav hon 1413 gods till Själåaltaret (Själakoret) i Uppsala domkyrka. Detta instiftades året dessförinnan och förutom att försörja en prebendat i domkyrkan var dess syfte att ge allmosor och driva en själagård.¹⁵ År 1421 gav hon en själagåva för sig, sin man och sina föräldrar till Vadstena, med samtycke av sonen Olof och andra mina vänner, som det står i brevet – här avses närmast vänner och fränder, men det är sonen som framhålls. Vadstena var vid denna tid, länge efter den stora vågen av donationer, fortfarande adelns och även borgerskapets mest gynnade institution. I brevet står att hon ger för Gud och Jungfru Maria; Vadstena var ju en Mariakyrka. Detta brev beseglades förutom av hennes son och en svärson också av Nils Gustafsson (Båt), som var lagman i Uppland.¹⁶ Detta behöver inte betyda något nära samband dem emellan eftersom också den tidigare gåvan beseglades av den föregående lagmannen i Uppland. Det enda som framgår är att Elin använde sig av, och kunde använda, lagmannens tyngd för att bekräfta gåvan, och att Elin hade en position som gjorde att hon kunde begära denna bekräftelse.

Sammanfattningsvis kom Elin från en av de släkter som deltog i etablerandet av den svenska statsapparaten under 1200-talet. Denna ätt förlorade i inflytande då den höll fast vid den gamla kungaätten. Hennes farfar var en yngre son i familjen som inte nådde de högsta värdigheterna, och det gällde även hans son och sonsöner, däribland Elins far. Nu hade hon genom sin son återerövrat en position i rikets topp åt släkten. Hon hade resurser och kunde bekosta en lagbok åt sin son. Som antyds i Kaj Janzons

13 Rahmqvist (1978) s. 75 f.

14 Rahmqvist (1978) s. 69.

15 SDHK 17970. Om Själåaltaret, se Göran Dahlbäck, *Uppsala domkyrkas godsintehav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Stockholm 1977) s. 162–165. De tre manliga släktingarna Karl Ormsson, Knut Bengtsson och Mats Ödgisleson nämns av Koit (1957) s. 14 intill Elin, där släktsambanden framgår. Brevet är tryckt och återges i SDHK.

16 SDHK 19711, som innehåller en bild av brevet.

artikel är det i huvudsak genom sin mors berömda släkt som Olof kom i fråga för lagmansämbetet.

Sonen Olof

Elins son Olof nämns inte i brevet 1413, men väl 1421 då han var myndig, vilket tyder på att han var född på 1390-talet, kanske under dess senare del. Han blev alltså häradshövding 1427 i samma härad som sin far. Strax efter, år 1429, blev han lagman i Östergötland, vilket han var till 1436. År 1430 invaldes Olof i riksrådet under Erik av Pommern.¹⁷ Rådet var vid denna tid inte en självständig organisation, utan mer en grupp individer som stod nära kungen och var betrodda rådgivare åt kung Erik.¹⁸ Även om Olofs inval betingades av hans nya ställning som lagman visar detta ändå att han ingick i kungens nära krets. Detta understryks av att han var en av de två riksråd som 1434 följde Torlav, vilken kungen utsett att inträda som ärkebiskop, när denne reste till Uppsala för att inta sitt ämbete. Detta var en del av en konflikt kring ärkebiskopsstolen (se nedan under avsnittet om Kyle), och det var ett markerat stöd för kungens politik.¹⁹ Olof avled någon gång 1437–1439 och finns inte belagd som verksam efter 1436, vilket betyder att han var lagman fram tills han avled eller blev oförmögen att upprätthålla sysslan.

Olof hade gift sig med en dansk riddares dotter. De fick två barn, Anna och Lars. Efter Olofs död flyttade änkan tillbaka till Danmark, gifte om sig och fick fyra döttrar. Lars stod nära sin mera framgångsrike kusin Gregers; de hade någon tid vuxit upp på Lindö tillsammans. Lars dog 1464 under inbördeskriget. Anna gifte sig två gånger, båda gångerna med män som var fiender till kung Karl. Hon verkar ha stått nära sina danska halvsyskon.²⁰

Vid arvet efter Elin 1432 fick Olof två femtedelar av arvet och de tre systrarna var sin femtedel, helt enligt lagens bestämmelser om att brodern ärvde två gånger så mycket som systern. Emellertid var det just detta som bilden till Ärvdabalken i B 68 ifrågasatte och i vilken en syster kräver lika gott arv som sin bror. Det fanns dock ingen möjlig-

17 Hans Gillingstam, *Det svenska riksrådets världsliga medlemmar under medeltiden* (Stockholm 2009) s. 68 f.

18 Herman Schück, *Rikets råd och män: Herredag och råd i Sverige 1280–1480* (Stockholm 2005) s. 99.

19 Beata Losman, *Norden och reformkonsilierna 1408–1449* (Göteborg 1970) s. 119; *Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt striden därom mellan konung Erik och svenska kyrkan 1903*, utg. Algot Lindblom (Stockholm 1903) s. 120 f. Den andre var Bengt Stensson, riksråd sedan länge och lagman i Närke samt mest känd som far till Engelbrekts mördare.

20 Dessa tämligen komplicerade släktförhållanden har utretts av Hans Gillingstam: "John Slawekas hustrur, deras släktförbindelser och gods", *Personhistorisk tidskrift*, 45 (1947); dens., "Johan Slawekas tredje hustrus härstamning", *Personhistorisk tidskrift*, 51 (1953).

het för Olof att frånga lagen, även om han hade önskat det. Det är för övrigt tveksamt om han skulle velat avstå från en rik gods massa. Snarare är det noggrant uppsatta testamentet ett bevis för att han ville markera lagens giltighet. Av systrarna levde Ingrid, medan Märta hade avlidit och Olof var förmyndare för hennes omyndiga barn. Dessutom fanns ytterligare en syster som inte nämns vid namn.²¹

Elins dotter Ingrid gifte sig 1408 med Bengt Karlsson, som tillhörde en gammal släkt. Han var av folkungaättens oäkta gren och stod på Håkans sida. Han var förmoden och löste fångar från Albrekt 1389.²² Ingrid kan ha varit född i början av 1390-talet om hon just blivit giftasvuxen, och hon kan ha varit äldre än Olof. Bengt var, som redan nämnts, häradshövding efter sin svärfar, åren 1403–1411. Han var död före 1432 och bör ha varit betydligt äldre än sin hustru. Bengts son Gregers Bengtsson (barnbarn till Elin) gick ganska långt. Han nämns första gången 1430 och blev så småningom riksråd.

Det finns ingen anledning att här följa släktens vidare öden, men Olofs son Lars nådde inte rikets topp på samma sätt som sin kusin, Olofs systerson. Däremot har dessa båda stått varandra nära och Gregers Bengtsson instiftade en mäsä i Svartbrödraklostret i Stockholm (Helga Lösens kloster) för sin kusin när denne dog 1464.

Som en slutkommentar kan man konstatera att denna gamla släkts legalistiska princip – som fick dem att hålla fast vid Magnus Eriksson, hans son Håkon och dennes hustru Margareta samt hennes styvson Erik av Pommern – kom att leda dess medlemmar från dem som var upproriska mot kungen (Albrekt) till att stödja dem som stod vid kungens sida (Erik). Det är alltså en annan logik än den som ser ett samband mellan de folkliga upproren mot tyskarna under Albrekt av Mecklenburg och det folkliga upproret mot Erik av Pommern.

SKRIVARE: HANS KYLE

Identifierad genom handstilen

Genom Per-Axel Wiktorssons studie av handstilarna vet vi nu att Hans Kyle skrev B 68.²³ Hans Kyle är ingen okänd person. Hans släkt har en artikel i *Svenskt biografiskt lexikon* (SBL) och det finns en utförlig undersökning av Jan Liedgren.²⁴ Som alltid

21 SDHK 21791, brevet finns inte på bild i SDHK och därför har jag också konsulterat Rikssarkivets pergamentbrev 13/6 1432. Förmyndarskapet nämns även i DMS 1:4 = *Det medeltida Sverige*, I, Uppland, 4, Tiundaland: Tierp, Våla, Vendel, Oland, Nordinghundra, red. Rune Jansson, Sigurd Rahmqvist & Lars-Olof Skoglund (Stockholm 1974) s. 157.

22 Jarl Gallén & Filip Liljeholm, "Folkungaättens oäkta gren", i: *ÅSF*, I:1 (1957) s. 46.

23 Se artikel på sidan 51 i denna volym och jfr Per-Axel Wiktorsson, *Skrivare i det medeltida Sverige*, 2 (Skara 2015) s. 65, skrivare nr 282.

24 Jan Liedgren, "Johan van Hoynghe's och Vicke van Vitzens kapellstiftelser i Kalmar", *Arkiv-*

vid personsökningar är Svenskt Diplomatariums huvudkartotek (SDHK) ovärderligt liksom *Det medeltida Sverige (DMS)* för de regioner som detta verk täcker. Kaj Janzon har lämnat värdefulla synpunkter.

Hans Kyle skrev lagboken från slutet av 1429 eller under 1430, eftersom den är daterad som färdig år 1430 och en handskrift tog minst två, tre månader att skriva.²⁵ Om han skrivit den vid sidan av andra sysslor har det tagit längre tid. Som framgår nedan var han nytillträdd på en post som klerk i Stockholm när han skrev lagboken.

En invandrad släkt

Kylesläktens egendomar var ursprungligen koncentrerade till östra Småland och Kalmar. Hans Kyle var andra eller tredje generationens invandrare och kunde säkert tyska och svenska förutom det latin han behärskade som klerk. Släkten kom till Sverige med den våg av tyskar som flyttade in och var verksamma i olika städer under 1300-talet. Som alltid när man rör sig i denna tid och under det absoluta toppskiktet öppnar sig alternativa tolkningar.

I sin mycket detaljerade och fullständiga genomgång av tyska namn i Sverige under medeltiden redovisar Birger Sundqvist ett par bröder med namnet Kyle med anknytning till Kalmar 1335. Dessa har troligen inte med den här aktuella släkten att göra. Annorlunda är det med en Hans Kyle i Lödöse 1362.²⁶ Säkerligen är detta samme man som den kring vilken en tvist om arv reglerades i Lödöse år 1410.²⁷ Denne Hans Kyle hade då varit avliden en tid.

Sundquist visar också att namnet Kyle förekom under 1300-talet i olika nordtyska städer.²⁸ Släkten har närmast kommit från Greifswald, Lübeck eller någon av de andra städer i dessa områden där olika Kyle, som inte behöver vara inbördes släkt, är nämnda.

Fadern till vår Hans Kyle var Herman Kyle. Hans efterkommande bar adligt vapen i form av två horn i kors (detta var Hans' vapen).²⁹ Herman Kyle är nämnd 12 februari 1394. Då upplät han en gård som Kristin Petersdotter testamenterat till Vadstena klos-

vetenskapliga studier, 3 (1961); Hans Gillingstam, "Kyle, släkter", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 21 (Stockholm 1975–1977).

25 Carla Bozzolo & Ezio Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen âge: Trois essais de codicologie quantitative* (Paris 1980) s. 46–48; Patrik Åström, *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala 2016) s. 31.

26 Birger Sundqvist, *Deutsche und niederländische Personenbeinamen in Schweden bis 1420: Beinamen nach Herkunft und Wohnstätte* (Stockholm 1957) s. 201.

27 SDHK 17534, jfr Sundquist (1957) s. 150.

28 Sundqvist (1957) s. 202.

29 Jan Raneke, *Svenska medeltidsvapen*, 1 (Nora 2001) s. 313, dock med smärre felaktigheter rörande släkthistorien.

ter och förbjöd enligt drottningens befallning landborna att betala till någon annan.³⁰ Han var etablerad i östra Småland. År 1403 köpte Herman Kyle ytterligare en gård.³¹ Han byggde en godssamling.

Tänkeboken från Kalmar har bevarats från 1402 (med vissa äldre dokument), och här nämns släkten. Herman Kyle gav bort respektive köpte åkrar 1404 och 1406. I slutet av år 1407 upplät hans hustru Margareta, som just blivit änka, en gård.³² Paret hade flera barn och 1436 nämns fem söner och en dotter. Hans Kyle förefaller att ha varit äldst av dessa. Det kan finnas en koppling till den tidigare omnämnde Hans Kyle i Lödöse eftersom äldste sonen ofta fick farfaderns namn, men detta är en spekulering.

I Kalmar fanns också en Kyle Glotzow som är belagd 1390–1409.³³ Han kan vara identisk med Herman, men det kan också vara en nära släkting som förde samma vapen.³⁴ Hans Gillingstam menar att namnet visar att han härstammade från Rügen.³⁵ Genom sitt giftermål hade denne man blivit knuten till östra Småland. En borgare i Lübeck, Johan van Hoyngen, hade under 1360-talet flyttat över sin verksamhet till Kalmar där han avled 1376. Hans son med samma namn hade en dotter, Margareta, som var gift med Kyle Glotzow. I ett brev från 1386 föreskrivs att morgongåvan till Johans hustru Greta skulle gå vidare till dottern Margareta. Här nämns Kyle i samband med texten om morgongåvan. Tolkningen är att brevet handlar om dotterns morgongåva, och att hon därför detta år gift sig med Kyle.³⁶ Att hustrun till både denna och Herman hette Margareta stärker tanken på att det rör sig om samma person. Och då får vi en bakre gräns för när Hans Kyle kan ha kommit till världen, det vill säga strax efter 1386.

Johan van Hoyngen hade inrättat ett kapell i Kalmar kyrka innan han avled, och biskopen i Linköping Nils Hermansson hade bekräftat och utfärdat avlatsbrev för kapellet 1384. Den patronatsrätt som tillkom släkten innehades 1390 av Kyle Glotzow.³⁷ Denna altarstiftelse kom att betraktas som inrättad av den äldre Kyle och hans hustru, och kallades Kylealtaret.³⁸ Altaret drog till sig gåvor från andra, belagt 1409–1415 samt

30 Gillingstam (1975–1977); SDHK 14251.

31 SDHK 16056.

32 *Kalmar stads tänkebok*, utg. Ivar Modéer & Sten Engström (Uppsala 1945–1949) s. 14; Liedgren (1961) s. 103 f.

33 Sundqvist (1957) s. 147.

34 Liedgren (1961) och Gillingstam (1975–1977) antar så är fallet, Kaj Janzon har meddelat mig att han snarare tror att det är en nära släkting.

35 Gillingstam (1975–1977).

36 Liedgren (1961) s. 106; SDHK 13161 med bild av originalbrev.

37 Liedgren (1961) s. 105 f.

38 SDHK 19972 från 1436.

1440.³⁹ Enligt en uppgift från 1425 var Hans och hans syskon på något sätt arvingar till Vicke van Vitzen, som ingick i samma krets av tyskar och hade donerat till Kalmar kyrka.⁴⁰

Hans Kyles första år

Hans Kyle är ett ovanligt namn. Förutom SDHK och Birger Sundqvist har jag också sökt i danskt och norskt diplomatarium utan att finna några ytterligare Hans (Johannes) Kyle från början av 1400-talet.⁴¹ Det kan därför anses ganska säkert att de två belägg som skall anföras från 1404 och 1406 syftar på en av de båda Hans Kyle som levde omkring 1400.

I Kalmar tänkebok nämns Hans Kyle första gången den 26 juli 1404. Prästen Johan Hemelriki överlät en gård i Kalmar till Johan Kyle (külen).⁴² Det sannolika är att det handlar om vår Hans Kyle. Man kan anta att han var född senast på 1390-talet med tanke på faderns aktivitetsperiod, och som sagt är det troligt att han var född kort efter 1386. Han var då sexton eller sjutton år när han gjorde sin första belagda ekonomiska transaktion. Ett alternativ är att den person som avses är Hans Kyle i Lödöse, som var död 1410. Han skulle då också varit verksam i Kalmar.

En Johan Kyle anklagades år 1406 för att olagligt ha hyrt en bod i Malmö.⁴³ Här är det ganska troligt att det är den möjliga farfadern som avses. Något mindre sannolikt är att den yngre Hans Kyle gjorde affärer i andra städer, även om han vid cirka arton års ålder kan ha sysslat med köpenskap, och Kalmarbor ägde bodar i andra städer.⁴⁴

Hans Kyle började sin bana med Kalmar som bas. Värt att märka är att åren 1407–1409 var Erik av Pommern i Kalmar med sin unga brud Filippa. Långt senare, år 1430, inrättade Erik ett altare i Kalmar till minnet av sin nyligen avlidna hustru och Kalmartiden var viktig för kungen.⁴⁵ Hans Kyle kom så småningom att bli nära knuten till Erik. Kanske hade de mötts tidigt.

39 Liedgren (1961) s. 105 samt SDHK 23642 från 1440.

40 Liedgren (1961) s. 104.

41 Diplomatarium Danicum: <<https://diplomatarium.dk>>; Diplomatarium Norvegicum: <http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html>.

42 *Kalmar stads tänkebok* (1945–1949) s. 9; DMS 4:1: *Det medeltida Sverige*, 4, Småland, 1, Møre: Norra och Södra Møre, Kalmar stad, red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Lars Thor (Stockholm 1987) s. 319.

43 SDHK 16749.

44 Rörande Kalmarsköpmäns bodar i Skanör, se Dick Harrison, *Kalmars historia: Den begravda staden* (Lund 2017) s. 190.

45 Troels Dahlerup, *De fire staender 1400–1500*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 6 (Köpenhamn 1989) s. 48, 63.

Kyle blev kungens klerk

Hans Kyle utbildade sig till präst, men vi har sedan inga uppgifter om honom förrän 1422, då han var Erik av Pommerns kaplan. Detta nämns i ett brev där han och hans fyra bröder och en syster skänkte ytterligare gåvor till kapellet.⁴⁶ Släkten hade ett religiöst intresse, vilket inte minst gynnandet av det egna altaret visar. Detta kanske förklarar varför äldste sonen tilläts studera till präst.

Att han inte nämns mellan 1404/1406 och 1422 behöver i och för sig inte förklaras, eftersom personer ur mellanskiktet uppträder oregelbundet i källorna. Men en orsak kan vara att han ägnade flera år åt utbildning. Troligen hade han varit utomlands, och inte bara på en katedralskola, annars hade han knappast kunnat nå positionen som kungens kaplan.

Det fanns flera universitet att välja på. Paris var inte längre huvudmålet för svenska studenter och Prag hade efter 1409 inga utländska studenter. I stället uppsöktes tyska universitet som Köln, Rostock, Erfurt och inte minst Leipzig. I ett projekt går man nu igenom alla svenska studenter utomlands. En volym har ägnats åt Leipzig, där ett relativt stort antal studerade under 1410-talet. Dessutom var en majoritet av de svenska studenterna på detta universitet från urbana miljöer.⁴⁷ Hans Kyle kan ha uppträtt under namnen Johan och Johannes, och som student har han haft ett binamn med en geografisk beteckning snarare än sitt släktnamn. Det är således mycket svårt att identifiera honom, och många av de svenska studenterna är också oidentifierade. Ett tyskt universitet var en fördel för honom eftersom han hade tyskan hemifrån, även om latinet givetvis var det språk som man kommunicerade på inom universitetet.

En kaplan var en präst som tjänstgjorde åt kungen eller åt en person ur adelns toppskikt. Som kungens kaplan fick han sin försörjning antingen direkt som präst i ett av slottskapellen eller placerad på någon av de poster som kungen hade patronatsrätt till. En sådan präst avgav också en trohetsed till sin storman eller kung, och stod i viss mån vid sidan av övrigt kleresi som var underkastat kyrkan.⁴⁸

Det kontaktnät Hans sedan hade tyder på att han har befunnit sig i kungens närhet och då kan ett par år ha tillbringats på långa resor. Kung Erik reste genom Tyskland för förhandlingar och därefter följde en pilgrimsresa till Jerusalem och andra platser

46 SDHK 19972.

47 Losman (1970) s. 21; Olle Ferm, "Swedish students and teachers", i: Olle Ferm & Sara Risberg, *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages: Careers, books, and teaching* (Stockholm 2014) s. 13 f., 58.

48 Lars Hamre, Troels Dahlerup & Göran Inger, "Kapellgeistlighet", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 7 (Malmö 1963).

i det Heliga landet, medan hans återfärd gick genom östra Europa. Resan varade från slutet av 1423 till våren 1425.⁴⁹

Präst i Stockholm

Nästa gång Hans Kyle nämns i källorna var han i Stockholm. År 1430 blev han invald i Helga Lekamens gille.⁵⁰ I stort sett alla Stockholmspräster ingick i detta gille, och från slutet av 1300-talet gällde regeln att präster som kom till Stockholm normalt skulle väljas in i Helga Lekamens gille inom ett år.⁵¹ Det kan därför antas att Kyle kom till Stockholm under 1429. Han nämns i en historik över Storkyrkan med en förteckning över präster från medeltidens Stockholm, men det är inte känt vilken prästerlig befattning han hade.

Han var inte kyrkoherde i församlingen, men kan ha varit knuten till någon av de många prebendealtarna i Storkyrkan.⁵² Det fanns ingen annan allmän kyrka i Stockholm.⁵³ Hans Kyle har inte varit munk i något av klostren i Stockholm, eftersom det skulle ha omtalats när han 1436 blev birgittinermunk (se nedan). En möjlighet är att han var slottskaplan.

Frågan är hur kontakten mellan honom och beställarna etablerades. Det finns inget direkt samband, exempelvis att de nämns i samma brev. En möjlighet är att fogden i Stockholm Hans Kröpelin var en gemensam kontakt. Elins testamente upprättades 1432 med noggrant angivande av arvslotter. Det bevittnades av Hans Kröpelin, som står först bland de fyra vittnena.⁵⁴

Hans Kröpelin blev intagen i Helga Lekamens gille året efter Kyle.⁵⁵ När Hans Kröpelin i slutet av 1435 avgick som fogde blev han redan i början av nästa år fogde i Åbo. Hans Kyle följde några år därefter till Finland, kanske för att han visste att Kröpelin var där.

49 Dahlerup (1989) s. 58–62.

50 *Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm (HLG)*, 1: Gillesboken: 1393–1487: jämte bilagor, utg. Isak Collijn (Stockholm 1921) s. 28.

51 Henrik Schüick, *Stockholm vid 1400-talets slut* (Stockholm 1951) s. 230, 253.

52 Frans de Brun, "Storkyrkans egendomar, stiftelser och personal under medeltiden", i: *S. Nikolai eller Storkyrkan i Stockholm*, 1: Församlingshistoria. (Stockholm 1924) s. 59, omnämmande av Kyle. Hos de Brun finns också en uppräknig av alla kyrkoherdar på s. 50 ff. samt en förteckning över alla altare, s. 24–49.

53 Göran Dahlbäck, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm 1988) s. 134–140.

54 SDHK 21791, med bild av originalet där det framgår vilka som bevittnat. Att Olof Ragvaldsson några år senare var en av dem som intygade att Kröpelin skött sitt ämbete visar inte på något nära samband eftersom hela det styrande skiktet i Sverige undertecknade detta brev från oktober 1435; SDHK 22465.

55 *HLG*, 1 (1921) s. 29.

En möjlighet är som sagt att Kyle kan ha kommit till Stockholm som kaplan på slot-
tet, vilket innebar att han fortfarande formellt var kungens kaplan även om han tjänade
under Kröpin (detta är en gissning, jag har inga belägg för att han var slottskaplan).
En annan kontaktmöjlighet kan ha varit Vadstena kloster, eftersom både Elin och se-
nare Hans Kyle stod nära denna institution.

Ålderman i Helga Lekamens gille vid tiden för upprорот

År 1434 blev Hans Kyle ålderman i Helga Lekamens gille och var det i två år.⁵⁶ Det
var två dramatiska år. Före och under Engelbrektsupprоротet pågick en strid dels inom
Uppsala ärkestift, dels inom själva gillet. Dessutom var detta en omvälvande tid för
kyrkan i hela Europa med olika påvar som bekämpade varandra. För att bringa ordning
sammankallades koncilier, ett slags stora konferenser. En kulmination kom i början av
1430-talet. Ett koncilium i Basel var för en kort tid kristenhetens maktcentrum, och
svenska delegater var aktiva. Efter mitten av 1430-talet återgick allt till det normala
med en stark påvemakt. Jag skall inte gå in i detalj på hur detta samverkade med stri-
derna i Sverige, men en central fråga var den om kyrkans frihet, det vill säga att furstar
inte skulle ha makt över eller ekonomisk vinning av kyrkan.

Konflikten inom ärkestiftet är väl känd och har producerat en mängd bevarade do-
kument.⁵⁷ Det handlade om tillsättande av ärkebiskop: domkapitlet hade utsett sin
kandidat, medan kung Erik ville tillsätta sin man. Kungamakten strävade efter viss
kontroll över den nationella kyrkan eftersom denna utgjorde en maktfaktor som an-
nars skulle kunna destabilisera staten. Kungen hade tidigare tillsatt en ärkebiskop, Jöns
Gereksson, som efter en rad konflikter på 1410-talet hade tvingats avgå.

Efter att den ärkebiskop som verkat därefter hade avlidit i början av februari 1432
utsåg domkapitlet mycket snabbt Olof Larsson från den egna kretsen. Han måste få
konfirmation från påven och gav sig omedelbart av mot Rom. Kung Erik hade haft in-
flytande över tidigare tillsättningar och han gick till motaktion genom att utse Arnold
Clemensson, som var biskop i Bergen, i början av april. Men det tycktes vara för sent,
Olof hade redan fått godkännande av påven och har en tid innehaft stolen. I början av
oktober 1433 kom Arnold till Uppsala och övertog styret av domkyrkan. Olof var då
utomlands. Emellertid avled Arnold snart och var död före april 1434.

Kungen utsåg då en annan av sina män, Torlav, som var prost i Bergen. I april 1434
sände kungen ett brev till Uppsala om denne. Redan i maj 1434 var Torlav i Uppsala.

⁵⁶ HLG, I (1921) s. 30 f.

⁵⁷ Algot Lindblom utgav 1903 *Akter rörande ärkebiskopsvalet*, en källsammanställning som för-
tecknar över sjuttio brev och andra handlingar mellan 1432 och 1435 rörande denna konflikt.
Losman (1970) redogör noggrant för alla turer.

Men snart gav sig Torlav av igen. I mitten av juli var han hos kungen i Danmark. Det har antagits att han flydde för det uppror som efter midsommar snabbt bredde ut sig. Upprorshären nådde Uppsala i slutet av juli. Med tanke på långa restider kan han också ha åkt för att delta i ett möte med kungen utan att veta om upproret.⁵⁸ Han återkom inte till Sverige, men tjänade kung Erik ännu i flera år. Kungen tvingades under våren 1435 att erkänna Olof som ärkebiskop under trycket av det pågående upproret.

Under denna strid hade Uppsala domkapitel inte fått ett odelat stöd från de andra stiftet, då flera av biskoparna var knutna till kungen, exempelvis biskop Thomas i Strängnäs och Nils i Växjö. Däremot var några av de adelsmän som snabbt engagerade sig i upproret, som Bengt Jönsson (Oxenstierna), starka anhängare av Olof som ärkebiskop.

Konflikten i gillet

Parallellt med denna konflikt pågick alltså en annan i Helga Lekamens gille. Det var från början ett prästgille, men tidigt släpptes lekmän in. Dessa fick betala betydligt högre inträdesavgift än klerkerna. Konflikten rörde också de avgifter som prästerna tog ut för att läsa mässor, vilket var ett av gilletts ändamål. Konflikten nådde en kulmen under Hans Kyles tid som ålderman.

Gilletts viktigaste fest var söndagen efter Corpus Christi, som var en del av påskterminen och inträffade mellan slutet av maj och slutet av juni. Det var då man valde ny ålderman och nya medlemmar. Kyle var ålderman 1434 och 1435, och högtidsdagarna som hans anteckningar gällde var den 29 maj 1434 respektive 18 juni 1435. Han ersattes påföljande år, men då rådde nästan ingen aktivitet enligt notisen som tillhör 9 juni 1436. Efter honom var Nils Skele ålderman. Endast en person, en kvinna, togs in. Fortfarande 1438 betalade Skele av skulder, troligen från den tid han var ålderman, 1435–1436.⁵⁹

År 1436 tillträdde Peter Lydenkini, som var skolastikus, det vill säga lärare i stadens skola som låg under Storkyrkan. Den 7 september 1436 lämnade han en lång redogörelse för gilletts problem. När han övertog gillet var det nästan helt övergivet på grund av konflikter mellan lekmän och präster. På Peters begäran kom emellertid ärkebiskop

58 Losman (1970) s. 116–119, 127. Det har funnits en tveksamhet om huruvida biskop Olof verkligen hade återvänt till Uppsala 1433, men en tidigare okänd räkenskap som Hans Kröpelins fogde i Uppsala förde under dessa år bekräftar uppgiften. Enligt den träffar Kröpelin först "biskop Olof" i Uppsala och därefter umgås den smidige Kröpelin med "biskop Arnold" under resten av 1433. Räkenskapen är under utgivning av Ingela Hedström och Dag Retsö, som låtit mig få se original och transkribering. Denna bok skall ges ut av Riksarkivet.

59 HLG, I (1921) s. 31–35 Konflikterna fortsatte enligt samma linjer på 1470-talet.

Olof, som alltså just hade säkrat sin stol, till Stockholm och bilade konflikten.⁶⁰

Vad var det då som hände under Hans Kyles tid som ålderman? I relationen mellan antalet invalda lekmän respektive präster framträder ett märkligt förhållande. Här måste man ta hänsyn till att en del personer kunde inväljas efter döden, ”in extremis”, för att man skulle kunna läsa förböner för dem, något som jag i annat sammanhang utnyttjat för att mäta dödlighet. Här räknar jag bort dessa personer.

Henrik Schück har redogjort för invalen under 1420-talets förra del då ett ökande antal lekmän valdes in. Denna tendens fortsatte årtiondet ut och i början av nästa årtionde. År 1430 invaldes 24 personer varav sex präster, år 1431 valdes 29 personer in varav två präster. Flera kvinnor valdes in.

En intressant detalj, som kan nämnas i förhållande till den kulturhistoriska analysen av bilderna, är att en av dem som valdes in efter döden 1431 var ”Ingrid barnamörderska”. Hon valdes in levande, uppenbarligen som dödsdömd, och fick även betalt för sig efter döden, det vill säga efter det att hon avrättats. Detta innebar att man förbarmade sig över hennes själ och hon fick förböner som skulle hjälpa henne ur skärselden. Hon ansågs alltså inte dömd till helvetet och man visade något slags misskund – vilket också bilden av barnamörderskan i B 68 ger uttryck för. Efter denna lilla utveckling återvänder jag till invalen och den omsvängning som skedde.

Följande år, 1432, vände trenden vad gäller inval. Detta år valdes tio personer in varav fem präster och år 1433 sju personer varav fyra präster. Under Kyles tid som ålderman valdes tre personer in år 1434 varav en präst, och år 1435 tolv personer varav hela tio präster. Dessutom ändrades karaktären på invalen året 1435. Fyra klerker från andra delar av Norden valdes in. Det förekom också andra år, till exempel 1421 från Roskilde och 1469 från Bergen, men 1435 är unikt. Särskilt märkligt är att Torlav, den tidigare prosten i Bergen som en kort tid i början av 1434 hade agerat som kungens ärkebiskop i Uppsala, valdes in. Förutom denne valdes också Lars dekan i Roskilde, Niklas kanik i Århus samt Sigurd kanik i Oslo in i gillet. Hans Kyle hade ett nordiskt nätverk som han nu tog i bruk. Som Henrik Schück påpekat valdes också tre präster utanför Stockholms nära omnejd, vilket också var ovanligt.⁶¹ Personer från Stockholm brukade dominera.

Det vore intressant att göra en nätverksanalys, men det skulle vara en forskningsuppgift i sig. Det kan vara så att konflikten i gillet hade vidare implikationer och en mer direkt koppling till det stora upproret. Bengt Hildebrand har visat att åtminstone ett par av dem som sedan kom att spela ledande roller under Engelbrektsupproret invaldes under åren dessförinnan. Nils Gustafsson (far till Erik Puke), som var ledande

60 *HLG*, I (1921) s. 31 f.; Schück (1951) s. 256.

61 *HLG*, I (1921) s. 29–31. Henrik Schück noterar den ovanliga sammansättningen av invalen 1435 utan att dra några slutsatser; Schück (1951) s. 254.

bland de högadliga män som anslöt sig till upproret, invaldes 1427, och Esbjörn Blåpanna, som var en *grand old man* inom denna grupp, inskrevs 1429.⁶² Hans Kyles val till ålderman skulle kunna vara ett försök att hindra att gillet blev en mötesplats för kungens motståndare.

Hur som helst var invalen av Torlav en tydlig politisk markering. Även om det skett just i samband med att kungen slutligen gav med sig och lät Olof bli ärkebiskop visar det att Hans Kyle var en anhängare av kungens kyrkopolitik. I den situation som rådde kunde man inte veta om kungen skulle segra eller ej. Hans Kyle har dessutom markerat de nordiska sambanden i de inval han haft inflytande över.

Kyle gör också en ganska lång notering på latin med religiöst innehåll, vilket är unikt i gillet's handlingar. Han räknar upp ett antal fraser och en analys av dem visar att detta måste vara inledningsorden på de hymner som skulle sjungas under gillet's högtid, festen till Helga Lekamen. Han skriver, på latin, detta är till minne av Helga Lekamen. Man skall sjunga till heliga treenigheten (*de sancta trinitate Gloria tibi trinitatis*), till jungfru Maria som lilja (*de beata virgine Sicut lilium*) och så vidare en sex, sju hymner.⁶³ En av dem är nummer 110 bland Davids psalmer i Bibeln, den som handlar om präster. Jag tolkar detta som att Kyle velat framhäva prästernas roll, och markera att de faktiskt utförde ett viktigt värv och gjorde skäl för sina inkomster.

Hans Kyles senare år

Kyle led fullständigt nederlag i gillet och han sökte i stort sett omedelbart inträde som munk i Vadstena kloster. Som inträdesgåva lämnade han två gårdar samt en strandtomt i Kalmar och 150 mark (se nedan). Han invigdes den 16 april 1436 av biskop Thomas i Strängnäs.⁶⁴ Thomas betraktades länge som kungens man och övergick först under upproret till att bli en anhängare av Engelbrekt.

Samma år som Hans gav sig in i klostret gjorde syskonen ett arvsskifte efter föräldrarna (som varit döda sedan länge). Hans tilldelades gårdar som han kunde överlämna till klostret, vilket fick två av hans bröder att reagera – de hette egendomligt nog båda Klas. Den äldre av dessa stadfäste sin brors gåva men den yngre försökte behålla gårdarna och inlöste dem också så småningom.⁶⁵

Bara några år därefter, 1440, sände klostret Hans Kyle tillsammans med några andra

62 Hildebrand (1934) s. 52, 79 f.

63 HLG, I (1921) s. 31. De olika inledningsfraserna återfinns lätt på nätet, och i Collijns utgåva av Helga Lekamens handlingar hänvisas till senare belägg i Sverige.

64 Vadstenadiariet: *Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm 1996) s. 211.

65 SDHK 23496, 23767, 24048; DMS, 4:1, s. 218; Liedgren (1961) s. 106 f.

för att grunda ett nytt kloster i Finland. Hans Kyle letade bland annat efter en bättre plats än den som först utvalts. Han fann denna plats i Nådendal och han blev det nya klostrets ledare i många år. Vid hans död 1454 antecknades i diariet att "han byggde upp klostret nästan från grunden".⁶⁶

Hans Kröpelin hade blivit fogde på Åbo slott och kom även han att engagera sig för det nya klostret.⁶⁷ Emellertid dog han redan 1440 och kontakten med Hans Kyle kan inte ha varit omfattande, även om klostret kan ha skickat Kyle till Finland på grund av hans eventuella förbindelser med fogden. Att Hans Kyle behöll sina kontakter i Stockholm visas av att han år 1442, strax efter det att Kristoffer blivit kung, valdes in i Sankta Gertruds gille.⁶⁸ Detta var från början ett gille för tyska köpmän men kom att inkludera en stor mängd svenska borgare i staden samt en del adliga och prästerskap. Hans är den ende som har titeln "broder", vilket väl syftar på klosterbroder.

Mer vore att säga om grundandet av Nådendal, men eftersom det ligger efter den period som står i centrum för denna bok lämnar jag det därhän.⁶⁹ Hans Kyles insatser visar på en administrativ förmåga, och misslyckandet i Helga Lekamens gille berodde i första hand på den interna striden.

Några ord skall också sägas om Hans Kyles många syskon och syskonbarn. Att de inte helt uppskattade Kyles gåvor till kyrkan har redan nämnts. Den äldre Klas Kyle hade en politisk karriär som var samtida med Hans Kyles, om än med en annan inriktning. Han var 1441 inblandad i en tvist med Filip Bonde om en gård, en tvist som han förlorade.⁷⁰ Samma år var han häradsfogde i Konga härad i Varend åt Birger Trolle den yngre. Denne var slottsfogde på Kalmar.⁷¹ Att Klas Kyle var knuten till Birger i vad som troligen var ett klientförhållande framgår också av att han var en av undertecknarna till det morgongåvobrev som hustrun till Birgers son Arvid fick 1443 eller 1444.⁷² Detta innebär att Klas var knuten till Karl Knutssons grupp, viket alltså stod i motsättning till den äldre broderns agerande. Kylesläkten hade sedan flera kända namn, men jag följer dem inte vidare eftersom det inte har relevans för Hans Kyle.

66 *Vadstenadiariet* (1996) s. 279.

67 SDHK 23127 från 1439. Om Kröpelin, se Kjell Kumlien, "Hans Kröpelin", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 21 (Stockholm 1975–1977).

68 *Småstycken på forn svenska*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm 1868–1881) s. 308.

69 Se Anna-Stina Häggelund, "Gåvor till Heliga Birgittas ära: En studie av donatorsgemenskapen kring Nådendals kloster 1438–1520", *Historisk tidskrift för Finland*, 103 (2018) s. 359–394.

70 SDHK 23880.

71 SDHK 23735, Paul Sjögren, *Släkten Trolles historia intill år 1505* (Uppsala 1944) s. 88; Dag Retsö, *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520* (Stockholm 2009) s. 182, 200. Klas Kyle var inte häradshövding, som felaktigt anges i Raneke, 1 (2001) s. 313.

72 Sjögren (1944) s. 118.

Sammanfattningsvis föddes Hans Kyle troligen 1387 eller 1388. De första åren av 1400-talet var han verksam med ekonomiska transaktioner i urbana miljöer. Därefter är det en lucka och när han återigen dyker upp i källorna har han en ganska hög position som klerk nära kungen. Sannolikt har han utbildat sig på universitet utomlands. Under de följande åren är det troligt att han stått nära kung Erik av Pommern, kanske till och med följt honom på hans långa resor. När Hans Kyle åter framträder i källorna befinner han sig i Stockholm 1429, och åren 1434 till 1435 var han engagerad på kung Eriks sida mot dem som opponerade mot kungen genom sitt agerande i Helga Lekamens gille. Han har säkerligen trott att kungen skulle segra, men när dennes nederlag var uppenbart gav sig Hans Kyle in i Vadstena kloster. Efter några år sändes han till Finland där hans talang och kontaktnät kom till pass i uppbyggandet av ett kloster i Finland, det som blev Nådendal.

KAJ JANZON

Olof Ragvaldsson – från häradstinget i Siende till lagmansdömet i Östergötland

Så vitt vi kan anta har handskriften B 68 ursprungligen framställts omkring år 1430 för Olof Ragvaldsson i hans roll som lagman i Östergötland. Det kan därför finnas skäl att titta närmare på Olof och andra lagmän i detta landskap för att se hur de passade in i tidens politiska nätverk och släktförbindelser.

ÖSTERGÖTLANDS LAGMÄN FRAM TILL 1400-TALET – EN SLÄKTKRÖNIKA

Den förste kände lagmannen i Östergötland var Lars Petersson (balk med kors i övre fältet), möjligen dotterson till kung Erik Knutsson och senast 1245 gift med drottning Katarinas syster Bengta Sunesdotter som han borttrövade ur ett kloster. Eftersom äktenskapet föregicks av ett brudrov skildes Lars från lagmansämbetet, som 1247 hade övergått till Magnus Bengtsson (folkungaättens lagmansgren).¹

Magnus Bengtsson inledde en period på mer än ett århundrade då lagmansämbetet i Östergötland med tillfälliga korta avbrott innehades av ättlingar till Magnus Minnesköld och dennes bror, jarlen Birger Brosa. Magnus Bengtsson innehade lagmansämbetet till sin död 1263. Han efterträddes av sin son Bengt Magnusson och därefter sonsonen Magnus Bengtsson, vilken omnämns som lagman sista gången 1293.²

Nästa lagman man känner från de historiska källorna var en invandrare, Svantepolk Knutsson, som var son till hertig Knut av Reval, men även hade släktanknytning till en hög position i Sverige eftersom han var dottersonson till den svenske jarlen Guttorm (jarl på 1160-talet). Han var dessutom gift med den avsatte Lars Peterssons änka, Bengta Sunesdotter, vilken kan sägas ha indirekt knutit Svantepolk till en av de ovan

1 Hans Gillingstam, "Lars Petersson", i: *Svenskt biografiskt lexikon (SBL)*, 22 (Stockholm 1977–1979) s. 270.

2 *Äldre svenska frälsesläkter: Ättartavlor (ÄSF)*, I:1 (Stockholm 1957) s. 40 f.

nämnda folkungasläktlinjerna då hon var sonsondotter till Birger Brosa.³

Efter Svanteolk innehades lagmansämbetet i mer än tre årtionden (1310–1345, med avbrott 1318–1320) av en annan ättling till Birger Brosa, nämligen Knut Jonsson (Aspenäsätten) som var sondotters sonson till den gamle jarlen. Han hade dessutom nära band till två av sina företrädare som lagmän då han var dotterson till Svanteolk Knutsson och gift med Magnus Bengtssons (den yngre) syster Katarina.⁴

Kort efter Knut Jonssons död omnämns hans son Magnus Knutsson som lagman 1347. Denne var lagman fram till våren 1366 med ett avbrott kring tiden för Albrekts av Mecklenburg maktövertagande, då en annan person en kort tid innehade ämbetet. Magnus Knutsson efterträddes av en släkting som knappast behövde åberopa denna frändskap för att få det uppenbarligen eftertraktade ämbetet, nämligen Bo Jonsson (Grip) vars mormor Cecilia Knutsdotter var Magnus Knutssons syster.⁵

Att Bo Jonsson samtidigt som han var lagman i Östergötland även var drots, häradshövding i Dalarna och Hanekinds härad samt hövitsman i Finland understryker antagandet att han är en anomali i den aktuella lagmanslängden, liksom i flera andra sammanhang. Bo Jonssons morfar Bo Nilsson (Natt och Dag) hade visserligen under en tid (1318–1320) innehaft lagmansämbetet men måste ses som en tillfällig ersättare för Knut Jonsson, vars måg han var, och i det fallet torde släktrelationen ha haft avgörande betydelse för valet av ersättare då Knut valde eller tvingades att tillfälligt stiga åt sidan. Den man som egentligen låg närmast till hands att efterträda Magnus Knutsson var hans brorson Ulf Jonsson, vilken emellertid som anhängare till kung Håkon inte kunde komma i fråga som lagman under kung Albrekt. Det blev han först efter Bo Jonssons död då drottning Margareta tagit över; Ulf Jonsson nämns som lagman 1389–1391.⁶

Även om man väljer att se Ulf Jonsson som ett naturligt val till lagmansämbetet i Östergötland råder det inget tvivel om att dennes utnämning hade varit osannolik i slutet av 1380-talet om han inte hade varit drottning Margaretas anhängare. Detsamma gäller i mycket högre grad hans efterträdare, riddaren Ivar Nilsson (lagman 1392–1417), som på modernet härstammade från Norge och vars fädernehärstamning inte ger någon bevisbar koppling till ämbetets tidigare innehavare.⁷ Även den följande lagmannen Gert Jonsson (stjärna, död 1425) är en tydlig representant för unionsanhängarna som inte kan fogas in i den här aktuella släkttraditionen. Han var, i likhet med sin far, häradshövding i Hammarkinds härad och ett såväl geografiskt som politiskt lämp-

3 Roger Axelsson, "Svanteolk Knutsson", i: *SBL*, 34 (2013–2017) s. 376.

4 *ÅSF*, I:1 (1957) s. 11.

5 *ÅSF*, II:1 (2001) s. 19.

6 *ÅSF*, I:1 (1957) s. 15.

7 *ÅSF*, I:1 (1957) s. 64 ff.

ligt val. Politiskt lämplig var även hans efterträdare Olof Ragvaldsson (Lindöätten), men om geografin kan det ha rått delade meningar då Olof var häradshövding i ett annat landskap, nämligen Västmanland, där han då också vid tiden för utnämningen till ämbetet får antas ha varit bosatt.

OLOF RAGVALDSSON OCH LAGMANSDÖMET

Olof Ragvaldssons släkt, av sentida genealoger döpt till Lindöätten efter dess sätesgård, var en västmanländsk lågfrälsesläkt på uppåtgående i generationerna före Olof.⁸ Hans far, Ragvald Filipsson, är nämnd tidigast i september 1370 och var redan då ridhare. Släktens sätesgård var i flera generationer Lindö i Kärrbo socken, Siende härad, Västmanland. Ragvald Filipsson nämndes i samband med stilleståndet i Edsviken 15 april 1371 bland kung Albrekts motståndare. År 1375 uppträdde han som sigillvittne i Tönsberg och kan genom sammanhanget knytas till den närmaste kretsen kring kung Håkon Magnusson. Det råder alltså inget tvivel om på vilken sida han stod. Han gifte sig senast 1386 med Elin Bengtsdotter (Aspenäsätten), brorsdotter till den nämnde lagmannen Ulf Jonsson, och fick med henne sonen Olof och tre döttrar.

Fig. 1. Olof Ragvaldssons (Lindöätten) sigill. Riksarkivet. Foto: Kaj Janzon.

8 Samtliga uppgifter i detta avsnitt är hämtade ur Kaj Janzon, "Lindöätten", manuskript till *Aldre svenska frälsesläkter*, Riddarhuset.

Olof Ragvaldsson kan således ses som mer eller mindre född in i unionspartiet och dessutom på modernet stammande från en släkt med generationer av lagmän. Olof omnämns första gången i mars 1412 då han uppträdde som sigillvittne och således var myndig. Han var häradshövding i Siende härad, Västmanland, 1427–1437, lagman i Östergötland senast från 1429 samt belagd som riksråd från följande år. Det är kanske något överraskande att han blev lagman i Östergötland i stället för i Västmanland där fädernesläkten hade bott i flera generationer. Om det fanns en släktkoppling på fädernesidan till någon av företrädarna kan den närmast antas ha varit till Ivar Nilsson, som förde samma vapen (fyrstyckad sköld) som Olof, men säker bevisning saknas. Genom sin mor ärvde Olof inte bara en koppling till andra tidigare lagmän, utan också till gods i Östergötland. Det finns emellertid inget som styrker att han någonsin skulle ha bott i det landskap där han blev lagman.

Bokmåleriet i laghandskriften B 68

I det svenska medeltida bokmåleriet utgör två svenskspråkiga laghandskrifter intressanta särfall. Det är dels Kungliga bibliotekets B 172, dels Uppsala universitetsbiblioteks B 68. Båda presenterar Magnus Erikssons landslag, det vill säga en ganska vanlig text i det fornsvenska materialet.¹ Det märkliga med dem är att de har ett omfattande figurativt bildprogram. De allra flesta bevarade handskrifter från svensk medeltid har nämligen en betydligt enklare utformning när det gäller boksidornas dekor, och bara undantagsvis figurativa framställningar. Båda handskrifterna innehåller samma huvudtext och kan dessutom dateras till samma decennium, 1430-talet, men sedan upphör likheterna. B 172 har ett betydligt mer omfattande bildprogram och den har en helt annan utformning av bild och text. I den finns inga miniatyrrer, enbart så kallade historierade anfanger, det vill säga figurativa framställningar inordnade i en inledande större initial.² Bildframställningen följer texten mycket nära och den som kan läsa fornsvenskan kan göra intressanta kopplingar till bildernas utformning.

Uppsalahandskriften B 68 har däremot sexton helsidesminiaturer i sitt bildprogram. Den är på sätt och vis mer konventionell till formen men samtidigt är bildprogrammet anpassat till just denna handskrifts text. Fjorton av de sexton miniaturerna inleder nya balkar och ledsagas av skrift i lite större form. De två inledande bilderna öppnar själva boken: *Yttersta domen* och den raderade *Korsfästelsen* (bägge behandlas av Anna Nilsén på sidan 119 i denna volym). Därefter illustreras de i lagen ingående balkarna med var sin miniatur. De är oftast placerade på en versosida och följs av en rectosida med extra utsirad text, med bland annat inledande stor anfang. Detta är ett mycket konventionellt sätt att strukturera bild och text och det har varit i bruk under lång tid.

1 Se Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven* (Lund 2006).

2 Man skulle även kunna kalla det för figurativa initialer eller bildinitialer.

Den färgskala som använts i handskriften är ganska begränsad och består främst av mörkerött, gult och grönt. De stora anfangerna är målade i rött och gult. De är enkelt utformade och med inramande dekor av enkla korta streck, vinklade i 90 grader mot bokstavskroppen. Anfangerna har flera textraders höjd, mer än tio, och ledsagas av marginalbårder som utgår från bokstavskroppen. De kombineras med två inledande textrader utförda i mörkrött bläck i *textura*, placerad mot gul botten. Många av de stora anfangerna har en dekorativ fyllning av ett paradisträd och i bokstavsstaplarna ses i flera fall vad man kallar intarsiamönster, det vill säga utsparade fält i vitt mot den röda bokstavskroppen. I den löpande texten förekommer ett stort antal lombarder med enklare utsmyckning, målade med rött och brunt eller svart bläck. Bokdekorens utformning är av en så allmän karaktär att det är svårt att koppla ihop den med annat bokmåleri från svensk medeltid. Vid tre av de större anfangerna har den nedhängande staven utformats som en fisk.³ Detta är inte unikt, vare sig i det svenska materialet eller internationellt sett.

Generellt sett ger textskriften ett mer professionellt och jämnt intryck än vad både anfangerna och miniatyrmåleriet gör. Per-Axel Wiktorsson menar att det är tre samtidiga händer som har utfört dels den löpande lagtexten (Hans Kyle), dels anfangerna och skrifvarverserna, slutligen också bildtexterna.⁴ Det är således inte säkert att samme målare har gjort både anfangar och miniatyrer, men kanske troligare att miniatyrmålaren utfört bildtexterna. Det skulle innebära att vi för dekorens del har att göra med två olika hantverkare: en miniatyrmålare och en rubriktextare. Ofta är dessa båda beståndsdelar dessutom fördelade på varandra motstående sidor, inte på samma sida, eftersom miniatyrerna är i helsidesformat.

De flesta miniatyrerna har breda ramar av geometriskt mönstrade jämntjocka stavar och ledsagas av en rubrik skriven i *textura*. Samma slags ramar omger även de båda inledande religiösa motiven. Någon enstaka ram har mer böljande ornamentik. De påminner ibland om de meanderramar som finns i vissa av Vadstenahandskrifterna, till exempel UUB C 12 folio 131v och C 443 folio 11v, 53v.⁵ De ramar som liknar B 68 hör hemma i handskrifter som är kopierade och illuminerade av nunnan Christina Hansdotter Brask, vilket innebär att de är daterade efter 1459, året för hennes inträde i klostret. Släktskapet eller närheten till Vadstena är alltså inte påfallande i detta avseende.

Även i samband med de dekorativt utförda textsidor som inleder lagbalkarna förekommer dekorerade stavar. De liknar en del av miniatyrramarna men är ändå kanske

3 UUB B 68, folio 2r, 3v, 34r.

4 Se Per-Axel Wiktorssons bidrag på sidan 51 i denna volym. Han attribuerar inte de båda andra händerna till någon identifierad person.

5 Däremot finns inget av de böljande ramar som används i Kungliga bibliotekets A 43 eller A 80 från tiden omkring sekelskiftet 1500.

inte målade av samma hand. På exempelvis folio 5r och den efterföljande 5v ses samma typ av sicksack-mönstrade ram, men utförda med olika karaktär. Samma form som i bokstavsstaven på folio 5v återkommer i anfangerna på folio 88v, 93r, 115r och 120r. Ramen på folio 5r återkommer likaså i samband med andra miniatyrer.

Karaktéristiskt för måleriet i B 68 är framställningen av rörelse. Här finns en vitalitet i figurscenerna. Miniaturmålaren har skickligt skildrat draperingar och natur, men har inte varit lika talangfull när det gäller figurmåleriet: mössliknande hårkrull, oproportionerliga kroppar, valhänt tecknade händer och fötter. Figurerna är oftast stora i förhållande till bildytan och placerade i förgrunden. Marken har typiska små runda kullar som på sätt och vis skapar ett djup i bilderna. Kullarnas gröna färg är schatterad så att djupet förstärks. I övrigt är framställningen av djup och perspektiv rudimentär eller frånvarande. Motiven har även annars väldigt rapsodisk miljöskildring. Miniaturmotiven är dessutom nästan alltid framställda mot tomma fonder. Undantag är dels bilden av den tronande kungen på folio 19v med enfärgad röd fond, dels prickarna som fyller ytan bakom det trolovade paret på folio 35v.

Människorna i bilderna är välbärgade personer klädda i modedräkter från det tidiga 1400-talet. Klämodet stämmer väl överens med dateringen av handskriften till 1430. Förövarna i bilderna hör mestadels till det allra högsta samhällsskiktet. De är klädda i långa snabelskor, tvåfärgade hosor och tidsenliga huvudbonader. Överdelarna knäpps med knappar, jackorna är korta med vida trumpetärmar och pälsbräm, snittet upptill är kroppsnära. Skickligast utfört är kanske vecken på de fotsida dräkterna, modellerade och formade i Z-former, som skulpterade. Lockigt hårsvall formas i B 68 av små rundlar staplade på varandra.

Somliga inslag i figurteckningen är riktigt väl utförda och visar på en viss skicklighet. För att söka efter paralleller till figurmåleriet i B 68 vill jag undersöka hur man formar ögon, öron, händer och dräkternas veckbildning (företrädesvis när de lägger sig mot marken). I likhet med den paleografiska analysen gäller det att gå in på utformningen av vissa detaljer, det som utförts på ett mindre medvetet sätt av målaren. Detta vill jag använda i kombination med hur miniatyrarnas och naturskildringen har utförts.

Samtida bokmåleri

För att hitta likheter med detta måleri kan man tänka sig att rikta blicken mot övrig handskriftsproduktion i Sverige från första delen av 1400-talet. Materialet är magert över lag och ännu mer magert när det kommer till figurmåleri. Man kan också söka paralleller till anfangerna respektive miniatyrarnas. Tyvärr är det svårt att hitta liknande initialdekorer i de svenska samlingarna. Varken Kungliga biblioteket, Uppsala

universitetsbibliotek eller ens Riksarkivet har några paralleller till dessa. Hela databasen över medeltida pergamentomslag (MPO) är visserligen inte genomsoekt, men åtminstone mer än 1 000 av fragmenten där och cirka 400 fragment i Uppsala universitetsbibliotek.⁶ Det negativa resultatet kan förefalla märkligt. Eftersom skrivaren är identifierad skulle man kunna förmoda att han dekorerat fler av sina verk, men något sådant har inte kunnat påvisas.⁷ Det är således tveksamt att tillskriva Hans Kyle de fleradiga anfangernas utformning, vilket är i överensstämmelse med Per-Axel Wiktorssons uppfattning att anfangerna och bildrubrikerna är gjorda av två olika personer, men inte av textskriftens skrivare.

I den kontinentala professionella bokmåleriverksamheten hade man, i synnerhet under 1300–1400-talen, ofta en differentierad fördelning av de olika arbetsmomenten. En specialiserad bokmålare kunde exempelvis utföra marginalrankor, en annan målade fonderna och en tredje figurerna i miniatyrerna. En snarlik uppdelning av arbetsuppgifterna skulle alltså ha kunnat vara fallet även i detta svenska exempel. Men det finns en svårighet med en sådan tolkning. Det går nämligen inte att påvisa professionella svenska bokmålare som enbart sysslat med bokmåleri. Det förefaller ha saknats en tillräckligt stor svensk marknad för en sådan professionell verksamhet. Däremot har det funnits yrkesmässiga skrivare, vilka understundom haft talang nog för att även illuminera sina verk. Den tidigare nämnda laghandskriften SKB 172 kan vara ett sådant exempel som ligger nära i tid i förhållande till UUB B 68. Från tiden omkring 1500 känner vi också till stadsskrivare i Stockholm som troligen illuminerat de skråordningar som de signerat.⁸

I jämförelse med de professionella kontinentala verkstäderna förefaller man ha haft en mindre specialiserad arbetsorganisation i klostrens skriptorier. Detta märks även för svensk del i Vadstena kloster, där den nunna som kopierade texten mestadels också utförde illuminationerna i den egenhändigt avskrivna boken.⁹ Exempel på sådan arbetsfördelning finns likaledes i de tyska områdenas kloster.¹⁰ Det är viktigt att minnas

6 MPO omfattar cirka 22 500 fragment i Riksarkivet. Även fragmenten i Skara, Lund och Linköping har studerats.

7 Hans namn återfinns inte i registret över skrivare i C-katalogen över Uppsala universitetsbiblioteks västerländska handskrifter.

8 Kungliga biblioteket, Stockholm (SKB), B 594, B 597, B 601, B 607.

9 Sandgren, Eva Lindqvist, "Christina Hansdotter Brask: Reading and pictorial preferences in a Birgittine prayer book", i: Virginia Blanton, Patricia Stoop & Veronica O'Mara (red.), *Nun's literacies in medieval Europe: The Antwerp dialogue* (Turnhout 2017) s. 160–162; dens., "Nordeuropa", i: *Geschichte der Buchkultur*, 5: Gotik 2 (Graz 2018) s. 35–37.

10 Ett exempel på multipla uppgifter är klarissan Sr Loppa de Specolo i ett franciskanskt antikonfonale från Köln, SKB A 172. Hon såväl linjerade och kopierade texten som skrev noterna och illuminerade sitt verk, enligt inskriften på folio 106v.

att Hans Kyle skrev den aktuella laghandskriften 1430, det vill säga innan han 1436 inträdde i Vadstena kloster, och vi vet inte exakt i vilken skriptoriekontext den skrevs. Således var Vadstenaskriptoriet ännu inte en aktuell kontext för honom när han skrev detta verk. Vid tiden för handskriftens tillkomst kan han lokaliseras till Stockholm, verksam som präst. Han hade även anknytning till Helga Lekamens gille. Att hitta spår av andra handskrifter från Stockholm och det tidiga 1400-talet är svårt, detsamma gäller textprover av Hans Kyle. Per-Axel Wiktorsson nämner de två andra identifierade texterna av Kyle i sin artikel, men dessa är inte illuminerade.

Om man tänker sig en målare som kombinerar olika typer av uppdrag ökar de teoretiska möjligheterna att hitta paralleller, men det finns i stort sett inget kalkmåleri bevarat i de medeltida Stockholmskyrkorna och måleri på textil är lika lite bevarat. Med tanke på säsongsberoendet så vore det en möjlig uppdelning att måla kyrkor på sommaren och handskrifter och textilier på vintern, på samma sätt som troligen kyrkomålaren och pärlstickaren Albertus Pictor gjorde under senare delen av 1400-talet.

MILJÖSKILDNING

Bildramar, valvribbor och fonder

Jämfört med mycket av det tidiga 1400-talskalkmåleriet framstår B 68 som tidstypisk i flera avseenden, även om det är svårt att hitta verkligt näraliggande material i detaljerna. De olika mönstren i miniatyrernas ramar har i vissa fall mycket nära paralleller i valvribbornas utsmyckning. På samma sätt som ramarna avgränsar miniatyrerna på sidytan, avgränsar valvribborna bildytorna i valven. De valvribbor som är allra mest lika miniatyrarnas ramar finner vi i Risinge gamla kyrka (Ög). De dateras till perioden 1400–1425. Samme målare eller verkstad utförde även Örberga kyrkas (Ög) målningar under samma period. Likheterna mellan ramarna i B 68 och valvribborna i Risinge är dock större än likheterna med Örbergas valvribbor. I både B 68 och Risinge kyrkas valvribbor förekommer trappstegsformade dekorer, spiralband, löpande hund-motivet, vågformade palmettrankor och en ranka av kopplade palmetter som formar liksidiga bågar eller öglor. Alla dessa sex varianter av valvribbdekorer i Risinge kan ses i miniatyrarnas ramar i B 68. Däremot kan inte alla miniatyrarnas motiv återfinnas i valvribborna. Dannemora kyrka (Up) visar delvis upp liknande valvribbor. Måleriet i Dannemora dateras emellertid nästan hundra år senare och faller därmed utanför jämförelsen med B 68. Förutom dessa få exempel har dekorformerna ännu inte identifierats i någon annan samtida medeltidskyrka, trots den stora variationsrikedomen i valvribbornas motiv.

Miniatyrernas fonder genomgick en förändring under början av 1400-talet. De rutiga fonder som varit förhärskande under 1200- och 1300-talen ersattes av allt mer realistiska

Figur 1. Kalkmålning i Arboga Helga Trefaldighetskyrka (Vml). Stjärnbeströdda fonder förekommer i det tidiga 1400-talets kalkmåleri. Wikimedia Commons.

skildringar av inom- eller utomhusmiljöer. De flesta av miniatyrfonderna i B 68 är mer eller mindre tomma och/eller visar naturmiljö. Bokmålares sätt att hantera bildrummet stämmer därför ganska väl in på det tidiga 1400-talets bokmåleri: några få mönsttrade fonder, men övervägande rumsskildring.¹¹ En stjärnbeströdd fond, som på folio 132r, förekommer även i det tidiga 1400-talets kalkmåleri. I exempelvis Trefaldighetskyrkan i Arboga (Vml) pryds många av scenerna av stjärnmönstrade fonder (fig. 1).

Kalkmåleriet präglades vid denna tid fortfarande av att vara uppbyggt av scener i rutor eller andra avgränsade fält. Den typ av tomma fonder som ses i de flesta av miniatyrerna i B 68 är svåra att belägga i kalkmåleriet. På kyrkväggarna använde man i stället småmönstrade fonder med en lättare karaktär än vad som blev vanligt senare under seklet. Man kan säga att det *horror vacui* som präglade kalkmåleriet under senare delen av 1400-talet saknas i miniatyrerna i B 68. Det är bara en miniatyr som har en helt färgad bakgrund: Konungsbalkens miniatyr (19v, se plansch IV). Den röda fonden bakom den tronande kungen framhäver hans status genom att referera till purpur, den dyraste av alla färger.

Vegetation

I Götene kyrka (Vg) finns likheter med B 68 i utformningen av de små kullar som bildar marken. Kyrkmålningarna i Götene dateras dock till en tid betydligt senare under 1400-talet än B 68. Ett med B 68 besläktat sätt att framställa markvegetation ses också i Ärentunamästarens målningar i Trefaldighetskyrkan i Arboga och i Ärentuna kyrka (Up), vilka är från 1400-talets mitt. I Risinge (Ög) kyrka ses ibland små kullar som formar marken, men till skillnad från de vågräta markschatteringarna i B 68 har Risingekullarna lodräta schatteringar. De märkliga nästan grodyngelformade rundlarna på marken i Risinge och Örberga kyrkor har ingen motsvarighet i B 68 eller de andra samtida kända kalkmålningarna.

Även sättet att återge trädens kronor i B 68 är svårt att återfinna i det samtida kalkmåleriet. De flesta träden har mer eller mindre hjärtformade bladkronor, som hos Risingemästaren och i Arboga, eller mer stjärnformade, som i Johannes Rosenrods målningar i Tensta kyrka (Up). En svårighet med att hitta paralleller till samma typ av trädskronor kan vara att i B 68 framställs hamlade träd, vilket sällan tycks vara fallet i kalkmåleriet. Inom bokmåleriet är det inte möjligt att hitta några jämförbara framställningar av träd (förutom i den tidigare nämnda i B 172). Växande träd är något som är mindre vanligt i den religiösa ikonografi som dominerar det bevarade bokmåleriet.

11 Prickar pryder två av fonderna: UUB B 68, folio 5r, 35v.

FIGURTECKNING

Ansiktsteckning

Ansiktena i B 68 är mestadels detaljrikt och väl tecknade med tydliga ögonlockslinjer och näskonturer. Ansiktsformerna är oftast lite kantiga och rundlagda och framställs helst i trekvartsprofil. Det är samtidigt ovanligt många ansikten som visas i profil, vilket var en medeltida bildkonvention för att skildra onda personer, men som inte har iakttagits av denna konstnär. Det är enbart den inledande bilden av Kristus som domare som visar ett frontalt ansikte (2v).

Munnarna är små och har röda läppar och det är vanligt med små röda kindrosor. Sättet att teckna ögon och näsa är lite speciellt och vittnar om en viss skicklighet. I det samtida kalkmåleriet var det vanligt att ögon och näsa formades med en gemensam linje när ansiktet framställdes i trekvartsprofil. I B 68 ses inte denna sammanhållande linje, utan näsans profil och näsvinge utgör en separat formad båglinje med en tydlig näsvingekrok. Näsorna är relativt stora och breda, även om näsryggens linje inte alltid är så markerad eller lång. Ögonen har tecknats med tre parallella horisontala böjda linjer: ögonbryn, övre ögonlocksbåge och ögonlockskant (se folio 19v, 35v, 43v, 61r, 88r, 92v, 119v). Den undre ögonlinjen saknas. Ögats iris är en liten svart prick fäst vid ögonlockskanten. Det gör att iris så att säga hänger ned från det övre ögonlockets kant.

Jämfört med kalkmåleriet är alltså B 68 ovanligt detaljrik i ansiktsteckningen. Detta kan givetvis hänga ihop med skillnaden i format mellan kyrkvalv och boksidor. Ytterligare ett problem för tolkningen reser de många restaureringarna av kalkmålningarna under de senaste drygt hundra åren. Vilka linjer är konservatorns och i vilken mån avspeglar de originalet? Jämfört med exempelvis Arboga, Tensta och Vendel så finns det vissa likheter i utformningen av ansiktsteckningen. Måleriet i Risinge och Örberga har däremot genomgående en tydlig sammanhållande linje mellan näsa och öga (fig. 2). Dessutom hade Risingemästaren ett speciellt sätt att teckna öronmusslan med parallella linjer inuti, som inte påträffats någon annanstans (fig. 3). I B 68 tecknas öronmusslan av ett par parallella bågar, de få gånger som den över huvud taget syns på bilderna (35v, 92v, 137v).

Händer och fötter

Händer spelar en vital roll i flera av miniatyrrerna i B 68. De pekar på ett mycket demonstrativt sätt, ibland med extra betoning genom att ett par av de pekande fingrarna förlängts. Exempel på detta ses vid Ärvdabalken (43v), Byggningsbalken (61r), Köp-

Figur 2. Profeten Jeremia, kalkmålning i Örberga kyrka (Ög). Måleriet i Örberga och Risinge gamla kyrka har genomgående en tydligt sammanhållande linje mellan näsa och öga. Wikimedia Commons.

Figur 3. Två diskuterande män, kalkmålning i Risinge gamla kyrka (Ög). Risingemästaren hade ett speciellt sätt att teckna öronmusslan med parallella linjer inuti. Wikimedia Commons.

målabalken (88r) och Tingmålabalken (Rättegångsbalken) (92v). Händerna har en central roll även i Giftermålsbalken (35v), men inte den utpekande funktionen. De är spretigt tecknade och utan fingerdetaljer som naglar och leder. Många gånger tecknas fingrarna enkelt med parallella linjer, men i de utpekande sammanhangen alltså med förlängning av pek- och långfinger.

Fötterna bekläds oftast med spetsiga snabelskor. De vittnar på så sätt om samtidens dräktskick och att de framställda personerna hörde hemma i en samhällsklass där detta mode förekom. Ett exempel är Ärvidabalkens båda kontrahenter som har mycket spetsiga skor (43v). Nakna fötter syns bara i några få bilder (2v, 114v, 132v). Den tronande Kristus i den inledande bilden har på konventionellt manér bara fötter framställda frontalt. Här är till och med naglarna tecknade, men det är svårt att se någon skillnad mellan stortå och övriga tår när det gäller storleken. De radas helt enkelt upp på en tämligen jämn rad, utan avfasning mot utsidorna. Barnet som blir ihjälslaget i Högmålsbalken (114v, se plansch XII) är helt naket och även här är händer och fötter rudimentärt framställda. Vid inledningen till "om sår med vilja" (132v) har den slagne mannen till höger förlorat sina skor. Tittar man närmare ser man att de i profil framställda fötterna har kompletterats så att även mannens högra fot fått tår, vilket uppenbarligen inte var fallet från början. Det verkar som om konstnären har kompletterat foten för att det ska se bättre ut helt enkelt.

Huvudbonader och frisyren

Männen i B 68 framställs oftast skägglösa, men när de har skägg är det kort och ibland klucket. Även den tronande Kristus (2v) har klucket kort skägg, och han har dessutom en liten pannlock mitt fram. Hans hår är ovanligt långt, lite korkskruvsformat, och följer axlarnas kontur ned utmed deras sidor. Frisyreerna på de andra männen visar ofta böljande lockar som formar sig i två vågor kring örönen. I ett par av bilderna har ett lockigare hårsvall skapats genom att små rundlar staplats på varandra, så att det mer liknar en mössa (114v, 119v, 128v, 137v). Detta är mycket tydligt i framställningen av det dräpta barnet på folio 114v och av den flintskallige mannen på folio 119v. Än mer skallig är den unge mannen vid "om sår av våda" (137v). Det ser ut som om han har en liten hårkam mitt uppe på hjässan och någon form av märke vid örsnibben – ett till synes mycket modernt utseende i dag!

De flesta gestalter har huvudbonader av modernt snitt för det tidiga 1400-talet, men kvinnan som slår ihjäl sitt barn (114v) har inget som täcker huvudet. Hennes långa ljusa hår är bakåtkammat och sammanhållet i nacken, troligen i en fläta.

Huvudbonaderna är av varierande utformning och passar in i det tidiga 1400-talets modebild. Flera huvudbonader har struthättan som bas, men där finns också stora pö-

siga varianter av mössor. Snarlika kreationer ses även i den samtida engelska Medicinhandskriften SKB X 118, vilket också gäller klädedräkten i övrigt.¹²

Dräkter och draperingar

Kvinnorna är klädda i långa klänningar med snäva liv och rikt veckfall i kjortlarna. Några av klänningarna har mycket vida trumpetärmar med antingen kanter eller framtittande foder i avvikande färg. Växelspelet mellan rött och grönt är väl utfört. Några har pälsbräm (35v, 43v, 88r) och det förekommer även halsringningar med avvikande färg. Kläderna är mestadels gjorda av enfärgade tyger, ibland sammansatta till kontrasterande kombinationer. De få mönstrade tygerna har mycket liten mönsterrapport med prickmönster (35v, 88r, 92v).

Manskläderna utgörs huvudsakligen av korta jackor och tvåfärgade hosor. Någon gång är en jacka prickig (92v) och i några fall pryds framsidan av en lång rad med knappar. Tillsammans med de spetsiga skorna är detta en mycket fashionabel kreation för tiden omkring 1430. Den tronande kungen (19v) har en jacka eller tröja med hög upp-vikt krage, en detalj som syns på ytterligare ett par avbildade män. Det förekommer också bälten på höften. Till och med den hängde mannen på folio 141r bär en modern jacka med lång knappad. I denna bild liksom i flera andra kan man se hur de båda hosorna hänger ned på låren.

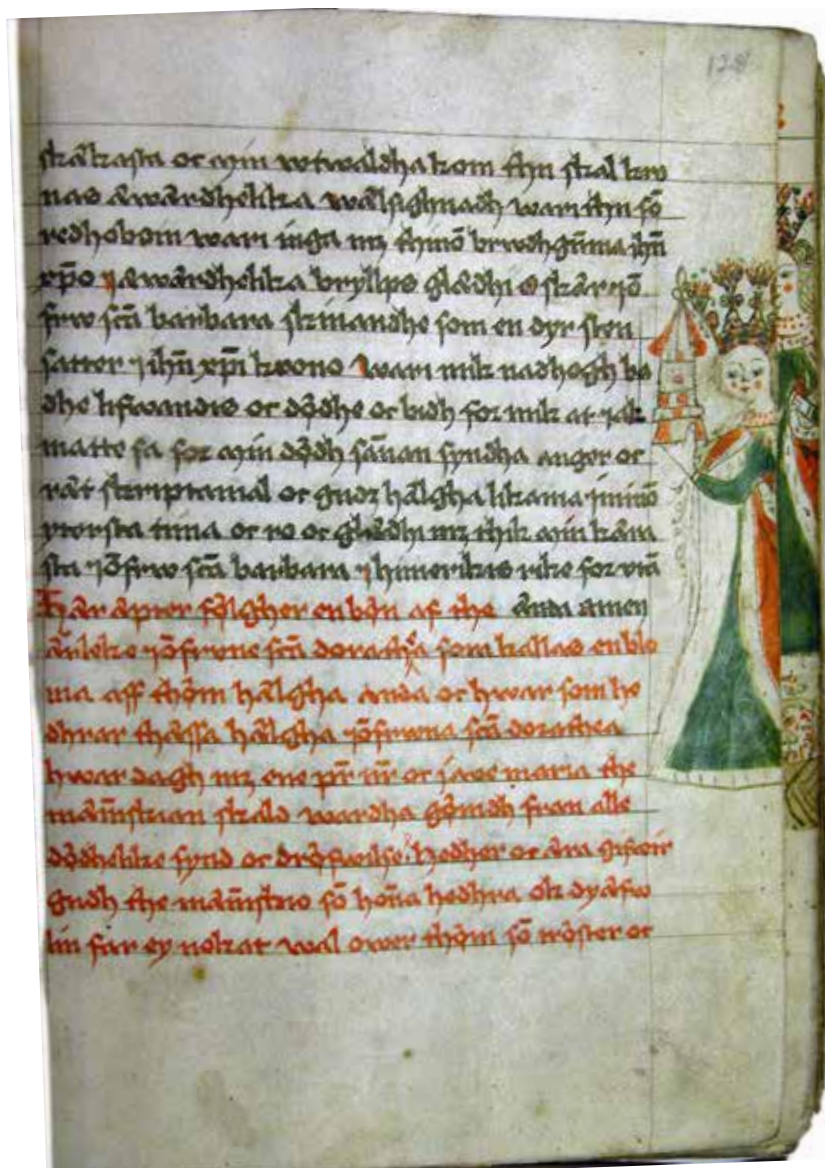
Rättegångsbalkens mansperson i helfigur på folio 92v har tvåfärgade hosor och snabelskor, vågtandade trumpetärmar och nedvikt hög krage. Ovanpå det är jackan med många knappar uppdelad i en rödprickig och en grönprickig halva. Hans frisyr ser ut att vara arrangerad i välformade stora vågor – ett verkligt svenskt modelejon à la 1430!

Kristus (2v) är klädd i en vid fotsid dräkt som faller i stora regelbundna strutveck både på överkroppen och från knäna och nedåt. Samma typ av regelbundna veckbildning ses på bordsduken vid Rättegångsbalken. De vida trumpetärmarna bildar på liknande sätt strutformade stora veck. Ett annat sätt att arrangera dräktveckan ses på folio 114v där kjortelfällen ligger i korta s-formade täta veck.

HANDSKRIFTENS PLATS I DEN SVENSKA MEDELTIDSKONSTEN

Miniaturmålaren i B 68 har vissa distinkta igenkänningstecken, i synnerhet när det gäller figurteckningen. Varken i det svenska handskriftsmaterialet eller i kalkmåleriet finns några tydligt näraliggande paralleller. Det figurativa måleriet i de svenska hand-

12 Se *Ardernes Practica: Master John Arderne från Newark och hur han utövade medicin och kirurgi, 1412*, översatt och kommenterad av Torgny Svenberg & Peter Murray Jones; konsthistoriska reflexioner av Eva Lindqvist Sandgren (Stockholm 2014).

Figur 4. Sankta Barbara i bönboken UUB C 68, folio 128r. En av få medeltida svenska handskrifter som innehåller figurmåleri är denna bönbok. © Uppsala universitetsbibliotek.

skrifterna är som sagt begränsat och B 172 är inte en relevant jämförelse. En av de ytterst få handskrifterna med flera figurativa framställningar är bönboken UUB C 68, men inte heller dess rundkindade kvinnliga helgon är jämförbara med figurerna i B 68 (fig. 4). Bönboken hör dessutom troligen hemma i den senare delen av 1400-talet.¹³ Övriga svenska handskrifter har för lite figurmåleri för att någon jämförelse skall kunna göras.¹⁴

Ett intressant och i betydligt större utsträckning bevarat medeltida bildgalleri finner vi i kalkmåleriet. Visserligen var det mitten och senare delen av 1400-talet som innebar det stora uppsvinget för dessa målningar, men det finns en del bevarade även från 1400-talets första hälft. Till de äldsta jämförbara inom denna grupp hör målningarna i den så kallade kapitelsalen i Vadstena kloster. Eftersom de dateras till sent 1300-tal kan de med största sannolikhet avskrivas från jämförelsen med den minst fyrtio år yngre B 68. Ungefär samtida med kapitelsalsmålningarna, eller något senare, är altarskåpet från Norra Fågelås (Vg).¹⁵ Detta Mariaskåp härstammar från Vadstena kloster och det går utan tvekan att se stilistiska likheter mellan kapitelsalsmålningarna och Bebildelsen på altarskåpets utsida. Ängeln Gabriel i denna framställning visar upp samma tidstypiska armpose som en av apostlarna vid Jesu intåg i Jerusalem i Ysane kyrka (Sk), tillskriven målaren Nils Håkansson. Tydligt var han utöver i Skåne även verksam i Östergötland, eftersom hans namn förknippas med kalkmåleriet i Östgöta kyrkorna Veta och Risinge. Däremot är scenerna ur Jesu barndomshistoria på Mariaaltarskåpets insida troligen utförda av en annan målare än utsidan, och där är likheterna med kapitelsalsmåleriet inte lika tydliga. Det finns alltså ett släktskap mellan målningarna av Nils Håkansson, miniatyrerna i B 68 och exemplen från Vadstena kloster, men det går inte att dra slutsatsen att det är samme målare. Skillnaderna är för stora för att ignorera. Släktskapet visar emellertid att det är samma tidsepok.

Betraktar man de ramar som omger miniatyrerna är valvribbornas dekor en rimlig jämförelse, trots skillnaden i format och medium: de omsluter scenerna på samma sätt. Fastän man kan föreställa sig att det i princip funnits hur många olika mönsterformer som helst att ösa ur för den medeltida målaren, leder jämförelsen till i stort sett samma krets som figurmåleriet. Likheten med de mönsterformer som pryder valvribborna i de geografiskt vitt åtskilda men tidsmässigt samtida kyrkorna i bland annat Götene (Vg), Dannemora (Up), Vittskövle (Sk) och Kaga (Ög) är påtaglig. Ett ännu närmare släktskap visar ribbvalvens dekorformer i Risinge kyrka (Ög).

13 Ingela Hedström, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo 2009) s. 505–513.

14 Bönböckerna SKB A 12 och A 43 har kolorerade tryckta bilder från tyska och nederländska tryckerier.

15 Altarskåpet från Norra Fågelås, se <<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/visa/foremal.asp?objektid=920424A1#>>.

Figur 5. Valvribbor i Risinge gamla kyrka (Ög). Trappstegsmönstrade valvribbor i olika färger återfinns i de välbevarade målningarna i Risinge kyrkas valv och liknar de trappstegsformade ramarna i B 68. Wikimedia Commons.

Figur 6. Trappstegsmönster i ramen på B 68, folio 19v.

Figur 7. Spiralvriden dekorslinga i valven i Risinge gamla kyrka (Ög). Ramarna på folio 35v och 119v i B 68 består av en tätt vriden spiral, vars närmaste parallell i Risinge ser ut som ett band som vrider sig runt en smal stång. Wikimedia Commons.

Figur 8. Spiralmonster i ramen på B 68, folio 119v.

Det inledande uppslaget i B 68, som pryds av miniatyren med Kristus tronande på regnbågen (2v) och den raderade korsfästelsen (3r), omges av en ram av trekanter i gult, rött och grönt. Det skapar en enhetlig inramning för hela uppslaget. Samma typ av trappstegsformade trekanter har de något enklare ramarna på folio 5r, 5v och 19v. En snarlik variant, men med trekanterna vända horisontellt, har miniatyrerna på folio 61r och 128r. Dessa trappstegsmönster i olika färger återfinns i de välbevarade målningarna i Risinge kyrkas valv (fig. 5–6).

Figur 9. Palmettranka i Risinge gamla kyrka (Ög). I valven i Risinge finns en slinga som påminner om den kedjeliknande ramen i B 68, folio 50r. Valvribban har palmetter insatta i rundlar som är sammanlänkade med rosetter. Wikimedia Commons.

Figur 10. Kedjeliknande mönster i ramen på B 68, folio 50r.

Figur 11. "Löpande hund" på valvribba i Risinge gamla kyrka (Ög). Valvribbans löpande hund är ett klassiskt dekormotiv och återfinns i B 68 på folio 132r. Wikimedia Commons.

Figur 12. "Löpande hund" i ramen på B 68, folio 132v.

Ramarna på folio 35v och 119v består av en tätt vriden spiral, vars närmaste parallell i Risinge ser ut som ett band som vrider sig runt en smal stång (fig. 7–8). Ramen i den högra sidan av miniatyren på folio 50r är uppbyggd av rundade former, som en kedja. Tittar man i valven i Risinge finns en slinga som påminner om denna, men med en

Figur 13. Interiör från Vendels kyrka (Up). De korsmönstrade rutor som ses i ramarna i B 68 folio 19v och 137v kan jämföras med schablonmålningarna i Upplandskyrkorna i Vendel, Östra Ryd och Lena. Här är de placerade på undersidan av de valvbärande sköldbågarna på nordväggen. © Eva Lindqvist Sandgren.

Figur 14. Korsmönstrade rutor i ramen på B 68, folio 137v.

tydligare framställning av vad det handlar om: palmetter insatta i rundlar sammanlänkade med rosetter (fig. 9–10).

Ett betydligt vanligare klassiskt dekormotiv kallas löpande hund och återfinns i B 68 på folio 132r och i Risinges formpressade målade valvribbor (fig. 11–12). Den böljande ramen på folio 88r kan sägas ha sin spegelvända motsvarighet på folio 114r. Det är en vanlig medeltida grundtyp av dekor som växlar positiva och negativa former. Den var mycket vanlig i bokmåleriet men användes främst i större anfangar, som exempelvis folio 50v. På folio 114v har dessutom de yttre hörnen av ramen försetts med treflikiga liljeformer.

Konungsbalkens miniatyr (19v, se plansch IV) omges, förutom av de trappstegsformade trekanterna, av en inre ram. Den är uppbyggd av korsmönstrade rutor i rött och grönt och återkommer på folio 137v. En snarlik variant på temat, roterad 45 grader, ses i ramen på folio 92v och i den vänstra sidan av ramen på folio 50r. Denna mönsterform är svårare att hitta i Risinges valv, men kan ses i schablonmålningarna i uppländska Vendel, i Östra Ryd och i den hårt restaurerade Lena kyrka (fig. 13–14).

AKTÖRER

Skrivaren och bokmålaren

Handskriften kan knytas till skrivaren Johannes eller Hans Kyle år 1430, då han var verksam som kungatrogen kaplan i Stockholm och ännu inte blivit Vadstenabroder. Per-Axel Wiktorsson tillskriver Kyle skrifttexten, som bokens huvudskrivare. Två andra personer skrev rubrikerna och bildtexterna. Hans Kyle invigdes som klosterbroder i Vadstena 3 juni 1436 av Strängnäs-biskopen Thomas. Han avled i Nådendals kloster 1454.¹⁶ Det knapphändiga skriftliga materialet av Hans Kyles hand har Wiktorsson diskuterat på annan plats i denna volym. I de rika textkällorna från Vadstena finns tydligen inget mer som tillskrivs honom, trots att han var en ledande gestalt och även var med och byggde upp klostret i Nådendal.¹⁷

Det är inte rimligt att Hans Kyle utförde bokmåleriet i B 68. Däremot hade han två andra medhjälpare i boktillverkningen. För att identifiera rubrikskrivaren krävs en ingående paleografisk analys, och för att hitta målaren måste man sannolikt gå utanför boktillverkningens krets. Det finns väldigt lite samtida handskriftsmaterial från Stockholm eftersom de till namnet kända stadsskrivare som dekorerat exempelvis stadens skråstatuter verkade i det sena 1400-talet och tidiga 1500-talet. Stockholmsfranciskanernas kvarlåtenskap är nog de mest dekorerade handskrifterna från det medeltida Stockholm, men de är yngre än B 68. Likaså har Helga Lekamens gille, där Hans Kyle var aktiv, bara efterlämnat skrifter från sent 1400-tal.

Den som har framställt miniaturerna i B 68 kan mycket väl ha varit en målare som arbetade i flera olika material, allt efter säsong. För en kyrkomålare var det nödvändigt att ha andra inkomster under det kyliga vinterhalvåret då det inte gick att arbeta i kyrkorna. I den mer kände Albertus Pictors fall var det broderi (pärlstickeri) som var utkomsten. I fallet med B 68 är det alltså möjligt att det varit en målare som arbetade i mindre format under vinterhalvåret, exempelvis med handskrifter och/eller altarskåp. Under sommarhalvåret verkar det som om han åtminstone delvis befunnit sig i den så kallade Risingemästarens krets. Däremot är skillnaderna i figurteckningen mellan B 68 och Risingemästarens figurer för stora för att man skall kunna anta att det är en och samme målare. Skillnaderna motiveras inte av sådana faktorer som format och material. Parallellerna mellan miniaturramarna i B 68 och valvribborna i framför allt

16 *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot (Stockholm 1996) notis nr 457, 645.

17 Enligt Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev (SDHK) 16749 (RAP 1406 8/4) finns ett brev i Lübeck, daterat 1406, som nämner en Johannes Kyle i Malmö. Se vidare Janken Myrdals bidrag om beställare och skrivare på sidan 59 i denna volym.

Risinge kyrka gör det frestande att tro att bokmålaren i detta fall har samarbetat med Risingemästaren.

Beställaren

Låt oss för tillfället lämna skrivaren och i stället undersöka beställarens kontext. Vi har att göra med dåtidens absoluta grädda i det svenska samhället, kungens närmaste krets: lagmän, häradshövdingar och storgodsägare. Fru Elin, Helena Bengtsdotter, hörde till Aspenässläkten. Hon avled senast 1432, då arvsskiftet gjordes efter henne. Anknytningen till Östergötland var stark i hennes släkt under hela 1300-talet. Hon var syssling till drotsen Bo Jonsson Grip och hon var gift med Ragnvald Filipsson till Lindö. Maken var en av dem som undertecknade skrivelser för Birgittas kanonisation (1391). Genom giftermål inom familjen var hon även släkt med både Snakenborgs och Styrbjörnsönernas ätt. Elin ärvde genom dessa släktband flera gods i både Uppland och Östergötland och hörde till dem som var trogna kung Magnus och kung Håkan. År 1421 skänkte hon en själågäva till Vadstena kloster.¹⁸

När Elin avled 1432 hade skrivaren ännu inte inträtt i Vadstena kloster (1436), utan var verksam i kretsen kring hovet. Sambandet mellan dem måste alltså sökas utanför Vadstena, troligen i de kungliga domänerna. Det var där som Hans Kyle var verksam före 1436. Fru Elin hörde till denna samhällskrets genom sin härkomst och sitt giftermål. Hennes son Olof blev lagman och det är mycket tänkbart att laghandskriften var avsedd att användas av honom.

Fru Elin ägde flera gods i Uppland (sätessgodset Sandbro, fastigheter i Bälinge, Vendel och Tensta socken), Östergötland (Vifolka härad) och Västmanland (Lindö sätessgods, Siende härad, Västerås).¹⁹ Kände hon kanske till en kyrkomålare som hon kunde anlita för uppdraget att samarbeta med Hans Kyle? Om så vore innebär det att man skulle kunna söka exempelvis i de kyrkor som hörde till hennes godsdomäner och som fått sina interiörer utsmyckade under första delen av 1400-talet. Tyvärr har de närmast berörda kyrkorna inte kvar något bevarat kalkmåleri som det går att jämföra med. I och med det förefaller kretsen kring Risingemästaren vara det närmaste som det i dag går att komma bokmålaren i UUB B 68.

¹⁸ SDHK 19711 (RAP 1421 9/14).

¹⁹ DMS 1:3 = *Det medeltida Sverige*, 1, Uppland 3, Tiundaland: Bälinge, Norunda och Rasbo, red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T. Westin (Stockholm 1982) s. 124 f.

AVSLUTNING

Bokmålaren av miniaturerna i B 68 kan alltså lokaliseras geografiskt men fortfarande inte identifieras, trots skrivarens kända anknytning till såväl Stockholms stad som Vadstena kloster. Det går däremot att ringa in en verksamhetskontext som dels knyter målarens aktivitet till Östergötlands norra delar, dels pekar mot det övre samhällsskiktet och kyrkan som uppdragsgivare. Vår illuminatör har haft viss kännedom om samtidens konstnärliga trender och bokmåleriets konventioner. Däremot har han troligen inte haft tillgång till samma skolning och material som professionella bokmålare på kontinenten. Ytterligare en bidragande orsak till skillnaden mellan kontinentalt bokmåleri och den visuella gestaltningen i B 68 skulle kunna vara vanan att arbeta i ett radikalt annorlunda format och med andra material, det vill säga kalkmåleri. Trots det har bokmålaren efterlämnat ett för våra svenska förhållanden ovanligt exempel på sitt konstnärliga hantverk, en rikt illustrerad profan lagbok, UUB B 68.

JANKEN MYRDAL

Kulturhistoria och politik – två bilder i handskriften B 68

SVENSKA ILLUSTRERADE HANDSKRIFTER

Bilderna i UUB B 68 är viktiga kulturhistoriska dokument. I annat sammanhang kommer jag att behandla dem tillsammans med andra bilder i svenska medeltida handskrifter.¹ Av de bevarade handskrifter som framställts i Sverige har cirka åttio föreställande bilder; ett tiotal av dessa har flera figurer och tre av dem är rikligt illustrerade: B 68 och B 10 på Uppsala universitetsbibliotek samt B 172 på Kungliga biblioteket. I en kommande bok jag arbetar med ingår en katalog över samtliga svenska handskrifter med föreställande bilder och jag hänvisar till den för en mer detaljerad presentation av materialet. I den publikationen kommer jag också att göra en utförlig jämförelse med både europeiska och nordiska illustrerade handskrifter. I den här artikeln skall vissa teman tas upp och därefter koncentrerar jag mig på två bilder som har ett politiskt och samhällskritiskt innehåll: bilden av kungen och bilden av lagmannen.

Den handskrift som B 68 i första hand kan jämföras med är B 172 på Kungliga biblioteket som skapades några år senare, omkring 1436–1437. (Ibland kallas den Codex Aboensis, vilket är missledande eftersom handskriften tillkom i norra Uppland.) Konstnären till denna handskrift har säkerligen varit medveten om och förhållit sig till B 68. Emellertid är bildernas format åtskilda, vilket också styr den berättelse de

1 Jag har tidigare tagit upp bilderna i handskriften B 172 i Janken Myrdal, "Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift", i: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: En samling studier* (Stockholm 2004) s. 367 f., 447 f. Rörande arbetet med en översikt av svenska handskrifter med bilder, se inledningen till denna volym. Pia Melin, "Folket i bild – om kläder och attribut", i: Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven* (Lund 2006) s. 195–197, beskriver kläderna i ett par av bilderna, bland annat i kungabilden. Vad gäller B 10 från senare delen av 1300-talet skiljer sig dess bildvärld och jag lämnar den därför här åt sidan. Jag har dock behandlat den i Janken Myrdal, "Bilder i marginalen på en laghandskrift – en häradshövdings liv och tankar omkring 1380", *Saga och Sed*, 2016.

kan förmedla. I SKB B 172 upptar de en liten del av sidan, de återger i princip bara en figur, men de är många till antalet. I B 68 skildras en hel scen med flera agerande på en helsida, men bilderna är relativt få. Genomgående finns ett samband mellan bilden och lagens text både i dessa och i många andra illustrerade svenska laghandskrifter.

Gemensamt för dem båda är att de skildrar arbetslivet, vilket knappast alls förekommer i andra svenska medeltida handskrifter. De skildrar dock helt olika delar av arbetet. I B 172 finns en bred framställning av en rad olika arbeten, främst i Byggingabalken – det är ett återgivande i bild av arbetet i en by som är unikt för Norden och söker sin motsvarighet i berömda handskrifter som de tyska av Sachsenspiegel eller Luttrell Psalter i England.

Arbete och våld i B 68

I B 68 skildras två arbetsolyckor i balkarna om död eller skada av våda – den ena vid trädfallning och den andra vid arbete med att bila en stock – medan Byggingabalken och Jordabalken skildras med en stående bonde respektive ett odlat landskap. Dessa är inte markerade som fattiga.

Däremot har personerna på två av dessa bilder nedhasade hosor. Man skulle kunna tro att detta är ett uttryck för förakt, men bilderna i övrigt markerar inte förakt. Bonden som står vid sin åker gör skyddstecknet och markerar sin vilja till ansvar över markerna, mannen som bilar en stock är en ung man, troligen oerfaren, som ber om ursäkt för att han har skadat den andre. De nedhasade hosorna framhäver hårt arbete. Troligen handlar det i stället om män i hosor som arbetar hårt. Man kan jämföra med bilder av arbetare från 1800-talet som visar dem i trasiga kläder, utan att detta markerar förakt.

De fattiga markeras alltså med trasiga kläder, närmare bestämt med fransiga långbyxor. De avbildas i två våldsscener. Den ena handlar om hemgång, en rövares angrepp på en gård där han tagit sig innanför hägnaden och slagit två personer med sin yxa. Den andra handlar om ett slagsmål, där flera steg i förloppet sammanfattats i en bild: en rik man ger en fattig en örfil; den fattige hugger honom i buken och säger ”här får du”; den rike håller bara handen på sitt svärdsfäste utan att dra svärdet och säger ”det här kommer att gälla ditt liv”, det vill säga du kan inte betala böterna och kommer att bli avrättad.

En tredje bild av våld handlar också om ett ojämnt förhållande, denna gång mellan en rik yngling och en äldre man (vilket markeras med skallighet) som inte är fattig men inte heller tillhör de rikaste. Det är ett rått övergrepp med misshandel och slutligen mord. Det är intressant att våldet i B 68:s bilder inte framställer kamp mellan jämbördiga, som i andra svenska handskrifter. I stället är våldet ett uttryck

för ojämlikhet och övergrepp. (Dessutom finns en bild av barnamord, mer om den strax.)

Denna handskrift har också i Tjuvabalken en bild av en hängd, något som förekommer i flera av laghandskrifterna. Den hängde är emellertid inte en fattig, men han har heller inte kläder som en rik. Texten intill hänvisar till en ordspråksformulering om att den som inte får aga som barn blir straffad som vuxen.

Kvinnans ställning

Ett mycket intressant drag, som jag diskuterat mer utförligt på annat ställe, är att dessa bilder visar upp kvinnans underordnade position och dessutom uttrycker en kritik mot denna.² Det handlar om tre bilder, men innan de behandlas tillåter jag mig en liten utveckling rörande diskussionen om kvinnans ställning. Det finns en missuppfattning om att kvinnor inte har ifrågasatt sin underordning i äldre tid. Denna grundas delvis i att källorna i huvudsak tiger om detta, men det finns många vanligt förekommande företeelser som källorna tiger om och då måste man ta särskild hänsyn till de belägg som bryter igenom den skriftliga tystnadskulturen.

I alla tider har det funnits spänningar framkallade av en ojämn maktfördelning, och kvinnors underordning är inget undantag. Om vi håller oss till den aktuella perioden fanns det för det första skillnader mellan olika landsdelar samt mellan stad och land att hänvisa till rörande kvinnans rättigheter. Dessutom utmärkte sig det sena 1300-talet och tidiga 1400-talet genom att synnerligen mäktiga kvinnor framträdde i Norden, främst heliga Birgitta och drottning Margareta. Från denna tid har vi också ett av de mest furiösa angreppen på kvinnoförakt som någonsin skrivits: *Kvinnostaden* av Christine de Pizan.³ Den författades åren 1404–1405 i Frankrike och den fick spridning. Christine ger otaliga exempel på framstående kvinnor genom historien, och på varenda punkt gendrivs uppfattningen att kvinnor skulle vara underlägsna män. Sverige var inte isolerat från den europeiska diskussionen. Visserligen kan vi inte veta om B 68:s beställare, och i synnerhet Elin Bengtsdotter, haft ens den vagaste aning om denna stridsskrift, men Christine de Pizan agerade inte i ett vakuum. Vi måste därför ta till oss bildernas budskap i B 68 och se att här finns ett ifrågasättande.

I en bild ser vi ett syskonpar, uppenbarligen från överklassen, som tvistar om arv, vilket har sin bakgrund i den orättvisa bestämmelsen om att dottern ärver hälften mot brodern. Detta symboliseras av en kanna av metall, troligen koppar eller möjligen tenn, och en smörkärna av trä. Brodern vill ha kannan och när systern protesterar säger

2 Janken Myrdal, "Kvinnosaksfrågan omkring år 1430", *Historisk tidskrift*, 138 (2018).

3 Christine de Pizan, *Kvinnostaden* (Stockholm 2012).

han ”du kan få kärnan”, ett föremål som dessutom var kvinnligt kodat. I en annan bild ser vi en överklasskvinna som handlar av en köpman. Bilden hör till den enda paragrafen om kvinnor i Köpmålabalken, om att en kvinna inte får handla över en viss och låg summa utan sin mans godkännande. I bilden vill kvinnan köpa smycken men handlararen pekar på bentärningar, det enda hon får lov att köpa. Också här är det en orättvisa som tas upp och det finns ett ifrågasättande av lagen i bilden.

En tredje bild ansluter till temat. Det handlar om en ung ogift kvinna. Hon har utslaget hår. Hennes klänning är lång, men har inte vida ärmar – troligen avses att visa henne som varken fattig eller rik. Hon mördar brutalt sitt nyfödda barn med en kniv. Det som är märkligt är att kvinnan i ett språkband får förklara sig. Bilden visar all avsky inför dådet, men kvinnan får säga att om hon låter barnet leva förlorar hon sin heder. I detta antyds indirekt att hon ensam får bära ansvaret för det som också den man som gjort henne gravid har skulden till.

Ytterligare en bild behandlar förhållandet mellan en kvinna och en man. Det är en bild av ett bröllop eller eventuellt en trolovning. De två som skall bli hustru och man står mot varandra och hon markerar sin dominans både med en gest och genom det sätt på vilket kontrahenterna är placerade mot varandra (se mitt kapitel om beställare och skrivare på sidan 59–60 i denna volym). Detta kan förklaras med att bilden visar ett bestämt par, nämligen fadern och modern till handskriftens blivande ägare. Handskriften var troligen beställd av Elin Bengtsdotter och här avbildas hon. Därmed markeras också sonens relation till en lång rad av tidigare lagmän i hennes släkt.

Emellertid finns ytterligare en botten i denna bild då den framställer kvinnodominans, vilket är ovanligt, och detta kopplat till de övriga bilderna som bestrider mannens överordning gentemot kvinnan. En diskussion som vi annars inte skulle ha vetat något om har här fått en bildsvit. Sannolikt är orsaken att en självmedveten änka har beställt handskriften och haft inflytande över bilderna.

Religiösa motiv

Slutligen har de två religiösa bilderna, som behandlas på annat ställe i denna bok, en mycket framträdande plats. Hela lagboken börjar med ett uppslag som visar den dömande Kristus och den korsfäste Kristus. Den rättvisa och den orättvisa domen står emot varandra och enligt min läsning ger bildtexterna underlag för en sådan tolkning. I den bevarade bilden säger Kristus till de fördömda att gå, och i den raderade bilden står att vandraren skall begrunda den bild han ser av den korsfäste. Handskriften ger också i övrigt ett starkt uttryck för religiositet. Den ene skrivaren åkallar Maria, och mot slutet av boken kommer en vers om att ge allmosor, skriven av den som gjort rubrikbokstäver. Vi vet att Elin gav till ett altare i Uppsala vars syfte

bland annat var att utdela allmosor (se kapitlet om beställare och skrivare).

En tredje bild om religion visar en kyrkobyggnad och säger inte så mycket om ideologi. Det är en förhållandevis realistisk bild av en tegelkyrka i Uppsverige.

Denna översikt av de andra bilderna ger en bakgrund till de två bilder som skall behandlas mer utförligt här. Vi har en illustrerad handskrift med flera iögonfallande drag. Den talar om motsättningar mellan fattiga och rika, om kvinnans orättvisa underordning. Den visar intresse för bonden och arbetet. Här finns också en stark religiositet, men bilden av den hängde visar ingen misskund mot den som bryter mot lagen.

KUNGABILDEN

En framställning som också är en bild av en regerande kung

Den första av de politiska bilderna visar en kung, i inledningen av Konungsbalken. Denna bild har tidigare behandlats tämligen utförligt av Per Gustaf Hamberg, både i en artikel från 1962 och i ett opublicerat manuskript från 1956. Enligt honom är det en ironisk bild. Han stödjer sig i första hand på att kungen inte sitter på en tron utan på en trebent pall. Hamberg skriver också att bilden visar en ung man, vilket han inte ger något belägg för (kanske är det skägglösheten). I manuskriptet från 1956 skriver han att kedjan snarare fångslar kungen än är en konstfullt utformad riddarkedja, vilket är en tolkning som inte leds i bevis. I artikeln menar han att bilden avser en kung i allmänhet, medan han i manuskriptet anser att det kan vara en blandning av den regerande kungen och en mer allmän kungabild. Hela framställningen ger enligt honom ett respektlöst intryck, och ideologin är i enlighet med lagen och med tidsandan – en kringskuren kungamakt.⁴

Hans Kyle, skrivaren, stod nära kungen (se kapitlet om beställare och skrivare). Jag skall pröva möjligheten att det är den regerande kungen som avses, Erik av Pommern. Detta utesluter inte att man, som Hamberg, kan tänka sig en dubbelexponering, det vill säga bilden är både en allmän hänsyftning på kungen och en personifiering. Att det inte rör sig om ett porträtt i modern bemärkelse, med dess krav på detaljerad likhet, är klart men vissa attribut kan vara viktiga för identifieringen.

Ett märkligt och samtida belägg på att man kunde avbilda en regent i allmänhet och samtidigt syfta på den som regerade för stunden finns i en laghandskrift som tillhört

4 Per Gustaf Hamberg, "Skandinaviska lagillustrationer från medeltiden: En översikt med särskild hänsyn till Codex Upsaliensis B 68", Uppsala universitetsbibliotek (manuskript, 1956) pag. 20 f.; dens., "Kungabilder i svenska laghandskrifter", i: *Proxima Thule: Sverige och Europa under forntid och medeltid* (Stockholm 1962) s. 236 f.

Trosa och som tillkom omkring 1400.⁵ I Konungsbalken finns en bild av en regent, naturligt nog, men det är en drottning som avbildas. Det är en stiliserad bild men ändå strävade illustratören efter att relatera till den person som faktiskt regerade, vilket vid denna tid var drottning Margareta.

Kungen som avbildas i B 68 har blont vågigt hår och är skägglös. Erik av Pommern framställs i den enda samtida bilden från 1424 på detta sätt, och han beskrivs i en text från samma år som blond.⁶ De flesta av männen i B 68 saknar dock skägg. Förutom Jesus är det bara bonden i Byggningsbalken som har skägg. De flesta har också blont hår i vågor. Kungens hårmode är därför inget starkt indicium på att det är kung Erik som avbildas. Antagandet bygger i stället delvis på att det för konstnären har varit naturligt att tänka på den regerande kungen när Konungsbalken skall illustreras. Antagandet stärks också av detaljer i bilden.

Erik av Pommern

Det är här lämpligt att något beröra kungens agerande åren innan handskriften tillkom. Erik hade adopterats av drottning Margareta (vars enda barn, sonen Olof, hade dött). Erik kom från Pommern, ett furstendöme i norra Tyskland. Utrikespolitiskt agerade han för att kontrollera Slesvig i södra Jylland samt för att motverka Hansans inflytande i Norden. Inrikespolitiskt hävdade han kungens direkta och personliga makt.⁷ Erik Lönnroth har beskrivit tiden som en strid mellan en "regimen regale", direkt kungamakt, och "regimen politicum", en kungamakt som stod under politisk och legal kontroll. Den förstnämnda linjen hävdade ett kungadöme direkt utsett av Gud. Drottning Margareta och än mer kung Erik följer i sitt agerande denna princip.⁸

Under 1420-talet nådde kung Erik vissa framgångar i sina strävanden. Åren 1424–1425 gjorde han en lång resa ned i Europa för att knyta kontakter med bundsförvanter och bland annat dömde Sigismund, kejsare i Tyska riket, till Eriks favör i tvisten om Slesvig. Från detta tillfälle finns en bild av Erik – den enda samtida förutom den tro-

5 Christine Jakobi-Mirwald, *Medeltida bokmåleri: Illustrerat konsthistoriskt lexikon* (Lund 2012) bild 15.

6 Troels Dahlerup, *De fire staender 1400–1500*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 6 (Köpenhamn 1989) s. 58 f.; Lars-Olof Larsson, *Kalmarunionens tid: Från drottning Margareta till Kristian II* (Stockholm 1997) s. 148 f.

7 Erik har inte begåvats med någon egen monografi i Norden, trots hans långvariga regeringsinnehav. En av de bästa skildringarna jag läst är Dahlerup (1989) s. 36–63, användbar är även Larsson (1997) s. 148–157, 166–176.

8 Erik Lönnroth, *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457* (Göteborg 1934) s. 15–29 och passim, samt med hänsyn till senare litteratur Mikael Linton, "Regimen regale et regimen politicum", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 13 (Malmö 1968).

Fig. 1. Teckning av okänd konstnär från 1424. Den visar tre regenter som samlats i Budapest, som då kallades Ofen. I mitten står kejsaren Sigismund, som också var kung över Böhmen och Ungern. Till höger står Erik av Pommern. Till vänster står Johannes VIII Palaiologos, som tillsammans med sin far regerade över det vid denna tid mycket sammanpressade bysantinska riket. Erik var sväger med kejsaren, och han rönt stora framgångar i en rättstvist med de bolsteinska furstarna, vilka de senare dock struntade i. Efter denna framgång gav sig Erik av till det beliga landet i sin pilgrimsresa. © Paris, Musée du Louvre, Collection Rothschild image 09-513084. Photo © RMN – Grand Palais (Musée du Louvre) Thierry Le Mage.

liga i B 68. På denna bild syns kungen i rustning (fig. 1). Personerna på bilden har var sin *globus cruciger*, en korsförsedd glob (det som på svenska kallas riksäpple), vilket markerar deras kungliga eller kejsarliga status. I övrigt är de klädda som mäktiga män, med mantlar, rustningar och de lutar sig mot stavar eller hillebarder. Ingen av dem bär krona. Erik är skägglös, de två andra bär ganska stora helskägg.

Kläder och stol

För att återvända till kungabilden i B 68 har Pia Melin beskrivit kungens klädedräkt så som han avbildas som förnäm. Han har en kort jacka med halsstycke i särskild färg.

Hon noterar att han har skor med nedskurna sidor, vilket kan jämföras med arkeologiska belägg eftersom läder bevarats i stora mängder från medeltida städer – och de skor han har är mycket ovanliga i fynden.⁹

Kungen sitter på en trebent stol med smyckat runt ryggstöd. Det är knappast en kubbstol, en stol gjord av en stock. I stället förefaller karmen väl utformad och smyckad med runda ringar, troligen markerande tyg eller läder. Den har tre ben som är inbyggda i karmen, möjligen har konstnären avsett att de är avtagbara och då handlar det om en transportabel stol.

Hamberg talar om en vacklande stol, men det är nog en övertolkning. Stolen står på ett golv med valvbågar över, vilket markerar en inomhusscen och då en närmast palatsliknande byggnad. På grund av att kungen är avbildad i halvprofil ser man stolen från sidan, och därmed går det inte att avgöra om han har benen i kors, vilket är av betydelse.

En genomgång av en serie illustrationer från handskrifter av den justinianska rätten visar att dömande kungar oftast sitter på stolar utan ryggstöd och karmar, närmast små bänkar. Någon gång kan dessa vara upphöjda. Några visar troner med ryggstöd. Det finns också flera stolar med runda ryggstöd som liknar den i B 68, men utan ben. Enstaka framställningar visar stolar med en tresidig utformning, en form som vi ofta finner i senmedeltida bilder. De avbildade sittmöblerna i dessa handskrifter har ett ganska enahanda utseende och präglas sällan av någon realism. Här utmärker sig B 68 genom sin större detaljrikedom. Nästan alltid porträtteras härskarna framifrån, men några av dem återges i profil.¹⁰ Knäna syns alltid, och ofta sitter dessa kungar i laghandskrifterna i dömande ställning med benen i kors. I andra figurativa framställningar, exempelvis rikssigill, finns inte detta motiv av naturliga skäl. Jag återkommer till de korsade benen nedan under avsnittet om lagmannen, som har korsade ben.

De flesta stolar vi känner från nordisk medeltid är fyrsidiga, men då är de fasta. Att en trebent stol skulle vara ett uttryck för ringaktning är en missuppfattning. Stolar markerade i sig social särskildhet, åtminstone fram till senmedeltid då de blev vanligare. Transportabla stolar som denna, liksom fällstolar, var ett höghetstecken.¹¹ Vad

9 Melin (2006) s. 197.

10 Friedrich Ebel, Gernot Kocher & Andreas Fijal, *Römisches Rechtsleben im Mittelalter: Miniaturen aus den Handschriften des Corpus iuris civilis* (Heidelberg 1988) har ett antal bilder av sittande kungar: schematiska bänkar passim (cirka 40 belägg, ett tiotal upphöjda): rund stol s. 21, 41 45, 53, 57, 61, tresidig s. 131, 137; stolen från sidan s. 97, 127, 133, 187, dessutom finns ett halvdussin troner med baldakin.

11 För Europa generellt och om den trebenta stolen som ett höghetstecken, se Bernward Deneke, "Möbel. Western", i: *Lexikon des Mittelalters*, 6 (München 2003). Om medeltida stolar i Norden där den trebenta också förekom, se Fritze Lindahl, "Stol", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 12 (Malmö 1972).

konstnären velat visa är sannolikt att kungen haft med sig sin egen transportabla stol. Eftersom konstnären till B 68 är medveten om att ben i kors markerar en dömande position är det möjligt att knäna har dolts med avsikten att det inte skall framgå om kungen här endast utövar sin makt i allmänhet eller är en dömande kung.

Maktens symbolik

Vad vi ser är flera symboliska element. Konstnären har sannolikt sett kungen (Sverige var ett litet land), som kan ha burit några av maktens insignier – men det viktiga är att dessa element här framhäver kungen som sådan. Kungen har krona och en spira vars topp har utformats som en lilja. I flera bilder av dömande kungar, exempelvis i Sachsenspiegel från början av 1300-talet, har härskare just sådana spiror som attribut. I den enda kända bilden av Erik av Pommern (fig. 1) har han i stället ett riksäpple i handen och är klädd i rustning.

I bilden i B 68 har kungen en halskedja. Jag har inte sett någon sådan i andra kungabilder. Att den skulle vara en fångkedja, som Hamberg skriver i det opublicerade manuskriptet, är osannolikt.¹² Kedjan är gulfärgad och avser säkerligen en guldkedja. Om det är kung Erik som avbildas finns en naturlig förklaring till kedjan.

Det fanns ett annat syfte än förhandlingar med resan i Europa: det var en pilgrimsresa till Jerusalem. Där blev kungen dubbad till riddare i Heliga gravens orden. Detta var viktigt för kungen, som var intresserad av sådana höghetssymboler.¹³ En pilgrimsresa till Jerusalem för en sittande monark var ingen självklarhet, och för samtiden måste detta ha framstått som en av de märkligare saker som Erik gjort. Den Heliga gravens orden hade en karakteristisk symbol, med fyra kors inskrivna i ett större,¹⁴ men det är inte troligt att konstnären kände till detta eller har sett kedjan. Kedjan var ett symboliskt attribut som visade på en riddarorden. Den är ett starkt argument för att bilden avsåg att avbilda kung Erik.

Bland dem som före Erik gjort pilgrimsresor från Norden till Jerusalem och blivit medlemmar av denna orden märks kung Valdemar av Danmark, som reste dit 1346. Eriks resa var alltså en del i ett legitimerande av honom som den rätte efterföljaren på tronen. Tilläggas skall att endast ett fåtal av alla pilgrimer befanns värdiga att upptas i denna orden.

12 Hamberg (1956) s. 21.

13 Dahlerup (1989) s. 61; Larsson (1997) s. 168–170.

14 Wikipedia, "Order of the Holy Sepulchre", <https://en.wikipedia.org/wiki/Order_of_the_Holy_Sepulchre> (augusti 2018).

Stjärna och gest

Bakom kungen finns en åttauddig stjärna där strålar är markerade ut från spetsarna. Detta är en symbol för Kristus, enligt Uppenbarelseboken 22:16 (i 1917 års översättning): ”Jag är den klara morgonstjärnan.” Det är också en symbol för återfödelsen och för Kristus’ fullkomlighet.¹⁵ Här lyser Guds nåd direkt över kungen, vilket understryker att detta är en hyllningsbild.

Kungen gör en gest med högerhanden där han sticker ut lillfingret. Denna gest finns också i bilden av fästeparet, där kvinnan gör en motsvarande gest med sin högerhand, den hand som hon tar sin blivande makes högerhand med. Det är en ovanlig gest och jag finner bara moderna belägg på att den markerar en viss förfining.¹⁶ Jag har letat efter gesten i medeltida bilder, både i Norden och i övriga Europa, men bara funnit få belägg. Den enda mer direkta motsvarigheten finns i Hardenberg-handskriften av den norska landslagen, som dateras till andra fjärdedelen av 1300-talet. Två män från samhällets topp diskuterar ett arv. Den ene, som håller en skål med guld i ett jordabyte, har en hand med ett spretande och krökt lillfinger.¹⁷ Bilden av fästeparet i B 68 har en positiv laddning och det är sannolikt att det spretande lillfingret i denna handskrift avser just en viss förfining – kanske också att personen i fråga tillhör en högre samhällsklass. Gesten kan ha funnits som ett slags naturgiven del i förnäm handföring, men kanske just i nordiska hovkretsar på 1300-talet och 1400-talet har den kommit att uppfattas som särskiljande.

Allt som hittills sagts tyder således på att bilden av kungen är positivt laddad: kläderna, stolen, insignierna och inte minst ordenskedjan, stjärnan som lyser på honom samt gesten som tyder på förfining.

15 Frithiof Dahlby, *De heliga tecknens hemlighet: Om symboler och attribut*, femte uppl. (Stockholm 1967) s. 32, 205.

16 En totalgenomgång av den stora katalogen över gester ger ett belägg från 1920-talet: Betty J. Bäuml & Franz H. Bäuml, *Dictionary of worldwide gestures*, andra uppl. (London 1997) s. 155. Denna katalog har trots sin omfattning stora luckor. Man måste skilja detta från gesten där lillfingret hålls rätt upp. Detta kan betyda litenhet, exempelvis i den gestik som användes i kloster med tystnadsplikt. Gesten kan också ha en nedsättande betydelse. På nätet i dag finns en ganska vildvuxen diskussion om spretande lillfinger som förnämt, särskilt i samband med att man dricker ur en kopp.

17 Folio 32r, publicerad i Magnus Rindal & Knut Berg, *King Magnus Håkonsson's laws of Norway and other legal texts: Gl. kgl. saml. 1154 fol. in the Royal Library, Copenhagen* (Oslo 1983).

Språkband med eventuell kritik

Emellertid tycks språkbandet kunna peka i en annan riktning. Texten är "data est ei potestas", vilket kan översättas med: åt honom är makt given. I förstona kan sentensen tyckas gå tillbaka på det eftersträfvade kungliga direktstyre som präglade Erik av Pomern och hans fostermor. Erik tillsatte fogdar utan hänsyn till den lokala adeln och han ville även ha kontroll över kyrkans utnämningar.

Som påpekats av Jonas Nordin på sidan 178 i denna volym finns citatet i Bibeln, Uppenbarelseboken 13:5 och 7 (se även Anna Nilséns artikel). Det avser då makten hos ett av vilddjuren som endast skall härskas en kort tid före Domedagen. Emellertid finns en liknande formulering i Daniels bok 7:6, och det är därifrån som Uppenbarelseboken hämtat anföringen. Citatet är direkt och det finns inte på andra ställen. Det är osannolikt att den bibelkunnige skrivaren inte känt till att detta är ett citat från antingen Daniels bok eller Uppenbarelseboken. Vi måste alltså utgå från att texten syftar på åtminstone ett av dessa bibelställen.

Uppenbarelsebokens text är helt negativ, men med Daniels bok förhåller det sig annorlunda. Daniel, som befann sig i fångenskap i Babylon, hade nått en hög position bland annat genom att tolka härskaren Nebukadnessars dröm om fyra riken som skulle följa på varandra. Redan här påpekar Daniel att det är Gud som givit härskaren makten (Daniel 2:37). Efter att ha råkat illa ut (lejongropen) blev Daniel sedan åter upphöjd, och det var då han fick sin dröm om fyra odjur. Det första djuret liknade ett lejon och blev mänskligt, det andra djuret var som en björn och slukade många. Därefter kom ett tredje djur likt en panter eller leopard med vingar och citatet ovan handlar om detta djur: åt det blev makt givet. Därefter kom ett fjärde djur med tio huvuden. Så förlorar dessa djur sitt valde och från himlen kom en man åt vilken gavs makt, ära och så vidare (*dedit ei potestatem, et honorem, ...*) för evigt.

I de medeltida tolkningarna såg man ofta detta som en beskrivning av riken som varit snarare än sådana som skulle komma och då identifierades det tredje odjuret med Alexander den stores rike. (Det fjärde riket var då Rom och sedan följde Jesus.) Tolkningen framfördes redan av Hieronymus som översatte Bibeln till latin (Vulgata) på 300-talet. Han påpekade också att "leopardens" makt gavs av Gud. Denna tolkning kom en tid i skymundan men blev populär igen under senmedeltiden.¹⁸ Att skrivaren känt till detta är nästan helt säkert.

Legenderna om Alexander den store var mycket spridda över hela Europa och i stora delar av Asien under medeltiden. De utformades på lite olika sätt, men gemensamt

¹⁸ George Cary, *The medieval Alexander*, utg. D. J. A. Ross (Cambridge 1956) s. 292; Sven-Bertil Jansson, *Konung Alexander: En svensk roman från 1300-talet* (Stockholm 2015) s. 16, 31. Tolkningen är för övrigt populär i olika nätdiskussioner i dag om Bibeln och dess innebörd.

för många av dem var att erövraren framställdes som en komplex gestalt: både som en hjälte och som en grym individ. Att se komplexiteten hos personer är inte bara något som är förbehållet vår tid. Från århundradena omkring år 1000 kom en rad översättningar av denna sagocykel till europeiska språk som franska, engelska, tyska, spanska och så vidare.¹⁹ Till svenska översattes en berättelse om Alexander i slutet av 1300-talet. I en skrivarnotis till denna översättning står att det var Bo Jonsson (Grip) som bekostade arbetet med att vända latinet till svenska.

Sven-Bertil Jansson har gjort en noggrann analys. Liksom i andra medeltida berättelser var en stor del av texten en äventyrsroman med fantasifulla berättelser om okända länder, vilket bidrog till populariteten. Alexander behandlas även i den svenska översättningen med en viss ambivalens. Han var en hjälte i sin framgång, men också ofta grym och hänsynslös. En idé, som den försiktige Jansson inte ansluter sig till men inte heller förkastar, är att för Bo Jonsson var detta, framgång och hänsynslöshet, självbespeglande.²⁰

Vi skall inte frångå den medeltidens människor en komplex verklighetssyn och politisk uppfattning. För skrivaren och tecknaren till B 68 kan det ha funnits en dubbelhet i synen på kung Erik. Denne var mäktig och makten var given åt honom av Gud, men samtidigt fanns ett drag av självsvåld. (Orden på grekiska uppe under valvbågarna om en enväldig härskare har med säkerhet tillfogats senare, troligen på 1600-talet – se artikeln av Jonas Nordin, på sidan 190 i denna volym.)

En dubbeltydig bild

I enlighet med den metod som jag förespråkar kan man ställa frågan om sambandet mellan bilden och balkens innehåll. Konungsbalken inleds med att kungen skall råda över borgar och förläningar samt de kungliga egendomarna, men det finns en rad begränsningar. Han kan inte kalla rikets riddersmän till strid utanför landets gränser, vilket Erik gjorde i sina långa krig i Slesvig. Han skall styra med inländska män, vilket Erik inte gjorde. Han skall endast i undantagsfall fordra nya pålagor, vilket Erik hade gjort i ganska stor omfattning. Bilden står således motsättning till lagens text genom att betona kungens egen makt och framhäva honom som Guds utvalde, eller kanske snarare som Guds redskap utifrån en religiös utgångspunkt.

19 Karin Hult & Gunhild Vidén (red.), *Alexanderlegenderna i tid och rum: Alexander den stores gränslösa historia* (Stockholm 2018) med en rad artiklar som språkområde för språkområde beskriver när översättningar skedde och vilken tendens dessa berättelser hade.

20 Jansson (2015) s. 221–227, jfr Mats Malm, "Alexander i den fornordiska traditionen", i: Hult & Vidén (2015) s. 258–261, där han diskuterar denna tanke som ursprungligen framfördes av Anton Blanck. Både Malm och Jansson betonar att det fanns flera andra motiv till att översätta legenden om Alexander till svenska.

Här får vi ett av de tydligaste beläggen på att Erik Lönnroth faktiskt hade rätt i någon mening. I kungens närhet frodades tanken på att kung Erik skulle ha absolut makt, vilken emanerade från Gud. I de dokument som framlades finns inte detta utsagt på detta tydliga sätt, eftersom det skulle ha stött på motstånd. Samtidigt finns här en antydan om att denna makt också kunde ha drag av hänsynslöshet.

Sammantaget ser vi alltså en figur som säkerligen avsåg att visa Erik av Pommern. Att tolka bilden i ljuset av det uppror som snart skulle ödelägga kungens makt vore felaktigt. De som utformade dessa framställningar har inte haft en aning om den katastrof som snart skulle rulla över kungen, och som skulle förpassa honom tillbaka till positionen som småfurste i norra Tyskland. I denna hyllningsbild finns stänk av kritik, som ligger i bibelcitaten, men det kan i en medeltida tankeparabel handla om en person som måste vara hänsynslös för att kunna utöva sin berättigade makt.

BILDEN AV EN LAGMAN

Huvudpersonen

Nästa bild med samhällsrelevans finns i Rättegångsbalken (Tingmålalbalken). Den är märklig genom att den innehåller skarp kritik av en dömande person, en lagman (eller eventuellt en häradshövding). Vid en analys av denna bild (och hela handskriften) måste man ta hänsyn till att det handlar om en förrevolutionär period. Engelbrektsupproret föregick av flera år av jäsning, också inom överklassen. Delar av högadeln befann sig av olika skäl i akut konflikt med kungen. Det intressanta är att även de som anslöt sig till kung Erik, däribland B 68:s beställare och dess skrivare, Hans Kyle, också kunde vara kritiska mot sakernas tillstånd. (Artisten kan också ha påverkat innehållet, se Eva Lindqvist Sandgrens bidrag.) Vad gäller lagmännen var kung Erik av den meningen att deras makt borde begränsas (se nedan).

Jag börjar med en beskrivning av detaljer. Marken är gröna kullar av det slag som konstnären använt som utomhusmarkering. Runt marken går ett band som en oval rand. Detta är tingvallen, avgränsningen runt den plats där domsluten togs. Detta är en av få bilder vi har av en medeltida tingsplats.

En adelsman är bildens obestridda huvudfigur. Han har inte bara vågigt hår, det är krusat i små lockar. Han är välklädd. Den korta rocken har långa armkåpor, rött foder och de prickar som konstnären markerar mönster med. Det är en tattsittande rock, vilket markeras med att den spänner över magen.

Gestiken är tydlig. Vänsterhandens finger pekar uppfordrande på en man intill. Högerhandens tumme är lagd över pekfingret, och han gnuggar fingrarna på det sätt som fortfarande betyder pengar men också betalning eller mutor.²¹

Mannen står inte upp, utan han sitter på tingvallen med benen i kors, vilket har påpekats av Peter Reinholdsson. En sittande man som har benen i kors är en kroppshållning som markerar att den personen dömer. Detta är väl belagt från Tyskland och avsikten var att den dömande inte skulle kunna resa sig under pågående process. Forskningen om denna rättskipningsfigur har redovisats av Reinholdsson, som också anger nordiska och svenska belägg, inklusive detta i B 68.²² I en genomgång av främst franska belägg har François Garnier visat att framställningar med korsade ben hos mäktiga personer inte var vanliga före 1100-talet i Frankrike, men därefter ofta förekommer.²³ Garnier har dock inte identifierat ställningen som dömande, men säkerligen har den haft samma innebörd i Frankrike. Det är alltså en symbolisk pose, som förvisso intagits i verkligheten, för en person som överväger ett domslut och den har varit utbredd över stora delar av Europa från 1200-talet till senmedeltiden.

Det är lagmannen, eller något mindre sannolikt häradshövdingen, som avbildats.

Skrivare, soldater och allmoge

Mitt emot huvudpersonen sitter en mindre man på vallen. Han deltar i domsförhandlingarna. Mannen är klädd i en lång klädnad och bär hatt. Framför sig håller han en uppslagen bok med raderna tecknade i olika färger, en vackert utstyrd lagbok. Denne man hjälper lagmannen; kanske har han titeln underlagman. Kläderna markerar att han inte tillhör överklassen, men inte heller underklassen.

Alla inom överklassen har korta rockar, de arbetande har hosor och de fattiga har trasiga långbyxor. Den enda som har längre rock är en gammal och flintskallig man (som blir mördad), men det plagget är ändå kortare än denna långrock. Möjligen var hatten en hänsyftning på det lärda ståndet. Konstnären avsåg att visa en person som kunde läsa och skriva, en djäkne som fått utbildning.

Den välklädde säger i sitt språkband "läs så jag må något få", och den mindre man-

21 Bäuml & Bäuml (1997) s. 146, 168 f., 171 – dessa belägg har stämts av mot en genomgång av hela katalogen för att se om gesten kan betyda något annat. Jag har helt enkelt skapat ett slags konkordans över alla handgester som nämns i Bäuml & Bäuml, vilken jag använder i mina analyser.

22 Peter Reinholdsson, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Uppsala 1998) s. 110–117.

23 François Garnier, *Le langage de l'image au Moyen Âge*, 1 (Paris 1982) s. 229.

nen med boken har sitt svar inskrivet i tingvallen "jag gör ock så". Betydelsen är att lagmannen kräver att underlagmannen skall tolka lagen till hans egen förmån. Ganska många brev handlar om en lagmans ekonomiska transaktioner på sitt eget ting där en underlagman är den som står för beslutet. Här handlar det om att lagmannen utnyttjar sin ställning otillbörligt.

Utanför tingsplatsen står ett antal personer. Till vänster om lagmannen står soldater, som han uppenbarligen haft med sig för att ge eftertryck åt sina krav. De bär järnhattar, så kallade kittelhattar. Deras pikspetsar sticker upp som en skog, så högt att de helt bryter bildens ram. De har ringpansar på sig. Till höger i bilden syns huvudena på en mängd personer med hattar eller mössor och i något fall kortklippt bar hjässa. De är vapenlösa. Det är tingets bönder som åser vad som händer. Bilden är en unik skildring av en medeltida tingsförhandling.

Missbruk av rätten

Lagmannen, eller en häradshövding som vill ha domslut i eget intresse, får illustrera Rättegångsbalken. I början av denna balk föreskrivs den ed som lagmannen, liksom även häradshövdingen, skulle svära. De fick lova att aldrig vränga lag, "av våld eller penningbegär, ej heller av avund eller illvilja, ej heller för frändskap eller vänskap". Det är en negativ bild, en framställning av hur det inte får gå till som här illustrerar hela balken.

Eftersom hela boken troligen är gjord för lagmannen för Östergötland, finns här en kraftfullt utformad varning mot att vränga lagen i sitt eget intresse. Hur kan detta ha accepterats av Olof Ragvaldsson? Han fick boken efter att han tillträtt ämbetet och han hade varit häradshövding tidigare. Säkerligen är det inte en kritik mot honom själv vi ser.

Kan det vara en kritik av tidigare domshavande? Bo Jonsson var känd för att utnyttja sin ställning på just detta sätt, liksom flera andra under senare delen av 1300-talet. Detta kan vara en allmän bakgrund till bilden, men den kan också vara mer specifik.

En person som skulle kunna avses är Esbjörn Djäkn. Efter reduktionsbeslutet 1396 drogs en mängd jord in till kronan, som tillfallit främst adeln under den tidigare perioden. Esbjörn var verksam i Östergötland och norra Småland och han använde hårdhänta metoder för räfsterna. Han hade tidigare tjänat under Bo Jonsson. Esbjörn kom även i motsättning till kyrkan, då han både försökte lägga skatt på denna och försökte återkräva jord. (Han hade till och med försökt att återkräva själva Vadstena kloster som varande en gammal kungsgård.) På 1410-talet kom en hel del

av den jord som han dragit in till kronan att återföras genom ett antal räfsteting.²⁴

En av soldaterna har vad som kan tolkas som en vapensköld bakom adelsmannens högra arm. Denna har två uppstickande grenliknande figurer. En alternativ tolkning är att det är en grön tröja över ringpansaret. Esbjörn Djäkn hade ett hjorthorn i sin vapensköld.²⁵ Möjligen kan det vara detta som avses. Den liknar i varje fall inte någon annan av de sköldar som lagmän före Olof haft. I språkbandet står att den lagkunnige skulle tolka lagen till förmån för domaren själv, vilket visar att detta inte avsåg Esbjörn, och det avgörande argumentet är att han inte var lagman.

Olofs far och Elins make, Ragvald Filipsson, var en av dem som förlorat mest i räfsterna, men detta var i Västmanland, utanför det område där Esbjörn Djäkn agerade.²⁶ Konflikterna kring godsindragningarna i början av 1400-talet visar i stället att även högadeln och den aktuella släkten kunde drabbas av vad som upplevdes som orättvisor, liksom kyrkan, och Hans Kyle var en kyrkans man.

Möjligen finns också i bilden en kritik av tingsinstitutionen som sådan. Kung Erik försökte reorganisera rättskipningen genom att ge konungsräfsten en central roll. Där skulle biskopen och ett antal adliga döma. Denna instans användes för att återföra jord till adeln efter drottning Margaretas hårda jordindragningar. Det var både ett sätt för kungen att försöka minska missnöjet efter dessa och ett sätt att få mer direkt kontroll över rättsapparaten.²⁷ Emellertid ledde detta försök att förbigå det svenska systemet, med bönder som sitter till tings och beslutar, inte till någon framgång och det försvann spårlöst. År 1430 måste det ha upplevts som obsolet.

Tolknningen måste tills vidare lämnas öppen, även om den skarpa samhällskritiken är otvetydig. Det kan vara en direkt kritik mot specifika övergrepp, det kan också vara en del av den allmänt samhällskritiska ton som finns i bilderna. Denna kritik av den dömande makten, insatt i en lagbok som reglerar samma domsmakt, kan ha flera bottenar. Det kan vara en varning mot missbruk, enligt vad som står i lagen, det kan vara en kritik av missförhållanden som rått tidigare, och det kan finnas ett drag av kritik mot rättsordningen som sådan.

En liknande öppen samhällskritik, men nu riktad direkt mot kungen, framträder i

24 Jerker Rosén, "Drottning Margaretas svenska räfst", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 20 (1950) s. 203–214, 218 f.; Hans Gilllingstam, "Esbjörn Kristiernsson Djäkn", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 14 (Stockholm 1953).

25 Jan Raneke, *Svenska medeltidsvapen*, 1, andra uppl. (Nora 2001) s. 270.

26 Rosén (1950) s. 187 f.

27 Jerker Rosén, *Svensk historia*, 1: Tiden före 1718, tredje uppl. (Stockholm 1962) s. 224; dens., "Konungsräfsten", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 9 (Malmö 1964).

B 172 som skapades några år senare. Man kan på ett allmänt plan tolka det som att tiden präglades av en diskussion om samhället och hur det styrdes.

SAMMANFATTNING OM BILDERNAS TENDENS

Med tanke på dateringen bör denna handskrift ha påverkats av att den tillkommit i en närmast förrevolutionär tid. Bara en kort tid senare skulle hela landet vara i uppror och protesterna pågick redan inom olika samhällsklasser.

I bedömningen av tendens måste man se att varje illustrerad handskrift tillkommit inom en liten krets och bara uttrycker dessa personers, eller till och med en enskild persons, åsikter. År 1430 fanns olika grupperingar, och skrivaren Hans Kyle har tillhört de kungatrogna, samtidigt som han skulle bli knuten till Vadstena kloster där det fanns en kritik mot kungamakten.

Säkerligen har beställaren haft ett inflytande. Elin Bengtsdotter har tillhört en släkt som under lång tid ingått i rikets elit. Den gren hon tillhörde var trogen den gamla kungaätten och kunde därmed uppleva sig som tillhörande den segrande sidan. Drottning Margareta hade trots allt besegrat kung Albrekt och hans regim hade gått under. Genom bilden av fästeparet framträder Elin som en självmedveten kvinna och hon kan ha haft ett inflytande över de bilder som kritiserar kvinnans underordning.

Det religiösa inslaget är starkt, vilket både Hans och Elin kan ha medverkat till. Våld skildras som ett uttryck för fattigdom, något som kan återspegla samhällsmotsättningar. Kritiken av lagmannen/häradshövdingen är märklig eftersom boken sannolikt var avsedd för en lagman, men den kan förklaras av de övergrepp som begåtts. Inte desto mindre ger den uttryck för en radikal samhällskritik som tydligen accepterades.

Att bilderna också skildrar arbete kan ses i detta perspektiv. Bonden får framträda som markernas beskyddare, och landskapsbilden är en av de första rena landskaps-skildringarna från Sverige. I den något yngre illustrerade laghandskriften B 172 skulle en hel serie bilder av vardagsliv infogas. Denna handskrift är också mycket radikalare i sin politiska uppfattning – den är kritisk mot kungen, hyllar upprorsledarna och har en samhällskritik mot överheten som är närmast omvälvande.

Bildserien i B 68 avspeglar ett samhälle där det pågick en diskussion om hur samhället skulle styras och vilka värderingar som skulle råda. Den tillhör en tid av förrevolutionära stämningar. Den är inte tydligt kungakritisk, även om det kan finnas element av sådan kritik. Den samhällskritik som framförs, särskilt emot den dömande myndigheten, är skarp. De som är underordnade, kvinnor och fattiga, uppmärksammas och får i viss mån ett stöd eller åtminstone sympati. Dessutom genomsyras handskriften av religiositet och dyrkan av den förlåtande Maria.

Kristusbilderna i laghandskriften B 68: *Iudex & Salvator*

Våren 2017 aktualiserades tanken på en studie från olika aspekter av laghandskriften B 68 i Uppsala universitetsbibliotek (UUB).¹ Uppdraget att behandla de två bilderna med kristet innehåll i början av handskriften föll på mig.²

De nämnda bilderna befinner sig på samma uppslag, folio 2v och 3r (plansch I & II). Bara den på 2v kan studeras på normalt sätt, medan den på 3r vid okänd tidpunkt har avlägsnats utan att ersättas med text eller annan bild och därför måste rekonstrueras så långt möjligt.

Ingen omarbetning av det första lägget anses ha skett,³ något som jag i förstone såg som en möjlig förklaring till att två illustrationer hamnat bredvid varandra och den ena därför borttagits. Bilden på 2v föreställer Kristus som världsdomaren. Att det innanför den kvarvarande ramen på 3r funnits en krucifixframställning hade redan konstaterats.⁴ Nu gällde det att med hjälp av UV-ljus få fram mer information

1 Konsthistorikern Per Gustaf Hamberg (1913–1975) beskrev och diskuterade på 1950-talet utförligt B 68 inför en av honom planerad men icke verkställd utgivning av handskriften. Det otryckta manuskriptet, "Skandinaviska lagillustrationer från medeltiden: en översikt med särskild hänsyn till Codex Upsaliensis B 68" (Uppsala universitetsbibliotek 1956), inklusive ett brev från Hamberg (1960) till dåvarande museilektorn vid Statens historiska museum Dagmar Selling där Hamberg nämner denna avsikt, förvaras i UUB:s specialläsesal. Uppsatsen har för min del erbjudit en värdefull introduktion till handskriften B 68.

2 En första presentation av deltagarnas dittillsvarande tankegångar kring uppgiften ägde rum vid ett seminarium på Uppsala universitetsbibliotek (UUB) 12/10 2017.

3 Patrik Åström, katalogredaktör i projektet "Text till tiden!", tackas för underhandsupplysning rörande det första läggets sammansättning.

4 Bilden framträdde rudimentärt genom den UV-belysning av sidan som Janken Myrdal låtit göra och vänligen skickade mig. Jag har senare genomfört ytterligare UV-fotograferingar. Ett stort tack till konservator Lars Björdal vid UUB för hjälp med ljuset.

om krucifixbilden och fördjupa analysen av de båda bilderna. Något av ett detektivarbete väntade.

En rad frågor inställde sig. Först och främst: Varför hade två andliga bilder sida vid sida ansetts nödvändiga som inledning till en laghandskrift? Hade det inte räckt med att visa den högste domaren som förebild för dennes jordiska motsvarigheter? Ensam hade den varit väl motiverad i en tid då bibliska händelser färgade snart sagt var mans sätt att se på det mesta i tillvaron – från högt till lågt – och sentida forskare hade då inte behövt fundera mer över saken. Frågan var alltså varför det dessutom intill domsframställningen målades ett krucifix? Den bilden var inte lika självklar. Alltså: Varför och när målades den, och varför och när togs den bort?

Som så ofta inom humaniora måste frågorna och deras implicita problem till en del belysas med rön som ligger utanför den egna disciplinen, och jag insåg tämligen omgående att det för att nå något resultat med avseende på ovanstående frågor var nödvändigt att närmare studera de tidigare endast från språkligt håll behandlade första sidorna av handskriftens första lägg (fig. 1). En skälighetsundran var om dessa nedklottrade och till synes negligerade sidor från början hört samman med den lagtext som inleds på 3v.

Nedan följer sålunda allra först en beskrivning av sidorna 1r–2r. Därefter behandlas de olika aspekterna på bilderna successivt var för sig, varvid nya frågor presenterar sig. I sista avsnittet förenas gjorda rön och diskuteras. Utifrån den bild som därvid framträder dras ett antal slutsatser.

HANDSKRIFTENS FÖRSTA LÄGG: DE INLEDANDE SIDORNA

Den ursprungliga pärmen är sedan länge försvunnen. Om det numera första bladet (folio 1r och 1v) skall först sägas att rectosidan vid någon tidpunkt varit limmad till en pärm med rödfärgad klädsel.⁵ Ett stort eftermedeltida R ses numera på rectosidan.⁶ Vid undersökning med UV-ljus framträder dels rester av en ram längs vänster sida, dels spår av en rektangulär rubrikliknande ruta till vänster upptill och omedelbart över densamma eftermedeltida textspår av osystematisk klottertyp samt dels – förskjutet åt höger i förhållande till mitten – uppifrån och nedåt en linje som kan vara rester av en förberedande spaltindelning som övergivits. Till höger om den otydliga lodlinjen och upptill röda färgspår med skinnliknande struktur efter den nämnda klädseln.

Versosidan (fig. 2) är full av klotter av skrivövningstyp, till synes utan mening. Enstaka latinska ord, till exempel *tibi d(omi)ne qui* som stilistiskt ser ut att höra hemma i samma tid som handskriften kan urskiljas, och längst upp på sidan en rad med spår av skrift i den röda färg som använts för rubriker i handskriften. Sidan förefaller att ha

5 Se Patrik Åströms & Eva Nyströms bidrag på sidan 13 i denna volym.

6 Om R (Redin?), se ägarlängd i Patrik Åströms & Eva Nyströms bidrag på sidan 19 i denna volym.

Figur 1. B 68, övre snitt. Första lägget, inkluderande folio 1–8. Foto: Anna Nilsén.

Figur 2. B 68, folio 1v. Detalj. Upptill spår av röd färg. Nedtill enstaka spår av latinsk text. Foto: Anna Nilsén.

text i lager på lager, och det kan inte helt uteslutas att den från början innehållit någon form av text utöver rent klotter, men knappast en längre sådan.

FOLIO 2 RECTO

Denna sida (fig. 3 på nästa sida) är i här aktuellt sammanhang av större intresse än de två föregående. Även denna har utsatts för klotter om också inte i lika hög grad som 1v. En försvårande faktor vid läsningen har varit att versosidans bild skiner igenom avsevärt mer än i liknande fall längre fram i handskriften. Under klotret skymtar en sammanhängande text, samtida med den i resten av handskriften men i detta fall på latin. Rubriken är sliten och svårläst, men har samma utformning som balkarnas, alltså röd text med ram i samma röda nyans. För läsning, transkription och identifikation av texten på den nedklottrade sidan var specialkunskaper nödvändiga.⁷

Rubriken lyder: *Inicium sancti ewangelii [secundum] johannem*, alltså ”Inledningen

7 Ett varmt tack till förra bibliotekarien vid UUB:s handskriftsavdelning, Håkan Hallberg, som beredvilligt tog sig an och genomförde dessa uppgifter.

Figur 3. B 68, folio 2r. Johannesprologen samt tematisk fisk. För här skadade partier, se den mindre men liknande fisken på folio 3v i figur 4.

Figur 4. Fiskinitial på
folio 3r, använd som
bokstaven I.

till det heliga evangeliet [enligt] Johannes”. Det rör sig sålunda om prologen till nämnda evangelium. Därpå följer de välkända orden ur Vulgata: ”I begynnelsen var ordet ...”, här med det inledande ordet i versaler: *IN principio erat verbum* ... Texten upphör dock efter vers 14. Jag skall nedan återkomma till frågan huruvida de fjorton verserna på ett eller annat sätt kan belysa de bilder som följer direkt på dem eller om de kan motiveras på annat sätt. Överblivet utrymme på sista raden i ett stycke har här liksom på olika håll i balkarna fyllts ut med text i rött bläck, i detta fall med en rad *m*, men oftast med bönliknande vädjanden till Gud och i all synnerhet till Jungfru Maria.⁸

Tack vare den nämnda transkriptionen har ett antal bokstäver i originalsckick på

⁸ Se Per-Axel Wiktorssons bidrag på sidan 51 i denna volym. Utfyllnaden här torde sakna innebörd.

denna sida kunnat lokaliseras. Jag har jämfört dem med de avbildningar av valda bokstäver av tänkbara skrivarhänder som Per-Axel Wiktorsson redovisar i sin artikel om handskriftens lagtext,⁹ bland dessa dem som han tillskriver huvudhanden, Hans Kyle (död 1454). Relevanta bokstäver på 2r, exempelvis *g* och *w* har stora likheter med motsvarande bokstäver hos Hans Kyle. Mycket tyder på att han fört pennan på denna sida. Det vore dessutom att vänta, eftersom 2r förefaller vara handskriftens inledningssida och Hans Kyle anses vara lagtextens huvudhand.

I vänstermarginalen ses den fisk som utgör ett tema genom hela handskriften och åtföljer inledningen till varje balk vid dess *tabula* (fig. 3).¹⁰ Fisken på 2r är störst av alla och jämte den på 3v och några på andra håll i handskriften, exempelvis den vid Konungsbalkens *tabula* (17v) och den vid Köpmålabalken (87v), mer detaljrik och mer omsorgsfullt utförd än flertalet (fig. 4 och 21). Fisken är en tidigkristen Kristus- och frälsningssymbol. I detta sammanhang fungerar fiskarna också som initialer. Men man kan inte bortse från fisktemats symboliska betydelse.¹¹

Om skrivaren på 2r är Hans Kyle ligger det nära till hands att han är fisktemats upphovsman och att han själv utfört fiskarna. Fiskarna har vissa karakteristika som gör upphovsmannens hand lätt igenkännbar, exempelvis sättet att teckna huvuden och fenor och att ornera (fig. 3–4). Hans hand är säker och tecknar med påfallande schvung. Manéret påminner om Hans Kyles handstil där bokstäverna då och då får en dynamisk släng i samma anda som fiskstjärtarnas snitsiga avslutningar. Ett besläktat temperament ligger bakom båda. Huruvida det är Hans Kyles hand i båda fallen måste dock lämnas öppet, men jag finner det sannolikt, också för att fiskarna i egenskap av initialt *I* utgör del av texten. Efter tabularubriken följer i alla balkarna ett latinskt inskott: *IN nomine Domini*, ”I Guds namn”.¹² I egenskap av initial kunde den symboladdade fisken följa med rakt igenom hela handskriften med sin frälsningssymbolik. Hans

9 Se Per-Axel Wiktorssons bidrag på sidan 52 i denna volym, fig. 2. Som det rör sig om en latinsk text saknas det *ö* på rad 2, vars utformning Wiktorsson nämner som ett kriterium vid bedömningen av Hans Kyles svenska texter. Hans Kyle bör ha varit född i slutet av 1300-talet. Om Kyle, se Hans Gillingstams artikel ”Kyle, släkter”, i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 21 (Stockholm 1975–1977) samt utförligare Janken Myrdals bidrag ”Beställare och skrivare”, på sidan 65 i denna volym.

10 Tabulan innehåller i laghandskriften en uppräknig av de flockar som ingår i respektive balk. Ordet avser här i fortsättningen denna typ av förteckning.

11 Fisken har bland annat en klart eukaristisk betydelse som exempelvis i Johannes 21:13: ”Jesus gick då fram och tog brödet och gav dem, likaledes ock av fiskarna.” (översättning ur 1917 års Bibel). Vad gäller fiskinitialen, se också Patrik Åströms & Eva Nyströms bidrag på sidan 15.

12 Muntlig uppgift 17/3 2019 från Håkan Hallberg, som tackas för detta klargörande och i sammanhanget viktiga observandum. Observera att det initiala *I* i alla förekommande fall följs av ännu en versal. Det står alltså *IN*, kanske för att ge det korta ordet visuell tyngd.

Kyle kunde i egenskap av en andens man latin. Men kunde beställaren/lagmannen det? Varför skrevs inte detta på svenska som resten av texten? Var det kanske för att betona innehållets samband med Johannesprologen?

Man får nog tänka sig att även andra, mindre artistiska händer av ovan nämnda skäl såg det som nödvändigt att hålla sig till fisktemat och gjorde sitt bästa för att upprepa huvudmästarens brio. Mindre fulländat tecknade fiskar finns på en del sidor – den bristande kvaliteten i något fall möjligen beroende på begränsat utrymme. Men det är exempelvis svårt att tro att den ytligt sett likartade men illa utförda fisken vid Edsöresbalkens tabula (102r) eller den i Såråmålalbalken (131v) skulle vara alster av samma hand som fiskarna på 2r och 3v. Mot slutet av lagdelen, där de lägre och mest föraktade formerna av kriminalitet får sina balkar, har temafiskarna reducerats till några tämligen misslyckade försök att åstadkomma något fiskliknande. Kanske har just dessa balkar andra skrivare?

Mästaren till fiskarna på 2r och 3v har dock målat en avsevärd del av fiskarna i handskriften. Bland bilderna i handskriften kan inte någon hand spåras som kan tänkas ha bistått skrivaren med fiskinitialerna. Hans Kyle bör således vara den trolige skrivaren tillika upphovsmannen till inledningssidans mästerliga temafisk. Att han redan på 2r vid *IN principio erat verbum* skapade den första fisken och därefter i lagdelen från och med 3v vid alla balkar lade in texten *IN nomine Domini* tyder på att han ville garantera det religiösa anslaget även för lagdelen, samt att han såg den tidigkristna fisksymbolen som den både innehållsligt och till formen lämpligaste att gestalta den önskade initialen. Detta inventiösa inslag bidrar till att skapa sammanhang mellan inledningen och lagdelen.¹³

Noteras bör att lagdelens samtliga balkar är försedda med var sin inledande helsidesbild, så också Kyrkobalken, enligt sed den första i ordningen, här med en landskyrka. Mönstret betyder rimligen att de två här aktuella bilderna inte skall räknas till själva lagtexten, utan hör samman med de sidor som föregår densamma.

Det bör vidare observeras att merparten av bildernas motiv handskriften igenom är omgivna av bårder, men att motiven i lagdelen sällan inkräktar på dessa. I enstaka fall kan dock motivet genom bryta ramen av specifika skäl som exempelvis i Tingsmå-

13 Uttrycket *In nomine domini* var under medeltiden, enligt Sara Risberg, Riksarkivet, vanligt som inledning till brev, testamenten och liknande. Här är uttrycket däremot inte en formalitet, utan i hög grad betydelsebärande. För Joh. 1:1–14, se Sven Helander, *Ordinarius Lincolniensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder* (Lund 1957) s. 334, där det framgår att *In principio* bland annat lästes efter välsignandet av ljusen på påskaftonen. Enligt Carl-Allan Moberg, *Die liturgischen Hymnen in Schweden ...*, 1 (Köpenhamn 1947) s. 71, 224 är den belagd som hymn 1497 (C 457). Moberg är tveksam till den sena dateringen. Trots tacknämligt bistånd av Anna Wolodarski i sökandet efter tidiga 1400-talsexempel i medeltida fragmentsamlingar har inga sådana påträffats, vilket inte betyder att hymnen inte sjungits i stiftet tidigare.

labalken på 92v där en mängd pikar genombryter bården ovanför en rikt utstyrd herremän och antyder ett imponerande antal beväpnade män i hans följe.¹⁴ När det gäller motivet på 2v bryter utskjutande delar av detsamma på ett medvetet sätt igenom ramen och skapar en stabil bas för kompositionen. Här har uttag för domarens händer från början gjorts i ramen, medan så först sekundärt skett för korsändarna i ramen på motsatt sida, 3r. I fråga om krucifixbilden finns, som vi skall se, komplikationer. Här föregicks krucifixet otvivelaktigt av ramen som från början således bör ha omslutit ett motiv som inte krävde genombrott av densamma.

DOMARBILDEN

Som inledningsvis anmärkts är domarbilden (fig. 5 och 7) den av de två bilderna som förutom ramen kan bedömas. Den har en statisk karaktär som står i bjärt kontrast till de profana bilderna. Delvis kan detta bero på att motivets art kräver frontalitet och ett rejält mått av symmetri. Merparten av bilderna i lagdelen är utförda av en konstnär som har arbetat snabbt, som fångat stämningar och haft motivet klart för sig när han grep sig an arbetet med bilden, medan domarbildens skapare inte verkar ha varit fullt bekant med hur motivet skulle se ut, utan sakta och mödosamt byggt upp bilden, åtminstone som den ser ut i dag – jag återkommer till det. Inte heller det lilla man kan se av krucifixbilden på 3r, exempelvis händer och fötter, tyder på att den varit något mästerverk. Frågan inställer sig om den eller de som målade de två här aktuella bilderna arbetat med de profana motiven alls; finns det något i formspråket som kan styrka det? Krucifixbilden undandrar sig bedömning i detta hänseende, men hur är det med den av Domaren?

Bilden visar Domaren, inte främst domen, även om språkbanden har de för domsmotivet obligatoriska latinska texterna, vilka i översättning lyder: "Kom ni välsignade ..." och "Gå ni förbannade ...". Varken himmel eller helvete avbildas, inte heller några uppstående döda. Inga basunblåsande änglar. Inga dramatiska detaljer över huvud taget. Domaren har anlänt och tronar i sitt majestät på himlavalvet, här som nästan alltid symboliserat av en regnbågsliknande form. Hans "fotapall", som det heter i Skriften, är här ett landskap med tre väna kullar, i vilket himlabågen står stadigt till synes nedgrävd. Av det vanliga fältet med öppna gravar inte en skymt. Han slår ut med de sårmärkta händerna. Han är redo.

Den avskalade, från skrämmande detaljer befriade bilden av Domaren i B 68, lämpar sig synnerligen väl i en lagbok som förebild för en förväntat välbalanserad världslig

14 Se Janken Myrdal, "Inledning", i: Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande raven* (Lund 2006), s. 20. För balkarnas moderna namn, se *Magnus Erikssons landslag*, i: nysvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm 1962).

Figur 5. Den högste domaren.

Figur 6. Årentuna kyrka, Uppland. Yttersta domen, cirka 1435. Domsframställning samtida med handskriften B 68. Kristus omges av en mandorla och de fyra evangelistsymbolerna. Förbedjarna Maria och Johannes Döparen ses på ömse sidor om huvudscenen. Kristus bär en heltäckande klädnad. Hans händer och fötter är sårmärkta, men sidosåret visas inte. Det eukaristiska draget är alltså inte betonat, inte heller lidandet. Om lidandet påminner en ängel med kors, dock endast genom sin närvaro, utan att understryka idén med gestik eller mimik. Rakt under Domaren träder uppstående döda inför honom för att dömas. Till vänster vandrar de saliga i ordnad skara mot den byggnad som föreställer himmelen, och till höger störtar de förtappade ned i det brinnande helvetesgapet. Foto: Anna Nilsén 1976.

domare, detta till skillnad från kyrkmålningarnas och tavelmåleriets *dies irae*-framställningar (fig. 6), eller den moraliserande medeltida teaterns pedagogiska dramatik.¹⁵ I ett fall som B 68 finns inte rum för vrede. Förebildande exempel, framför allt ur Gamla testamentet, förekom under medeltiden och även senare, inte bara i predikningar utan också i profana sammanhang. En parallell är vissa landskapslagars tal om tiondeplikten med deras hänvisningar till att redan Adam "gjorde tionde".¹⁶

15 *Dies irae*, vredens dag, hymn från 1200-talet som utmålar domen i skrämmande ordalag, se översättning i *Svenska psalmboken* av år 1937, nr 609. Om domen i kyrkmålningar se Anna Nilsén, *Program och funktion i senmedeltida kalkmåleri: Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400–1534* (Stockholm 1986), s. 272–275. För medeltida teater, se exempelvis Bengt Stolt, *Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst: Paralleller och påverkningar* (Visby 1993).

16 *Svenska landskapslagar: Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Första serien, *Östgötalagen och Upplandslagen*, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm 1979), Upplandslagens kyrkobalk, s. 14.

Figur 7. Detalj av figur 5. Bilden visar skillnaderna mellan de båda hörnen upp till. Ljusa, rengjorda ytor vittnar om omarbetningen. Spår av en varmt röd färg ses på klädnaden, som från början kan ha varit röd eller skiftat i rött. Stråket av vitt i midjehöjd och strutveckan skapar ett avbrott i figurteckningen. Sådana veck kan bara användas nedtill på en klädnad och påminner här om draperimålning. Adekvat använda strutveck ses i lagdelen på folio 88r. Att domarvräkten bör vara hel och sammanhållen i midjan av ett skärp är sålunda inte beaktat. Här och där under övermålningen skymtar spår av normal veckskildring. Den sekundära halsringningens svarta konturer överskär den veckning av tyget som utgick från den ursprungliga ringningen som avtecknar sig strax ovanför. Det nämnda vita stråket nedom vecken skapar en horisontal tudelning av figuren så att överdelen tycks fristående från den nedre. Den senare förlorar sig i sin tur i en något virrig veckbildning som på vissa ställen flyter ihop med himlabågen. I ursprungligt skick kan domarbilden ha varit ett någorlunda habilt arbete med drag av den så kallade "sköna" stilen, om också långt ifrån ett mästerverk.

Denna domarbild ter sig i förstone okomplicerad, men väcker vid ett närmare studium frågor gällande stilistiska och ikonografiska detaljer samt det personliga handlaget. Ramen med sin följd av dubbla rader trappstegsornament tillhör slutskedet av

en ornamentik som blev vanlig på 1300-talet. Ramarna kring motiven på 2v och 3r är bland de skickligast utförda i hela handskriften. De är gjorda med tanke på att uppslaget skall te sig harmoniskt, men frågan är om de tillkom samtidigt och om bilderna också gjorde det.¹⁷

Vid ett närstudium av domarbilden (fig. 5 och 7) blir det uppenbart att övre högra hörnet är målat av en annan hand. Språkbandet till höger är större än det till vänster. Det är annorlunda utformat och har större text. Bokstäverna omges av tunna konturer.¹⁸ Man kan exempelvis jämföra det här aktuella språkbandet med det i bilden av barnamordet i Högmålsbalken (fig. 20) där det ser ut att kunna vara samma hand som skrivit. Denna hand förekommer på en hel del språkband i lagdelen. Domarens vänstra hand är större än hans högra men har liknande form. Ommålad är också högra delen av det över axlar och rygg nedfallande håret. Skäggets ursprungliga form är förvanskad av en grov svart kontur, sekundär även i förhållande till omarbetningen. Ärmen är här större än den på motsatt sida, oskickligt målad och med avvikande veckbildning. Dess avslutning nedtill är missförstådd och har fått ett krås som avviker från högerärmens avslutning. Bården är i detta hörn klumpigt utförd. Först ett stycke nedanför handen vidtar originalbården. De omarbetade partierna är därtill, bortsett från rester av utsmetad svart färg uppe i högra hörnet, renare än resten av sidan. Allt tyder således på att bilden är omarbetad. Varför och när skedde dessa omfattande ingrepp?

En annan observation är att Domaren mot vanligheten vid denna tid bär en långärmad klädnad som täcker hela kroppen, vilket innebär att han endast visar fyra av sina sår, inte sidosåret, det sår som fullbordade Kristi offer och som till exempel bland systrarna i Vadstena blev ett viktigt meditationsmotiv. Bön till de fem sårerna var avlatsgivande. I den romanska erans domsbilder förekom inte någon särskild betoning

17 I lagdelen saknas i något fall ram, till exempel i Ärvdabalken (43v), troligen för att motivet inte lämnat plats för ram. Däremot finns balkens titel som i detta fall tillfogats utan att över-skära bilden nedtill. I andra fall har balkens titel uppenbart tillfogats sekundärt. Så exempelvis i Giftermålsbalken (35v), där det unga parets fötter till stort men för bildverkan dolts under en storförmåttig, i förhållande till bilden klumpigt infogad, rubrik. Här som på andra ställen skymtar den avskurna delen under rubriken.

18 Jonas Nordin föreslår att bokstävernas konturer inte är avsiktliga utan kan ha uppstått genom att en kemisk process ägt rum vid bläckets kontakt med fettet i pergamentet. Om så skulle vara påverkar det inte resonemanget kring omarbetningen, men möjligheten bör noteras. Fenomenet har dock inte påverkat språkbandet till vänster som uppenbart är skrivet av en annan hand. Processen skulle därmed bero på bläckets sammansättning. I lagdelen uppträder de konturerade bokstäverna på ett flertal ställen. Konturering har tillämpats även i andra typer av text som i en del rubriker och i en del texter av *incipit*-typ, oftast i svart med fyllning i annan färg, exempelvis på 49r. Därför är jag böjd att uppfatta kontureringen på 2v som exempel på ett favoriserat manér hos en av skrivarna i lagdelen.

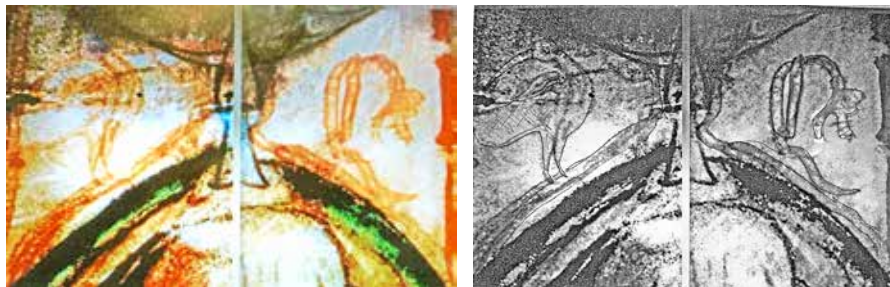
Figur 8. Jan van Eyck, "Yttersta domen", 1440–1441. Detalj ur flygel till altarskåp i Metropolitan Museum of Art, New York. Bilden visar endast den översta delen av en stort upplagd domsscen med Jungfru Maria och Johannes Döparen som förbedjare för de uppstående döda. På ömse sidor om Domaren änglar med pinoredskap som en påminnelse om det lidande han underkastat sig för mänsklighetens skull. Vid hans fötter ses de tolv apostlarna som bisittare. Bakom dem en kör, och under Marias mantel själar som söker skydd. Nedanför denna scen – ej i bild – ses döda stå upp ur sina gravar och längst ned de förtappade som störtas ned i ett skräckinjagande helvete, utan ljus, utan nåd, utan hopp om räddning. Det viktigaste i bilden är i detta sammanhang Domarens fem sår som mästare Jan här särskilt betonar genom det ljus som strålar från dem, en illustration av den nåd som tillkommer dem som vid domen befunnits värdiga evigt liv. Foto: Creative Commons.

av såren. Franska katedraler erbjuder goda exempel på detta: Autun, Beaulieu, Conque med flera. Men även om eukaristin under 1200-talet mer än tidigare kom i fokus och sårmystik och lidande successivt allt mer kom att prägla Kristusframställningarna skulle anspelningarna på eukaristin i domsbilder fram till ett stycke in på 1400-talet förbli jämförelsevis diskreta. Efter mitten av århundradet visar Domaren som regel sin bara överkropp med det blottade sidosåret (fig. 8). Att Domaren i B 68, troligen tillkommen något före 1430,¹⁹ är fullt påklädd och bara visar fyra av sina fem sår kan bero på att femsårskulten trots den betydelse den hade i Vadstena ännu inte hunnit bli fullt etablerad i området. I Risinge, vars målningar är samtida med B 68, visar Domaren dock sitt sidosår.²⁰

I Ärentuna (se fig. 6 på sidan 128) finns ett exempel på en domsframställning från cirka 1435 av en för tiden inte längre så vanlig typ återgående på Majestas-motivet, som var mer formellt och mer ägnat att inge respekt än medlidande. Domaren, omgiven av en mandorla och evangelistsymbolerna, är där iförd en vit, heltäckande livklädnad med en grön mantel löst kastad över rygg och armar. Den visar bara fyra av spiksåren, inte sidosåret. Jämförd med Ärentunabilden framstår domarbilden i B 68 inte som så avvikande i sin tid, utan endast som en inte fullt modern bild av den högste domaren. Kanske var upphovsmannen inte längre ung. Hans lärotid kan ha legat ett gott stycke bakåt i tiden. Men det kan också vara så att han var ovan vid figurmåleri och därmed hänvisad till måleriet i traktens kyrkor för inspiration.²¹ I Götalandskapen påbörjades först framemot mitten av 1400-talet förnyelsen av målningarna i regionens kyrkor, varför det är fullt möjligt att den som målade domarbilden i B 68 kanske mest hade det äldre måleriet i trakten att inspireras av. Av detta återstår i dag inte mycket. De eventuella bevisen är utplånade. Domarbilden i B 68 har inga stilistiska drag gemensamma med den typ av måleri som skulle slå igenom i Götaland efter 1430.

Förutom de tidigare kommenterade språkbanden skall ett par detaljer nämnas som

- 19 Man får räkna med en något tidigare tillkomsttid än 1430 för denna bild, dels för att det bör ha tagit mer än ett år att förfärdiga en handskrift av detta slag, dels för de komplikationer som verkar höra samman med dess tillkomst och som avslutningsvis diskuteras.
- 20 Risingemålningarna tillkom, enligt Åke Nisbeth "Ordet som bild", *Runica et mediaevalia*, Scripta Maiora 1 (Stockholm 1995) s. 253, sp. 2, under något av 1400-talets första årtionden, vilket förefaller rimligt. För femsårskulten, se Sixten Ringbom, "Bild och avlat", 2, *Iconographisk post: Nordisk tidskrift för ikonografi*, 1983:3-4, s. 77 f; Nilsén (1986) s. 385, 388 f., 398 f. När det gäller fig. 8 är den vertikala kompositionen med helvetet nederst betingad av utrymmet, som är en relativt smal dörr till ett altarskåp.
- 21 Hamberg (1956) s. 31 f., anmärker att illustrationerna i B 68 tyder på att en icke konstnärligt utbildad person, en dilettant, utfört dem, kanske en juridiskt bevandrad person med viss konstnärlig ådra som i stora stycken på egen hand skapat motiven.

Figur 9. Olof Ragvaldssons monogram. Sammanställda detaljer ur domarbilden. Till vänster originalet, till höger bilden i svartvitt med förtydliganden av författaren.

kan tänkas bära på ett meddelande till betraktaren. I midjehöjd inom det av allt att döma omarbetade området ses på ömse sidor om Domaren ljusa, troligen rengjorda triangulära fält med ett antal ornamentliknande, tillkrånglade former tecknade i gult (fig. 9). Kompositionen till vänster kan tolkas som en fågel med lång böjd hals, stående med kroppen vänd åt höger samt huvudet med sin långa böjda näbb vridet åt vänster. Den står på en platt lång form, som vid närmare betraktande visar sig vara en annan fågel, stående på ett par korta ben – kanske en påfågel med lång stjärt. Det kan dock tänkas att de båda fåglarna på naivt vis skall förstås i utvikt perspektiv, alltså som stående bredvid varandra.

På motsatt sida ser underlaget mest ut som en orm med det triangulära huvudet till vänster, vänt en face och med kroppen utsträckt åt höger. Över denna figur ses något som vid en hastig blick ter sig som ännu en orm med hängande huvud och öppet gap. Den verkar bli angripen på mitten av en mindre orm. Men så skall nog denna skrala och egendomliga teckning knappast förstås. Närmare till hands ligger att se den till synes omotiverade ormstumpen som tecknarens önskan att med bibehållande av ormtemat skapa bokstaven O, medan resten av den andra ormkroppen via en ledad hals förbinds med det gapande huvudet som vänt i profil åt höger skapar ett R. Därmed bildas kombinationen O R.²² Den skulle kunna syfta på handskriftens förmodade förste ägare, Olof Ragvaldsson av Lindöarten, domare i Östergötland åren 1429–1438.

Fågelparet till vänster är svårförklarat och troligen bara tänkt som motvikt till monogrammet. De beskrivna kompositionerna är alltför tillkrånglade för att vara tillkomna av estetiska skäl, men också för att inte betyda något speciellt.

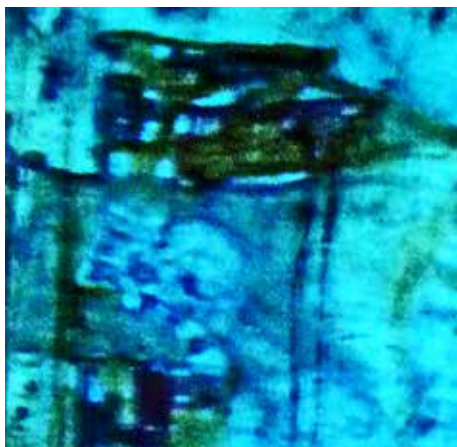
22 Per-Axel Wiktorsson har studerat förslaget och bekräftar att tolkningen av de bokstavsliknande formerna som O R är möjlig. Tankar kring Olof Ragvaldssons anknäpning till B 68 framförs av Janken Myrdal, i "Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift", i: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm 2004) s. 367.

KRUCIFIXBILDEN

På folio 3r, på samma uppslag som domarbilden, finner vi resterna av en framställning av den korsfäste (fig. 10–12). Ramen – i stort sett det enda som återstår av bilden – är av samma typ som den på motstående sida. Den har då den tillkom anpassats till domarbilden, vilket visas av storleken, trappstegsmotivet och tydlig samkomposition av detaljerna som placerats i jämnhöjd med varandra för att samspela och harmoniera. Det verkar som att två bilder planerades redan från början. Hur länge de funnits och samspelat och vad de tillsammans avsågs belysa är än så länge oklart. Nedan skall bilden så långt möjligt beskrivas.

Kompositionen visar ett i förhållande till den korsfäste kraftigt dimensionerat kors vars, ändar åt alla fyra hållen faller utanför marginalen. Tvärbalken har oskönt placerats nästan omedelbart under bården (fig. 10). Av UV-foton framgår att korset nedtill – nedanför bården – varit förankrat mellan två upphöjningar på den plats där den rommelska namnteckningen numera är placerad. Man kan fråga sig om Rommel skrev på själva bilden? Troligast är att den redan var borta på hans tid.²³

Överst på korset ses en nedåtsvängd textremsa på den plats där man i krucifixsammanhang normalt väntar sig bokstäverna INRI: *Iesus nasareus rex iudeorum*.²⁴ Remsan inkräktar uppifrån på bården (fig. 11–12). Några läsbara spår av texten finns inte kvar. Däremot avtecknar sig här den ljusa, okonturerade yttre delen av den gloria som omgivit Jesu huvud, i rekonstruktionen för tydlighetens skull återgiven med kontur

Figur 10. Bård, tvärbalk och hand. Detalj av vänster hörn upptill på folio 3r. I fokus, Kristi bloddroppande högerhand. Hans vänstra, på motsatt sida, har haft samma utförande som den högra men är så gott som utplånad, därför bara antydd i rekonstruktionen på nästa sida. Korsets tvärbalk har klämts in omedelbart under bården upptill så att två horisontala element följer tätt på varandra, vilket fördärvar kompositionen. Observera det från ramen nedhängande "bandet". Det korsar armen, vilket talar för att det är sekundärt i förhållande till krucifixbilden. UV-foto: Anna Nilsén.

23 Om Nils Rommel (död 1754) och andra ägare, se ägarförteckningen på sidan 19 i denna volym.

24 "Jesus från Nasaret, judarnas konung" (Joh. 19–22, Matt. 27:37, Mark. 15:26, Luk. 23:37).

Figur 11–12. B 68, folio 3r. Författarens försök till rekonstruktion av den utplånade bilden, gjord med ledning av spår från 3r, 3v samt UV-bilder. Det från ramen nedhängande bandet överst till vänster korsar den korsfästes högra arm och hör inte till samma lager som krucifixet. (Jämför föregående bild.) Detsamma gäller det sneda strecket till höger om bandet. Ingetdera skiner igenom från baksidan och kan inte heller förklaras utifrån motivet. Längs högerhandens undersida ses en rad små röda former som säkert fortsatt nedåt armen – droppar av blod från handens sår. Fler lidandestecken är inte möjliga att upptäcka och inget sidosår, vilket bör ha funnits.

(fig. 11). Den skär in i den nämnda textremsan nedifrån. Kristusgestalten är späd och hans huvud lätt lutat åt höger. De magra armarna är svängda utåt/uppåt med händerna fastspikade på korset, högerhanden ungefär där bård och korsarmar möts (fig. 10). Av händerna är bara högerhanden möjlig att bedöma närmare. Tummen är liksom de fyra övriga fingrarna vikt inåt, mot handflatan. Naglarna avtecknar sig sålunda inåt handen. Inget märkligt i sig, men här är fingrarna så hårt vikta att knogarna bildar en nästan rak linje (fig. 10, 12). Ett tecken för återhållen smärta? Eller – troligare – endast bristande skicklighet. Benen glipar,²⁵ ty nedtill, med tåpartierna i linje med den övre av

25 Även denna sida har drabbats av sentida försök till förtydliganden, ofta med svart bläck, som försvårar uppfattningen av originalteckningen. En del störande streck utgörs av staplar som skiner igenom från 3v.

ramens dubbla trappstegsrader, ses fötterna korslagda och fastspikade vid korsets stam med *en* spik. Av allt att döma har höftklädet varit ett rektangulärt tygstycke fasthållet med knut på ena sidan eller kanske fastgjort omlott med invikt snibb, illustrerat av de krucifix som här anförs till jämförelse (se fig. 15–16). På det fyrtio år äldre krucifixet i altarskåpet från Trehörna når höftklädet, liksom under höggotiken, ännu till knäna. Detta krucifix behandlas nedan med hänsyn till sitt ansiktsuttryck och fanns vid här aktuell tidpunkt i Vadstena klosterkyrka.

De få spår av B 68-krucifixet som kan skönjas på UV-bilden av folio 3r erbjuder alltså små jämförelsemöjligheter vad beträffar detaljer, men ytterligare några iakttagelser kan kommenteras. Båda de krucifix som här använts för jämförelse har likt Kristus i B 68 bakåt hängande hår och tidstypiska törnekronor med taggar i grova, tätt virade vidjor. Detaljerna av törnekronan är svåra att urskilja på bilden i B 68, där den bildar en diffus form. De båda krucifixexemplen visar prov på olika typer av korta höftkläden som att döma av bevarade spår kan ha liknat det som bars av den korsfäste i B 68 och som hunnit bli aktuella vid denna tid, och skulle så förbli medeltiden ut.

Särskilt störande för försöken att tolka spåren av den försvunna bilden på 3r är tabulapartiet inklusive fisk på nedre delen av folio 3v som skiner igenom (fig. 13). Strax över detta tätskrivna parti, sticker något upp som skulle kunna tolkas som ett huvud omgivet av en gloria (fig. 13–14). Det ser, åtminstone i förstör, ut att höra ihop med motivet på 3r. Om det är en figur, i så fall vem? Jag återkommer till denna fråga i samband med de texter som åtföljer krucifixet.

En annan svårförklarad detalj är det band som överst till vänster hänger nedåt från ramen (fig. 10–12). Det passerar över korsets tvärbalk och den korsfästes högerarm och hör uppenbart inte till samma lager som krucifixet. Detsamma gäller det sneda strecket till höger om bandet. Ingetdera skiner igenom från baksidan och kan inte heller förklaras utifrån motivet. Bandets parallella ytterlinjer kan möjligen vara sekundärt förlängda från bården och nedåt. Det finns ett avbrott i den vänstra av de två linjerna omedelbart under den här nedåtvända toppen på ett av trappstegsornamenten. Det kan betyda att den som höll i pennan hejdat sig och lyft den innan han fortsatte, kanske i ett ögonblick av tvekan. Ornamenttoppen har samma bredd som bandet och kan ha inspirerat till det senare. Bandet avbryts dock utan att mynna ut i något begripligt, medan en svag rödgul linje som kan ha funnits med uppifrån fortsätter nedåt. Stämmer ovanstående har bandet ingenting att göra med en tidigare bild på platsen, utan sällar sig till de många sentida förmenta förtydligandena i svart bläck. Den sneda konturen något till höger om den bandlika formen torde vara ett missvisande försök att förtydliga den korsfästes gloria. Det finns ytterligare linjer och former på denna sida, de flesta tecknade i rödgult och för svaga för identifieringsförsök. Spår av landskapsbakgrund eller en tidigare bild?

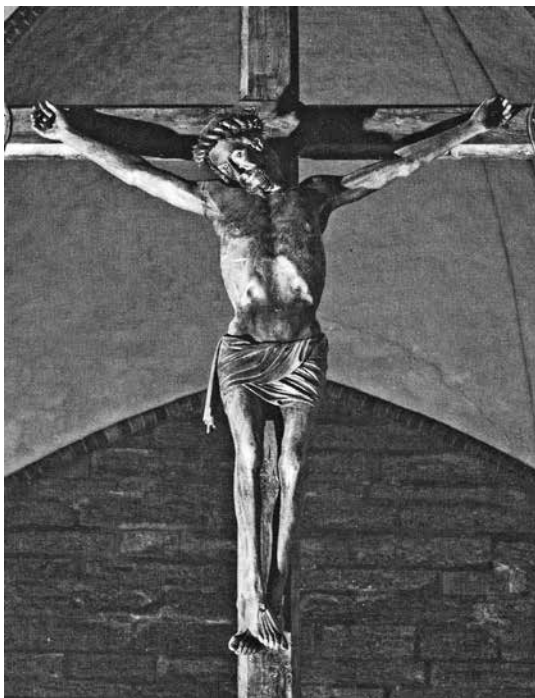

Figur 13–14. UV-bilder av folio 3r och 3v. Den korsfästes armar har här gjorts ljusa som hjälp att upptäcka den korsfästes position. Här liksom i figur 11–12 ses de i texten nämnda blod dropparna. Det smala, nedåt spetsiga, lätt lutande huvudet ses mitt i korsglorian med blicken riktad mot betraktaren. Det svarta snedstreck vid fötterna föreställer spiken som genomborrade dem, ett meditationsmotiv. Foto: Anna Nilsén 2017.

Ovan har krucifixet i B 68 av dateringsskäl jämförts stilistiskt med två någorlunda samtida krucifix, varav det ena i Vadstena (fig. 15–16). De befanns ha flera drag gemensamma med det i B 68. Något som däremot inte stämmer fullt ut med dessa två exempel är B 68-krucifixets ansiktsuttryck. UV-bilden (fig. 13 ovan) visar endast få tecken till ledning: huvudets lutning, det smala ansiktet, mot vanligheten vänt mot betraktaren, de tunga ögonlocken, munnen med dess neddragna mungipor – dessa detaljer talar för att den korsfäste i B 68 haft sorgsna anletsdrag, säkerligen mer än i rekonstruktionen – de detaljer som preciserade dragen har ju till större delen gått förlorade. Även om framställningen i B 68 i konstnärligt hänseende inte lämpar sig för jämförelse med den korsfäste från Trehörna (fig. 17) bör ett uttryck av sorg liknande det som präglar detta ansikte ha eftersträfvats. Aron Andersson ger en adekvat karakteristik av Trehörnagruppen: ”This group gives a naked and pathetic expres-

Figur 15 och 16 visar två lybska krucifix, samtida med det raderade på folio 3r i B 68. Exemplet här bredvid är från Nederluleå, Norrbotten, och dateras till 1400-talets mitt. Som framgått ovan har krucifixet i B 68 visat en relativt späd Kristusgestalt. Nederluleåkrucifixet har liknande kroppsproportioner: långa, smala armar, överkroppen något lång i förhållande till underkroppen. Övriga likheter: huvudets lätta lutning åt höger; tydligt markerad midja, likartad bröstskorg med grund revbensmarkering, kort höftkläde, glipande underben samt korslagda fötter, fastgjorda vid korset med endast en spik. Foto: Gabriel Hildebrand 1996, Antikvarisk-topografiska arkivet.

Figur 16. Vadstena, Östergötland, cirka 1420/30. Medan krucifixet i Nederluleå (fig. 15) är ett habilt arbete som dock inte höjer sig över mängden anses det i Vadstena vara ett av de främsta konstverk som bevarats från svensk medeltid. Från konstnärlig synpunkt är skillnaden mellan de två jämförelseobjekten stor, men de har båda tidstypiska drag gemensamma med krucifixet i B 68, till exempel kroppens och huvudets position i förhållande till korset, de korta höftkläderna och ett i jämförelse med 1300-talet måttfullt uttryckt lidande. En väsentlig skillnad är att båda jämförelseobjekten blickar snett nedåt, medan Kristus i B 68 ser rakt på betraktaren, som om han vädjar till dem som passerar att stanna upp och se honom. Foto: Henrik Hultgren 1979, Antikvarisk-topografiska arkivet.

Figur 17. Trehörna, Östergötland. Krucifix ur kalvariegrupp i altarskåp, ursprungligen från Vadstena. Omkring 1390. Detalj. Proveniensen troligen Lübeck. Numera i SHM. Foto: Lennart Karlsson, Historiska museet/SHM (CC BY).

sion of the burden of subdued grief..."²⁶

Enligt Rune Norberg skall altarskåpet med denna korsfästelse kring år

1390 ha skänkts till Vadstena kloster av Beno Korp, biskop i Västerås 1383–1394.²⁷ Det finns ingen anledning att ifrågasätta denna uppgift. Chansen är sålunda stor att upphovsmannen till krucifixmålningen i B 68 sett det och fångslats av den korsfästes uttryck av sann bedrövelse, kanske även av den sörjande Marias ansikte i samma grupp (bild i Norberg, s. 206). Norberg räknar med att Trehörnaskåpet är ett lybskt arbete.

Varför raderades krucifixbilden i B 68? Det vet vi inte. Återstår att spekulera. Att en ny bild avsågs ersätta krucifixet är säkert, annars hade även ramen raderats. Kan det vara så enkelt att den smala gestalten på korset med sina språkband och sitt hopträngda

²⁶ Aron Andersson, *Medieval wooden sculpture in Sweden*, 3: Late medieval sculpture (Stockholm 1980) s. 28.

²⁷ Rune Norberg, "Nordisk medeltid", i: *Bildkonsten i Norden*, 1: Vår äldsta konst (Stockholm 1974) s. 206, 209. Norbergs synpunkter på Trehörnaskåpet framförs för första gången i första upplagan av nämnda verk (Stockholm: Tidens förlag, 1950), där altarskåpet behandlas på s. 141. Av altarskåpet återstår i dag själva kärnan, det vill säga kalvariegruppen med krucifixet och biskopens stiftarbild, numera i Historiska museet, Stockholm (inv. 12918).

och ocentrerade läge i bilden bedömdes som misslyckad från estetisk synpunkt och togs bort för att kunna bytas ut mot en annan, och bättre, men att tiden gick, reformationen kom, och tanken på en ny bild föll i glömska. Den unga lutherdomens Sverige var en asketisk och bildfattig tid, präglad av reformrörelser, strikt luthersk eller med kalvinsk anstrykning, alla med behov att reagera mot allt "påviskt". Det lutherska prästerskapet ondgjorde sig över att folk fortsatte att krypa till krucifixen som de gjort på de liturgiska korsdagarna under den katolska tiden eller vallfärdade till dem och liknande, vilket ofta ledde till att krucifixen togs bort. Konjunkturen var med andra ord inte den bästa för nytillverkning av krucifix på 1500-talet, inte ens målade i lagböcker. Nyproduktionen av kyrkokonst var nu ringa. I den mån de medeltida bilderna inte ledde till kult eller på annat sätt var misshagliga fick de dock finnas kvar i kyrkorna. Först framemot 1650 började ny altarkonst produceras, nu storskaliga altarmålningar med dramatiska variationer på korsfästelse temat i Rubens anda. Rämmande himlar, dunder och brak. Den sorgsne och ömklige Kristus i B 68 som vädjade och klagade från sitt kors hörde inte hemma här. Tiden var en annan.²⁸

SPRÅKBANDEN

Återstår att se om språkbanden kan fylla ut bilden av den förlorade krucifixmålningen. Vad säger de, vem talar? Kan deras texter belysa den stämning som utifrån ett fåtal fragment vagt tecknar sig av den försvunne korsfäste i B 68?

På vardera sidan om krucifixbilden ses ett språkband, varav det vänstra har en läsbar början, medan det vid sidans yttermarginal inte är läsbart (fig. 13 och 18). Texten till vänster inleds som följer: *O uos om(ne)s ...* Det räcker för att identifiera texten, som är hämtad ur Jeremias klagovisor (*Lamentationes* 1:12). Strofen lyder i sin helhet som följer: *O vos omnes qui transitis per viam, / Attendite et videte / Si est dolor sicut dolor meus! / Quoniam vindemiavit me, / Ut locutus est Dominus, / In die irae furoris sui* (citerat efter *Biblia Vulgata*).²⁹ Eftersom bara de tre första orden av den sexradiga

28 Anna Nilsén, "Reform and pragmatism: On church art and architecture during the Swedish Reformation Era", i: Tuomas M. S. Lehtonen & Linda Kaljundi (red.), *Re-forming texts, music, and church art in the early modern North* (Amsterdam 2016) s. 253–286.

29 I Bibel 2000 lyder versen: "Något sådant har ni aldrig sett, ni som går vägen förbi: när såg ni en plåga sådan som min, den som lades på mig då Herren lät mig lida på sin glödande vredes dag." Författarens version: "O, ni alla som passerar på vägen, stanna upp och se, se om det kan finnas en smärta sådan som min, så stor som den Herren lät mig lida på sin fruktansvärda vredes dag." Att översätta ordagrant är i detta fall som så ofta omöjligt. *Attendite* bör i fråga om innebörd här ligga närmare franskans verb *attendre*, det vill säga *Attendez!*, än det som imperativ använda substantivet *Attention!* Översättningar som "Se upp!" och liknande förekommer, men ter sig mindre lämpliga. Det sista ordet i treradningen är *meus*, "min", och slutet på det som kan förväntas stå på de aktuella språkbanden. Radsluten i Vulgata har här marke-

Figur 18. UV-foto av B 68, folio 3r. Bilden har vänts ett steg åt vänster för att underlätta läsningens försök. Texten är på båda språkbanden tänkt att läsas från bindningen och utåt. Sekundära linjer i svart förvanskar bilden, och den täta skriften på 3v skiner igenom. Den här övre textraden har på slutet vänt tvärt uppåt igen och möjligen slutat med ordet "meus". Bilden är starkt bearbetad för att texten skall framträda så tydligt som möjligt. Foto och bildbehandling: Anna Nilsén 2018.

strofen är fullt läsbara får vi nöja oss med att konstatera att resterande utrymme på de två textremsorna är tillräckligt för att ha rymt de tre första raderna, de relevanta. De hör hemma i påskliturgin och har under medeltiden oftast sjungits eller lästs på långfredagen men ibland även på påskaftonen, alltså på de med avseende på innehållet lämpligaste dagarna.

De hittills säkra beläggen i medeltidens Sverige återfinns i *Ordinarium Lincopensis* (cirka 1400) och *Breviarium Lincopense* (1493)³⁰ samt i *Missale Aboense* (1488), där raderna förekom som graduale i mässan vid *Compassio Marie*.³¹ I sistnämnda fall är texten som sig bör lagd i Marias mun och latinet anpassat därefter. Raden ... *si est dolor*

rats med snedstreck. Grupperingen av texten har betydelse för läsningen.

- 30 I Sven Helander, *Ordinarium Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder*, diss. (Lund 1957) s. 331, 333 framgår att *O vos omnes* i Linköping lästes på långfredagen vid den tredje nocturnen som en versikel mellan två responsorieinslag, vidare att raderna framfördes som responsorium vid den andra nocturnen på påskafton samt att de vid den tredje sjöngs som antifon. För *O vos omnes* och dess förekomst i Linköpingsbreviariet 1493 och andra sena källor, se Nils Holger Petersen, "Liturgical representation and late medieval piety", i: Eva Louise Lillie & Nils Holger Petersen (red.), *Liturgy and the arts in the Middle Ages: Studies in honour of C. Clifford Flanigan* (Köpenhamn 1996).
- 31 Beträffande Åbo, se Camille Bataille, *Birgitta quasi beate Virginis sagitta: Le culte de la Vierge Marie en Suède de sainte Brigitte à la Réforme (1300–1530)*, del 1 (diss.) s. 704 samt del 2: *Annexes* s. 280, tabell 35, "Messés de Compassion" (Caen 2016). På förfrågan uppger Camille Bataille *Missale Aboense* (1488) som sin källa och säger sig inte ha funnit ytterligare exempel på *O vos omnes* i Finland samt bekräftar att detta bibelställe som liturgiskt inslag är sällsynt i svenskt sammanhang. *O vos omnes* nämns exempelvis inte i Ilkka Taitto, *Graduale Aboense 1397–1406: Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta* (Helsingfors 2002) och inte heller i Gunilla Björkvall, *Liturgical sequences in medieval manuscript fragments in the Swedish National Archives* (Stockholm 2015) eller i Carl-Allan Moberg, *Die liturgischen Hymnen in Schweden*, 1 (Köpenhamn 1947).

sicut dolor meus lyder i Åbo följaktligen: ... *si est dolor similis dolori filii mei ut est dolor meus*.³² Maria vädjar här till dem som passerar om uppmärksamhet för sin sons lidande, ett lidande som genom tillägget på slutet parallelliseras med hennes egen smärta, hennes medlidande. Marias smärta illustreras i konsten oftast med ett svärd i hennes bröst. Vid anblicken av lanskötten som genomstungit sonens hjärta ansågs hennes eget hjärta ha genomborrats av medlidande, *compassio*.

Compassio avsåg en intensiv inlevelse i skeendet – inte den avtrubbade betydelse som ordet medlidande sedermera kommit att få. Förnämligast är denna parallell åskådliggjord i Rogier van der Weydens bild av Kristi nedtagande från korset (1438, Prado, Madrid) där Marias avsvimmade kropp bildar en fullständig parallell till Kristi livlösa lekamen.

Genom att bara inledningen till texten är läsbar i B 68 och vi inte kan se hur den eventuella figuren ser ut finns inget underlag för att avgöra om bilden kan avse *Compassio Marie*. Man skulle annars kunna tänka sig att figuren föreställt Maria som från bakgrunden vädjar till de passerande att stanna upp och begrunda det lidande som hennes son utstått och därtill beakta hennes egen smärta. Att framställa henne i bakgrunden och i förhållandevis litet format strider dock mot idén om parallellen. *Compassio Marie* är ju en högtid där hennes medlidande fokuseras. Dessutom är den en jämförelsevis sen Mariafest, införd i Köln 1413.³³ Även om idén om Marias medlidande är äldre än så, är det inte tänkbart att den skulle ha hunnit etableras i tid för att få en bildreferens så tidigt som 1430 i denna nordliga del av Europa, än mindre i en jämförelsevis blygsamt utformad lagbok.

B 68 anses bland annat genom kopplingen till Östgötalagens kyrkobalk vara tillkommen i Östergötland. Att *O vos omnes*-raderna redan omkring 1400 utgjorde reguljära inslag i Linköpingsstiftets påskliturgi och att de vid denna tid sällsynta raderna, så vitt känt, förekom bara där i hela det medeltida Sverige stärker ytterligare uppfattningen att B 68 tillkommit i Östergötland.

Vore det då inte sannolikt att bilder av korsfästelsen åtföljda av denna text funnits i den östgötiska kyrkokonsten också? Tyvärr är inte så mycket måleri bevarat från medeltiden i denna bygd, utom i norr, där valvmålningarna i Risinge utgör ett av få

32 Skillnaden mellan *sicut* och *similis* torde vara jämförlig med den mellan "sådan som" och "liknande" i svenskan. Idén om *Marie compassio* – även idén om Maria som *corredemptrix*/medäterlöserska förekommer – och om hur långt Marias medverkan i återlösningen kan drivas utan att framstå som heresi har varit föremål för diskussion, men kan inte tas upp här.

33 Enligt Hilding Johansson, artikeln "Maria" i *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 11 (Malmö 1966), var festen huvudsakligen spridd i Nordtyskland och Skandinavien. För Sveriges del, se Sven Helander, *Den medeltida Uppsalaliturgin: Studier i helgonlängd, tidegärd och mässe* (Uppsala 2001) s. 255 f.

Figur 19. Vendels kyrka, Uppland. Detalj av krucifixbild målad av Johannes Ivan 1452 på en trapphusvägg i långhusets nordvästra hörn. Vid korsets fot Kristi efterföljare. En av dem bär ett kors (ej i bild), andra tillber och den längst till höger, har ett svårt skadat språkband där efter en inledande schablonerad ros ett O och möjligen ett u kan urskiljas. En spricka i putsen korsar bandet och omöjliggör vidare läsning. Den skadade texten kan ha varit O uos omnes. Foto: Anna Nilsén 1982.

välbevarade exempel från tiden före 1450. Inte heller där finns emellertid det aktuella motivet. Kombinationen av krucifix och *O vos omnes* är däremot väl representerad i det medeltida Danmark, de flesta exemplen dock från tiden kring 1500. Av de lokaliserade exemplen fanns två i den då danska delen av dagens Sverige, det tidigaste i Hällestad (cirka 1460), det andra i Mariakyrkan i Helsingborg (sent 1400-tal).³⁴

De medeltida svenska exemplen på inskriften *O vos omnes* kan eventuellt utökas med ännu ett, och i så fall ett bildexempel. Bland kalkmålningarna i Vendel, Uppland,

34 Se Eva Louise Lillie, "O vos omnes qui transit per viam ... The quotation from the Lamentations 1, 12 in Danish medieval visual art", i: Eva Louise Lillie & Nils Holger Petersen (red.), *Liturgy and the arts in the Middle Ages* (Köpenhamn 1996) s. 205–220, som redovisar exempel på skulptur, tavelmaleri och kalkmaleri med detta motiv i det medeltida Danmark.

finns en troligen unik krucifixbild (fig. 19), sannolikt tillkommen under franciskansk inflytande. Den målades år 1452 av Johannes Ivan, som var Vasarnas och i viss mån Oxenstiernornas målare. Hans främsta uppdragsgivare var Johan Kristiernsson (cirka 1426–1476/77), herre till Rydboholm och Örby, med kyrkorna i Östra Ryd och Vendel under sitt beskydd – även Ryd målades av Johannes Ivan.³⁵ Målningarna i Vendel beställdes av Agneta Krummedike, troligen död 1452. Fru Agneta sålde 1451 Örby till sin systerson Johan Kristiernsson (SDHK 25985), samma år som Johannes Ivan signerade målningarna i koret. Från fru Agneta går en tunn tråd till Danmark, där åtskilliga exempel på *O vos omnes* i kombination med den korsfäste, som vi sett, kunnat påvisas men veterligt inget så tidigt som det möjliga i Vendel. En troligare länk till detta motiv går via Agneta genom hennes make Sten Turesson (Bielke), som i likhet med sin far uppges ha varit en givmild vän av Vadstena kloster och lät begrava sig där.³⁶

Den nämnda texten i Åbomissalet (1488) hör som ovan framgått inte i likhet med övriga svenska belägg samman med påskliturgin, utan med den speciella festen *Compassio Marie*. Man kan inte utesluta att festen kan ha firats i Åbo innan missalet beställdes i Lübeck. Varken den kristologiska *O vos omnes* eller dess mariologiska variant är i svenskt sammanhang tillräckligt undersökta. I Tyskland och Italien med flera länder förekom en mer varierad användning av denna klagosång.³⁷

Med tanke på att handskriften skrevs i Östergötland och att skrivaren, Hans Kyle, år

35 Om Johan Kristiernsson, Johannes Ivan och franciskanerna, se Nilsén (1986) s. 164 sp. 1, 233 f., 235–237, 355–357, 468–470. Målningarna i Vendels långhus signerades 1452: "Hannes Yuan malare [...] *Claus scripsit* [...]" Den skriv- och latinkunnige Claus var sannolikt dåvarande präst. Johannes Ivan målade därtill i två kyrkor med anknytning till de med Vasarna befryndade Oxenstiernorna: Lena och Alunda (Nilsén 1986, s. 231 respektive s. 228). I Alunda, där anknytningen tillkom genom Kristiern Bengtssons (död cirka 1476) äktenskap med Märta Magnusdotter (Gren), vilkas vapen avbildades i korfönstret på "manfolkssidan". Vapen på en så förnäm plats avser inte sällan stiftare av en hel upprustning. Vapnen dokumenterades 1636 av Jöns Håkansson Rhezelius i *Monumenta Uplandica*. Deras datering till 1465 framgår av en nu förlorad inskrift i Johan Peringskiöld, *Monumenta Sueogothorum antiqua et recentia*, ms. i SKB, F.h.1–10. fol. 111. Fru Märta nämns enligt Hans Gillingstam inte i livet efter 1463. Se dens. *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden: Släkthistoriska studier* (Stockholm 1952) s. 497 f. Målningarna kan vara en gåva till hennes minne.

36 Agneta och Margareta (mor till Johan Kristiernsson) var döttrar till Erik Krummedike från Holstein, ett gränsområde som än varit danskt än tyskt. För dessa Eriksdöttrar, se Hans Gillingstam (Stockholm 1952, som not 35), s. 204 f., 241, 254 f. m.fl. För uppgiften om Sten Turesson (död 1431), se *Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot, (Stockholm 1996) s. 201:420.

37 Petersen (1996) s. 181–189 beskriver exempelvis ett liturgiskt drama på temat Kristi gravläggning som förekommit i Venedig, där *O vos omnes*-raderna använts som ett återkommande inslag, mer utarbetat, mer som variationer på ett tema och synnerligen sångbart. Se också Lillie (1996) s. 208–212.

1436,³⁸ bara några år efter färdigställandet av B 68, skulle ingå som prästbroder i birgittinklostret och rimligen redan långt före inträdet, bland annat i egenskap av kungens kaplan, bör ha varit väl förtrogen med klostret och dess bibliotek,³⁹ kunde det finnas skäl att kontrollera om det fanns några spår efter *O vos omnes* bland nedskrivna predikningar eller andra av klostrets skrifter.

1995 förelåg den så kallade C-katalogen över Uppsala universitetsbiblioteks västerländska medeltidshandskrifter med sitt specialregister som gav en tillfredsställande skörd.⁴⁰ Av de totalt elva av katalogens handskrifter där *O vos omnes* förekommer har nio tillhört Vadstena kloster. En del av dessa predikosamlingar har som genomgången visade medförts till klostret av blivande bröder vid inträdet.⁴¹ Samtliga elva är inte oväntat passionspredikningar. I merparten av exemplen sägs uttryckligen att aktuell predikan varit avsedd för långfredagen. Tre predikosamlingar har tysk proveniens. En av dessa (C 405) har tillhört klostret. Den har bedömts som nordtysk och daterats till 1400-talets första hälft samt anges ha okänd härkomst. Kunde den ha något med Hans Kyle att göra?⁴²

Intressant nog ingår flera av de aktuella långfredagspredikningarna i handskrifter där bröder själva satt sina predikningar på pränt, de flesta exemplen dock från 1400-talets senare del. C 24 kompilerades⁴³ av Johannes Mathei från Jönköping, broder 1476–1524. Jacobus Laurentii, broder 1446–1460 och dessförinnan kyrkoherde i Vad-

38 För data rörande Hans Kyle, se not 9 ovan.

39 Filippa, drottning (1406–1430) kom att framstå som klostrets beskyddare i stället för den mestadels frånvarande kung Erik och bör i denna roll ha haft god hjälp av Hans Kyle.

40 *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 1–8, utg. Margarete Andersson-Schmitt & Monica Hedlund (Uppsala 1988–1995). Register upplagt enligt *incipit*.

41 Så följande: C 181, 37r (Ericus Johannis, kyrkoherde i Lödöse, broder 1478); C 288, 163v (Petrus Johannis, broder 1393, enligt C-katalogen tidigare präst (*clericus*) i Strängnäs. Broder Petrus medförde handskriftens första del som enligt C-katalogen skrevs före 1300. Den senare delen skrevs omkring 1420 och är alltså någorlunda samtida med B 68. Det är den som innehåller *O vos omnes*.

42 Bland katalogens tre tyska exempel har C 415d från 1300–1400-talet tillhört kartusianerna i Erfurt. Den skänktes 1910 till UUB av en privatperson. En annan av de tyska (C 375) har tillhört dominikanerna i Sigtuna. Huruvida Hans Kyle kan ha medfört den tredje (C 405) måste tyvärr förbli obekant. Enligt katalogen kan handskriften dateras till förra hälften av 1400-talet. Det var vid denna tid Kyle inträdde i Vadstena kloster, närmare bestämt 1436. Som Kyle hade tyskt påbrå ligger tanken att han ägt den nära till hands. Ett varmt tack till Per-Axel Wiktorsson som för min räkning har undersökt om Kyle möjligen kan ha skrivit den. Resultat: handskriften har tre olika skrivare, dock ingen av dem Hans Kyle.

43 Sammanställningar av material hämtat från valda auktoriteter var vanligt i predikningar. I C 24 rör det sig exempelvis om en samling rena avskrifter.

stena, skrev C 306 och C 396. Handskriften C 350 skrevs av Clemens Petri, broder i Vadstena 1462–1500.

De förekommande exemplen på citatet ur *Lamentationes* tyder på att *O vos omnes* varit väl känt i Vadstenasammanhang och gör det troligt att motiv och text på korsfästelsesidan i B 68 kan ha tillkommit under ett inflytande från Vadstena, troligast genom skrivaren, Hans Kyle. Även om Birgitta föreskrivit att birgittinerkonventen skulle följa liturgin i respektive stift kan man tänka sig att en nyhet som *O vos omnes* tillförts stiftsliturgin via det nya och betydelsefulla klostret.

KAN BIBLIA PAUPERUM VARA KÄLLAN TILL *O VOS OMNES*?

En fråga huruvida *Biblia Pauperum* (BP) kan ha varit inspirationskällan till *O vos omnes*-textens förekomst i B 68 föranleder här en utveckling. Henrik Cornells omfattande, än i dag ofta återopade översikt av år 1925 berör de flesta kända versioner av BP, men är av naturliga skäl inte tillräckligt detaljerad för att kunna besvara en så specifik fråga. Både den 40- och den 50-bladiga BP har *O vos omnes*-texten på det blad med den korsfäste som vanligen kallas ”sidosåret” och är en bild med eukaristisk syftning som avser offrets fullbordan. Nämnda sena versioner av BP tillkom och spreds under andra hälften av 1400-talet och var inaktuella källor för en text som tillkom 1430.

Inte heller har alla sena versioner av BP *O vos omnes*-texten.⁴⁴ Det rör sig i sådana fall troligen om äldre versioner som har utökats för att passa den förskjutning av kulten i mariologisk och eukaristisk riktning som ägde rum under senmedeltiden och som vad gäller eukaristin påverkade inte bara liturgin och bildkonsten utan också kyrkorummet.⁴⁵ De äldre 1400-talsversionerna, vanligen med 34 sidor, har inte Jeremias *O vos omnes*-text vid sidan av Amos' utsaga utan – så vitt jag hittills funnit – Jesaja.⁴⁶ Amos-citatet (8:9) däremot, behöll sin plats under hela 1400-talet och förekom troligen tidigare än så. Det förutspår en straffdom som skall komma över Israel och lyder: *In die illa occidet sol et radios suos abscondet* med innebörden att solen den åsyftade dagen skall slockna och dess strålar gömmas. Jesajas utsaga är inte preciserad med nummer i de exemplar jag sett, men bör avse 53:6, de två sista raderna: *Et posuit Dominus*

44 Den saknas exempelvis i *Biblia Pauperum: Deutsche Ausgabe 1471* (Weimar 1906).

45 Jfr Anna Nilsén, *Focal point of the sacred space: The boundary between chancel and nave in Swedish rural churches: From Romanesque to Neo-Gothic* (Uppsala 2003), se även *Kyrkorummets brännpunkt ...* (Stockholm 1991), där bland annat sistnämnda utveckling, påtaglig och välkänd vad bildkonsten beträffar, diskuteras och anges som orsak också till kyrkorummets förändring från 1200-talet fram till reformationen.

46 Jfr t.ex. *Biblia Pauperum: Unicum der Heidelberger Universitäts-Bibliothek: In 34 Lichtdrucktafeln und 4 Tafeln in Farbelichtdruck*, utg. av Paul Kristeller (Berlin 1906).

in eo / Iniquitatem omnium nostrum: "... men Herren lät allas vår missgärning drabba honom".⁴⁷ Det rör sig alltså om närmast precis samma innebörd som de tre sista, nästan anklagande raderna av den sexradiga versen i *Lamentationes* 1:12 men mindre skarpt formulerade än där. Med sin negativa ton har raderna 4–6 i klagosången inte slagit an i liturgiskt sammanhang. Kanske kan de vackra och mer sångbara raderna 1–3 hos Jeremia ha överflyglat Jesajacitatet och vara orsaken till profetbytet i de 40- och 50-sidiga BP? Man bör beakta att BP närmast var en handledning för präster och inte en bilderbok för dem som inte kunde läsa eller liknande missuppfattningar, därav omsorgen om profeternas utsagor.

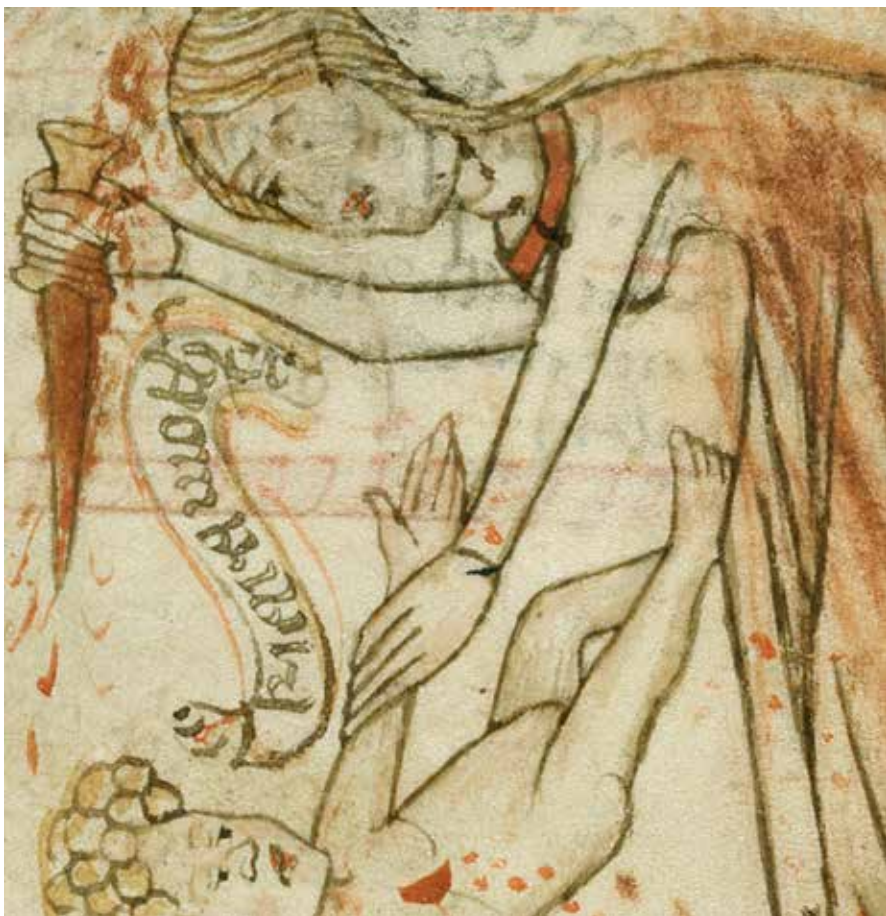
SAMMANFATTANDE DISKUSSION OCH SLUTSATSER

Sammanhanget mellan handskriftens första sidor (1r–3r) och lagdelen framstod till en början inte som klart. Sidorna 1v–2r hade i jämförelse med lagdelen genom tiderna klart negligerats och utsatts för klotter av olika slag. Inte ens sidan 2r, som visat sig innehålla Johannesprologen, hade respekterats av användarna (fig. 3). Texten var ju på latin och torde, om de inte förstod språket, ha saknat intresse. Personliga uppgifter om medeltida lagmän är sällan åtkomliga. Att Olof Ragvaldsson var latinkunnig är knappast troligt. Men just denna sida visade sig innehålla nycklarna till den tolkning som nedan skall sammanfattas. Domarbilden på 2v skulle snart framstå som mer problematisk än den från början verkade, och kvar på 3r fanns endast ramen till bilden av den korsfäste som tack vare UV-ljus hjälpligt kunnat rekonstrueras. På 3v, som inte visar några spår av tidigare text, inleds lagdelen.

Inget byte av skrivare har skett mellan inledningen och lagdelen. De bokstäver som tack vare transkriptionen av texten på 2r kunnat identifieras och jämföras med dem som i lagdelen tillskrivs Hans Kyle talar för att det är hans hand som fört pennan också på 2r.

Ett antal frågor har ovan successivt aktualiserats, och en del upptäckter har gjorts. Några av de ställda frågorna kan inte besvaras inom ramen för denna uppsats. Ett exempel är frågan huruvida den som målade bilden av Domaren också medverkat i lagdelen. Det ter sig osäkert, bland annat för att domarbilden – som det förefaller – kan ha tillkommit något eller några år före övriga bilder. Saken kompliceras av de skador som omarbetningen av domarbilden medfört. Mycket talar för att det högra språkbandet i domarbilden har återställts av den skrivare som skrev texten på språkbanden i bilden av barnamörderskan i Högmålsbalken. Likheten tycks slående vad gäller både

47 Bibeln (1917 års översättning). Jesajacitatet finns i en version av BP från Heidelberg (som not 46), av utgivaren Paul Kristeller daterad till cirka 1440/1450. Beträffande den liknande formuleringen i *Lamentationes* 1:12, se not 29.

Figur 20. B 68, Högmålsbalken, 114v, detalj. Språkband med konturerade bokstäver.

band och bokstäver (fig. 7 och 20). Men är det i så fall samma person som utfört även övriga ändringar i domarbilden?⁴⁸ Det bör beaktas att domarbilden bara delvis är i originalskick, varför enstaka likheter med lagdelen kan ha tillkommit vid omarbetningen.

48 De figurala ändringarna i högra hörnet har förvisso sina brister, dock inte alls i samma grad som i bildens nedre del. Men återställandet av figur och veckbildning nedtill var genom avsaknad av förlaga en mycket svårare uppgift och vittnar om betydande okunskap på området hos den som utförde kompletteringen. I högra hörnet gällde det i stort sett bara att åstadkomma en spegelvänd kopia av det vänstra, medan kompletteringen nedtill skulle ha fordrat en van figurmålare. Det högra språkbandet är någorlunda habilt utfört och kan ha skrivits av någon som var skrivare till yrket. Denne kan som specialist på skrift ha haft ringa eller obefintliga kunskaper i figurmåleri, men ändå påtagit sig övriga ändringar.

Vad gäller den huvudliknande form som på 3r sticker upp nära Kristi högra sida (fig. 13 och 14) går det för närvarande inte att avgöra om det alls rör sig om en figur. Den skiner inte igenom från 3v och har inte heller ingått i miljön runt korset. Möjligheten att tolka figuren som Maria har diskuterats, men de argument som prövats talar emot en sådan tolkning. Av skäl som ovan anförts tyder dessutom allt för att det är Kristus själv som förutsätts uttala *O vos omnes*-texten som omger honom. Kvarstår därmed att den nämnda formen hört till en tidigare framställning på sidan.

Förutom denna form tyder även annat på att en bild funnits på sidan före krucifixet:

1) Ramens mönster anas under Kristi högra hand och – tydligare – under korsstammen nedtill i UV-bilden (fig. 10, 12 och 13). Ramen fanns alltså tidigare och saknade som ovan framgått från början uttag för korsets armar. Domarbilden däremot, har ursprungliga utsparningar i ramen för Domarens händer. Som textsidor inte brukade inramas har det rört sig om en bild.

2) Ramen är därtill för smal för krucifixmotivet och kan inte vara planerad samtidigt med detta. Motivet är förskjutet åt höger i förhållande till ramens mitt med följd att den korsfästes vänsterarm når långt ut i marginalen. Det betyder att ett motiv som rymts inom ramen har föregått krucifixet, men raderats.

Ett nedhängande band upptill på krucifixsidan och början till en cirkulär form till höger om detsamma, båda i svart bläck, har visat sig vara eftermedeltida rekonstruktionsförsök. Sådana förekommer på båda de här aktuella bilderna, i synnerhet domarbilden. Både hans skägg och hans överkropp med de malplacerade strutveckan är verk av någon eftermedeltida ägare.

Att infoga beställarens monogram, O R, bör i egenskap av den klart viktigaste åtgärden på 2v också ha varit den första (fig. 5, 7 och 9). Justeringen av övre högra hörnet är visserligen det som först faller i ögonen, men hörnet torde ha skadats i samband med ändringarna längre ned i bilden och behövt rekonstrueras. Vilka motiv skulle annars finnas för ingreppet i hörnet? Som ovan visats har ju en nära rekonstruktion av hörnet eftersträfvats.

Det framgår tydligt att de första sidorna alltid varit inledningssidor, men från början troligen inte till den här handskriften. Man kan tänka sig att den, när Hans Kyle fick uppdraget, påbörjats för ett annat, senare inaktuellt ändamål eller, ännu hellre, varit avsedd som laghandskrift men för en annan beställare. I båda alternativen kan det på 3r ha funnits ett motiv som inte passade den nya användningen. I det senare fallet, som är det troligaste, kan det som ovan föreslagits på 3r ha funnits ett motiv med anknytning till den ursprunglige beställaren, ett vapen eller liknande.

I stället för att skära ut ett helt blad av det dyrbara pergamentet och därmed avstå från den rena, fina versosidan av folio 3, som på UV-foton saknar spår av tidigare användning, har Hans Kyle i samråd med den nye beställaren upprättat ett nytt utkast

innebärande radering av bilden på 3r samt inarbetande av den blivande ägarens initialer under bilden av den högste domaren – en lämplig plats för ägarens identifikation. Att inte 3r togs i bruk för detta ändamål hade nog med Hans Kyles nya plan att göra. Den föregående beställarens insignier, vapen- eller stiftarbild, ersattes med ett hela sidan täckande krucifix jämte *O vos omnes*-texten, vilket allt, som vi skall se, hör intimt ihop med det nya upplägget. Om beställaren inte var Olof Ragvaldsson – det ena av Janken Myrdals förslag till beställare – utan fru Elin, hans mor, som enligt hans bidrag ”Beställare och skrivare” i denna bok var en religiös person, bör hon ha uppskattat Hans Kyles nya utkast vilket som ovan framgått kom att präglas av en andlighet djupare än blotta förekomsten av Kristusbilder eller typologiska anspelningar på gammaltestamentliga förebilder.

Ovan beskrivna åtgärder och den troliga raderingen av ett motiv på 3r samtida med domarbilden bör som framgått ha att göra med Olof Ragvaldssons utnämning till lagman i Östergötland. Föregångaren i ämbetet Gert Jonsson (stjärna) avled 26/1 1425.⁴⁹ Han kan ha varit den här antagne föregående beställaren. Det låg fyra år, kanske mer, kanske mindre mellan Gerts död i januari 1425 och Olofs tillträde 1429, beroende på när under året det senare skedde och på hur länge Gert låg sjuk och i sådant tillstånd knappast beställt en lagbok. Det vet vi inte. Oavsett intervall tycks det naturligt att de få sidor som hunnit fullbordas, sannolikt endast till och med 3r, efter justering togs tillvara när en ny beställning så småningom kom. Ett avbrott av viss längd i produktionen av denna lagbok skulle förklara det något retarderade utförande som ovan påtalats i fråga om domarbilden. I det föregående nämndes Johannesprologen som utgångspunkt för Hans Kyles plan för utformningen av Olof Ragvaldssons lagbok. Vad innebar planen? Hur tänkte han? Den ovan beskrivna omarbetningen innebar att ett nytt upplägg måste till. Det förutsatte som framgått en bild av den korsfäste. Kanske öppnade omarbetningen också för den frihet i förhållande till traditionell utformning av laghandskrifter som i viss mån kom att präglade det nya upplägget.⁵⁰

När det gäller Johannesprologen tyder en flyktig genomgång av dess liturgiska användning på att antalet verser vanligen stannat vid fjorton. De omfattar kärnan i Johannes Döparens vittnesbörd om den som skall komma, den som är ”det sanna ljuset”, fylld av ”nåd och sanning”. Intressant nog möter i de aktuella verserna en stämning av sorg liknande den som präglar innehållet i *O vos omnes*-texten på de båda språkban-

49 I *Vadstenadiariet* (som not 27), s. 185 noteras den 26/1 1425, att ”välboren man Gert (Gerd) Jonsson lagman i Östergötland” avlidit dagen efter Pauli omvändelse och begravts i Vadstena, en intressant upplysning, eftersom så mycket i denna handskrift visar hän mot Vadstena.

50 Så även i formellt hänseende. Se Patrik Åströms & Eva Nyströms bidrag i denna bok på sidan 15, under rubriken ”Textens utformning” gällande textanknutna avvikelser jämfört med andra handskrifter. Om de svenska laghandskrifternas ”sporadiska och diskontinuerliga karaktär” i förhållande till rättsikonografisk tradition, se Hamberg 1956, 34 f.

den i krucifixbilden. I Johannesprologen sägs att hans egna inte kände igen honom, att de inte tog emot honom när han kom (vers 11).⁵¹ I *O vos omnes*-texten måste Kristus själv vädja till dem som passerar på vägen att stanna upp och se honom där han hänger på korset, att beakta vidden av det lidande han utstår genom att ta på sig människornas syndabörda och därigenom öppna en möjlighet till nåd – *attendite et videte*.⁵² De ser honom inte, de försmår honom, han vädjar: "Kan det finnas en smärta större än min?"

Bilderna och texterna antyder en kongruens dem emellan, ett samspel för att befordra ett budskap. Den stora fisken på 2r utgör dels genom sin symbolik själva anslaget för det religiöst anknutna tema som startar på denna sida och löper genom hela lagdelen, dels utgör den genom sin lämpliga form initialen I (fig. 3, 4 och 21). Den utgår inte från rubriken som bjuder på det första I:et, utan från textens första mening: *IN principio erat verbum, / et verbum erat apud deum, / et deus erat verbum*.⁵³ Detta är en gudsdefinition. Den innebär i princip att Gud är allt, både begynnelsen och änden. Utöver Gud finns ingenting. Han är både Skaparen och Domaren och rymmer inom sig all makt. Också Lagen. Lagmannen är satt att förvalta den, väga för och emot, döma rättvist, om det så är till döden, eller benåda, men allt måste ske i Guds namn: *In nomine domini*.

Tanken på Gud hålls levande genom alla balkarna via den nämnda texten *In nomine domini* som genom sin initial möjliggör att fisken, frälsnings- och Kristussymbolen, kan följa med in i lagdelen. Tillsammans med fisken bildar denna text en oupplöslig enhet. Fisken är såväl budskapet som dess bärare. Kombinationen utgör på sitt sätt en analogi till den gudsdefinition som inleder prologen. Att agera med omutlig rättvisa men ändå visa mildhet och nåd – det är en påminnelse om den makt och det ansvar som åligger den världslige domaren – ett rättesnöre.

Vad kunde vara lämpligare som inledning till en bok om rätt och orätt, om dom och

51 Med "hans egna" avses de som inte trodde att Jesus var den som enligt profeterna skulle komma utan fortsatte att vänta på att deras utsaga om Messias skulle besannas. I eukaristisk belysning avser passusen dem som inte beaktar kyrkans lära om eukaristin som vägen till evig salighet.

52 Eukaristin innebär enligt katolsk tro att Kristi offer upprepas på altaret varje gång mässa firas, instruktivt skildrat av Rogier van der Weyden, cirka 1453–1455, i "De sju sakramenten" (Musée Royal des Beaux Arts, Antwerpen). Bilder i Nilsén (2003) fig. 80 och 137: En präst firar mässa vid ett altare, höjer hostian och läser invigningsorden, varvid förvandlingsundret tänks ske och vi ser hur Kristi ursprungliga offer på Golgata i samma ögonblick upprepas i förgrunden. I de flesta framställningar av detta visar sig Kristus dock på altaret som Smärtomannen med gissel och spöknippe samtidigt som blod från de fem såren strömmar ned i mässkalken. Hostian representerar efter "förvandlingen" Kristus och är tänkt att ses och tillbes.

53 "I begynnelsen var Ordet, och Ordet var hos Gud, och Gud var Ordet" (jfr not 13). För transkriptionen *IN*, se not 12.

straff för mänskliga tillkortakommanden, än en påminnelse om det stora ansvar som åligger domaren? Tydda i ljust av texterna blir de båda bilderna på 2v och 3r inbördes lierade i sitt budskap till den som hanterar lagen och de inledande sidorna av bokens första lägg logiskt sammanhängande. Med samma funktion i förhållande till lagdelen blir det naturligt att de båda bilderna återfinns på samma uppslag. De skall ses som en enhet. Lag och evangelium i förening. De representerar sålunda två sidor av Kristus. Han är både *Iudex* och *Salvator*, både den rättvise Domaren och den nådebringande Frälsaren.

Avvägningen mellan de två möjligheterna: fria eller fälla – att beakta eventuella förmildrande omständigheter eller strikt hålla sig till lagtexten – kan vara den för en lagman ständigt närvarande och i rättssammanhang ständigt diskuterade problematik som färgar Hans Kyles tankar så som de framträder i B 68, där både Johannesprologen och krucifixbilden genom *O vos omnes*-texten understryker nåden som det goda alternativet. I den utläggning som följer på de fjorton verserna i Johannesprologen preciseras på typologiskt vis att Lagen givits människorna genom Moses, men att nåden och sanningen kommit till dem genom Kristus (Joh. 1:17). Det antyder ett företräde för nåden. Gud är givaren i båda fallen.

Den som försåg laghandskriften B 68 med dess ovan beskrivna, originella men genomtänkta komposition, som med sina tanketrådar binder samman handskriftens enskilda delar till ett helt kan knappast vara någon annan än skrivaren, kung Eriks kaplan, sedermera prästbrodern i Vadstena, Hans Kyle.

Det är betryggande belagt i Linköpingsstiftets ordinarium att *O vos omnes* förekom i stiftet redan cirka 1400, så vitt hittills känt först i hela det dåtida Sverige och inte långt efter Vadstena klostrets invigning (1384). Om en levande användning i klostret av *O vos omnes*-temat vittnar flera handskrifter med långfredagspredikningar på detta tema i klosterbiblioteket, en del skrivna av Vadstenabröder. Även om flertalet av dessa predikningar tillkommit senare på 1400-talet än B 68 är de ändå troliga uttryck för en liturgi som bevisligen tillämpats i stiftet redan omkring 1400 och därmed i Vadstena, kanske ända sedan klostret invigdes. Birgitta hade i ordensreglerna föreskrivit att konventen inom hennes orden skulle följa respektive stiftsliturgi. Men det kan inte uteslutas att *O vos omnes*-temats introduktion i Sverige skedde via det betydelsefulla klostret. Men detta är ett annat ämne och återstår att bevisa.

Sist och slutligen. Mycket tyder alltså på att handskriften B 68 tillkommit under inflytande från Vadstena. De försiktiga jämförelser som ovan gjorts med ett antal skulpturer, varav ett par funnits i Vadstena vid tiden för handskriftens tillkomst och kan ha varit inspirationskällor för bilden av den korsfäste på 3r, framstår dock som blygsamma argument för ett sådant inflytande i jämförelse med de liturgiska som i samband med *O vos omnes*-texten ovan anförts.

PATRIK ÅSTRÖM

Blodpölsa, hundar och lekare: om marginella skämt i medeltida handskrifter

I medeltida handskrifter finns ibland skämtsamheter, som regel tillagda i slutet av en text eller i marginalerna eller på andra lediga utrymmen. Ett antal sådana skämtsamheter presenteras här, med tonvikt på sådana som förekommer i svenskspråkiga laghandskrifter.

Lustigheterna är i allmänhet lätta att begripa, även för en nutida läsare, åtminstone i sina huvuddrag. Inledningsvis kommer jag att behandla några sådana skämtsamheter. Vad som uppfattas som roligt är emellertid i många fall präglad av sin tid, och det kan därför vara svårt för en nutida läsare att säkert veta om en äldre text uppfattades som humoristisk från början. I senare delen av denna artikel kommer jag att ta upp några sådana problematiska texter, och försöka besvara frågan om huruvida de från början var allvarligt menade eller ej. Till denna kategori hör den text om ”kåta pigor” som finns på sista bladet i B 68. I det sammanhanget kommer jag också att behandla den berömda Lekarerrätten, känd framför allt från Äldre Västgötalagen från 1200-talets slut. Den är av allt att döma i själva verket en satir, som under texttraderingens gång kommit att skrivas av på ett sådant sätt att den har kommit att anses som en del av själva lagen.

MAT OCH DRYCK

De medeltida skrivarna var rätt fixerade vid mat och dryck, om man får döma av ett antal små notiser. I några få fall har skrivaren förnöjt sig med att kommentera texten eller sitt arbete. Den anonyme skrivaren av en postilla har roat sig med att göra små tillägg till ett antal kapitelöverskrifter: *Moralitas Fyllbytare se tik om* (Sensmoral: fyllbult, se dig för), *Moralitas blodpölsa* med flera (LStB T 181, folio 74r och 156v).¹ Notiserna är i detta fall unika.

1 För förklaring av handskriftsbeteckningarna, se listan över förkortningar på sidan 195.

En rimmad vers av liknande slag, som emellertid inte handlar om mat, lyder *Dymbär te haffua meen the stöta illa syn skenobeen* (Dumma har ett men, de stöter illa sina skenben). Den är egendomligt nog skriven i rött som radutfyllnad i förteckningen till Byggningabalken i en handskrift med Stadslagen (Edinburgh MS 159, folio 31r).²

Något vanligare är skrivarkommentarer i anslutning till textens slut. Kaplanen i Askaby kloster, Johannes Gerardi (Hans Gerdsson) avslutar i sin egen bok (AM 191 fol., folio 49r) Karl Magnus' krönika med orden: *Nw är thet alt sagde stekaren tha han swalt. Hwi mon jak swa hikka lät vt j ok giff mik drikka* (Nu är det färdigt, sa stekaren när han hade svalt; varför skall jag så hicka? Gå ut och hämta mig dricka).

Denna typ av notiser har latinska förebilder,³ även om sådana latinska kommentarer är relativt sällsynta i svenska handskrifter och inte överdrivet lustiga. Så kallad köks-humor var för övrigt en av de mest omtyckta medeltida humorgenrerna.⁴ En direkt inspirationskälla till Johannes Gerardis vers kan vara *Jam scripsi totum pro Christo da michi potum* (Nu har jag skrivit allt, för Kristi skull, ge mig dricka) som återfinns i en laghandskrift (SKB B 4, folio 102r).

I en något yngre handskrift, som innehåller en medeltidsroman om trojanska kriget i svensk översättning, ger skrivaren en exakt uppgift om när arbetet slutfördes (SKB D 3 a, sidan 317): *Ty öndsken honom gåth for sith omak [som] thenna bok omwände och lyktade sancti olauj dag [29 juli] arom äpter gudz byrd mdxxxix [1529] rät meddagx tid som kålfated stod oppa bordet om en torsdag Deo gracias Benedicite dominum, gustate* (Önska honom därför gott för sitt omak som översatte och avslutade denna bok ... vid middagstiden när kålfatet stod på bordet på en torsdag. Gud vare tack! Välsigna Herren, låt er väl smaka!).

Denna matfixering kan förstås bara få ett enda resultat, som kommer till uttryck i en notis av den lärde Kanutus Johannis, sedermera föreståndare för Stockholms franciskanerkonvent. Han redogjorde i en skrivarnotis ingående för var och när han nedtecknat en predikan om jungfru Marias avelse, till och med i vilken lokal, nämligen *jn kamera skithwset* (UUB C 215, folio 9r).⁵

2 Rimmen "men" – "skenoben" leder osökt tanken till följande vers ur Spyabalken, som återfinns i en gillesstadga: "Nu ffaller broder pa gatwsten / Sa han stötthe sith skenoben / böthe broder ather i gen / j [= ½] tunno öl gillena sa han bliffwe ey men". Ur *Småstycken på forn svenska*, [serie 1], utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm 1868) s. 121, här återgiven utan markering av upplösta förkortningar.

3 Walther Wattenbach, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, tredje uppl. (Leipzig 1896) s. 497–534.

4 Ernst Robert Curtius, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, tionde uppl. (Bern & München 1984) s. 431–434.

5 *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 3. C 201–300, utg. Margarete Andersson-Schmitt & Monica Hedlund, (Stockholm 1990) s. 43; Jan Öberg, "Kanutus Johannis", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 20 (Stockholm 1973–1975) s. 613.

Jöns Budde, munk i Nådendal, rimmade i en makaronisk vers vid samma tid, också i slutet av en text (SKB A 58, folio 101v), om sitt eget arbetes kvalitet: *Thettä screff broder jönes räk / än tha at scrifften är allom othåk / anno dominj mcdxcprimo [1491] facta sunt hec* (Detta skrev broder Jöns Räk, även om skriften är alldeles ful, år 1491 gjordes det).

En mycket vanlig latinsk ordlek förekommer i en annan slutvers, som också den kommenterar skrivarens arbete, men ur en annan aspekt: *Explicit iste liber, sit scriptor crimine liber* (nu är boken slutförd, skrivaren är utan skuld/brott; SKB B 170, folio 64r).

Så långt korta lustigheter. Nästa text är lite längre.

HUNDRÄTTEN

Hundrätten är den enda bevarade svenskspråkiga lagparodin från medeltiden. Den återfinns på det sista bladet i Kungliga bibliotekets handskrift Rålamb 14 4:0, tillsammans med flera anteckningar av andra händer.⁶ Stycket är nonsensartat och en smula grovkornigt, vilket kan ha bidragit till att det tidigare förbigåtts med tystnad. Parodin präglas av en säker behärskning av lagspråkets stil. Anspelningarna på lagens innehåll är sådana att det inte kan råda någon tvekan om att Hundrättens författare har varit väl förtrogen både med lagens form och dess innehåll.

Hundrätten lyder sålunda, på fornsvenska och i översättning:

Her börias ta[bu]laʒ aff hwn dz rätthen.
 hwilchen man som stäl annärs mandz hwn dh tha scal han
 kyssan i arsolen om han ekki hawär saa mykit miöl som
 ther tiil hörer ellär wäria sik medb xxiiii manna edhe at han
 ekki stalen medb wilia oc huggher man annars mandz hwn dh
 ellär kasther medb kordher ellär medb nogon annan tingisth huar
 thet gör wari sama lagh som forscriffuit staar

Här börjar innehållsförteckningen till Hundrätten.

Den man som stäl en annan mans hund,

6 Om boken, se Samling af Sveriges gamla lagar – Corpus juris Sveo-Gotorum antiqui = SSGL 3: *Uplands-lagen*, utg. C. J. Schlyter (Stockholm 1834) nr 29; SSGL 10: *Konung Magnus Erikssons Landslag* (Lund 1862) nr 60; SSGL 11: *Konung Magnus Erikssons Stadslag* (Lund 1865) nr 22.

han skall kyssa honom i arslet,
 om han inte har så mycket mjöl som därtill hör,
 eller värja sig med 24-mannaed,
 att han inte stal den med vilja.
 Och hugger en man en annan mans hund,
 eller kastar med värjor eller med någon annan tingest,
 för envar som det gör, vare samma lag som förut skrivet står.

Hundrättens innehåll

Hundrätten består av två likartade avsnitt, i översättningen ovan avdelade med punkt. Varje avsnitt har samma struktur som lagregler oftast har: först en beskrivning av rättsfallet, därefter straffsatsen. För tydlighets skull har textens satser markerats med indrag i översättningen.

Första avsnittets uppbyggnad kan förenklas till (Rättsfall + ((Påföljd + Villkor) + Påföljd)).⁷ I avsnittet är "straffsatsen" tvådelad. Den första delen av straffsatsen (i översättningen: *han skall* ...) inskränks av ett villkor (*om han inte ... därtill hör*). Den andra delen av straffsatsen (*eller värja sig ... med vilja*) har i stället en precisering (*eller värja ...*).

I det andra avsnittet är det den inledande fallbeskrivningen som utvidgats med en absurditet (*eller kastar ... tingest*). Den förenklade uppbyggnaden kan här åskådliggöras med ((Rättsfall + (Rättsfall + Rättsfall)) + Påföljd). Rättsfallet har formen av en så kallad frågeformad konditionalsats (*hugger man ... hund*), som har betecknats som typisk för lagspråkets stil.⁸

De två satserna *om han ekki hawär saa mykit miöl som ther tiil hörer* (om han inte har så mycket mjöl som därtill hör) och *ellär kasther medh kordher ellär medh nogon annan tingisth* (eller kastar med värja eller någon annan tingest) saknar innehållsligt/semantiskt samband med det föregående. Rent språkligt markeras dock ett starkt samband mellan de citerade fraserna och de närmast föregående med hjälp av de två konjunktionerna *om* (inleder villkorsbisats) och *ellär* (samordnar huvudsatser). Kon-

7 Elias Wessén, *Svensk språkhistoria*, 3: Grundlinjer till en historisk syntax, andra uppl. (Stockholm 1965) s. 232; Carl Ivar Ståhle, "Lagspråk", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10 (Malmö 1965) sp. 167–177.

8 Carl Ivar Ståhle, *Syntaktiska och stilistiska studier i fornnordiskt lagspråk* (Stockholm 1958) s. 77–119; Ståhle (1965).

struktioner av detta slag är typiska för lagspråkets stil.⁹ Det semantiska innehållet, betydelsen, hos de två fraserna har emellertid, som sagt, inget som helst samband med det föregående. I vart och ett av de två citerade avsnitten står den språkliga samhörighet som signaleras i konflikt med det semantiska innehållet. De två fraserna tolkas – och skall tolkas – som absurditeter.

Laganspelningarna inskränker sig förstås inte bara till syntaktiska drag. I det följande kommenteras de viktigaste parallellerna till texten i den ordning de förekommer.

Her börias ta[bu]lan: Magnus Erikssons landslag och Stadslagen är indelade i ett antal balkar och varje balk inleds vanligtvis med en innehållsförteckning. Innehållsförteckningens rubrik tjänar alltså som rubrik till balken i sig.

hwndz rätthen: Beteckningen *rätter* på en (självständig) lagtext förekommer i flera fall i fornsvenskan. Dit hör bland annat *biärköarätter*, 'stadslag', *kirkiorätter*, 'kyrkorätt, kyrkobalk', *roparätter*, 'rodsrätt, ledungsrätt' och *lekararätter*, 'lekarerätt'.¹⁰ Den direkta inspirationskällan till hundrätten kan vara den sista, självständiga, lagtexten i Rålamb 14 4:0, den redan tidigare nämnda *gardsrätter*, 'gårdsrätt'.

hwilchen man som: Formuleringen är ovanlig i Magnus Erikssons landslag, men vanlig i de olika redaktionerna av gårdsrätten.

stiäl annärs mandz hwndh: Stöld av hund regleras i Magnus Erikssons landslag Byggningsbalken 33:3.

han scal kyssan i arsolen: Vem som skall kyssas är inte alldeles klart – är det hunden eller hundägaren?

eller wäria sik medh xxiiii manna edhe: Edgång föreskrivs i Magnus Erikssons landslag i samband med att någon skall bindas vid ett brott såväl som frias från ett. En närliggande parallell återfinns i Byggningsbalken 33:6, där det bland annat stadgas att den som skadat ett husdjur av våda i ett fall skall avlägga vådaed med tre män, och i ett annat fall "med sex mäns ed styrka, att han icke" begått brottet.¹¹ Tjugofyramannaed förekommer inte i någon av de lagtexter som ingår i den här aktuella boken. Det högsta antalet edsmän som förekommer är tolv.¹² Det överdrivet stora antalet edsmän är här säkert ägnat att framkalla skratt.

ikke stalen medh wilia: Stadganden som anger att ed skall avläggas för att styrka att

9 Ståhle (1965).

10 *Ordbok öfver svenska medeltids-språket*, utg. K. F. Söderwall m.fl. (Stockholm 1884–1973); *roparätter* i formen *Roodz rätt* förekommer bland annat i Uppsala universitetsbibliotek (UUB) B 7 som benämning på en självständig förekomst av Upplandslagen, Konungs-balken 10, som behandlar ledungsrätten, det vill säga kungens och undersåtarnas (rodens) rättigheter och skyldigheter i samband med sjökrig.

11 Magnus Erikssons landslag, här citerad efter *Magnus Erikssons landslag*, i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm 1962) s. 123.

12 Tjugofyramannaed förekommer dock i Yngre Västgötalagen.

en händelse inträffat av våda och inte av vilja förekommer i Magnus Erikssons landslag inte bara i den nyss citerade Byggningsbalken 33:6, utan också i balkarna Om sår av våda och Om dråp av våda. Av särskilt intresse är i detta sammanhang Om sår av våda 8, som handlar om hund som biter man. Det behöver knappast påpekas att stöld är något som definitionsmässigt begås med vilja och inte av våda. När hundtjuven här skall förneka att stölden skett med vilja är det förstås en absurditet.

huggher man ... hundh ellär kasther medh kordher: Redan tidigare har påpekats att Byggningsbalken 33 rör de fall när en person slår ihjäl eller skadar husdjur. Byggningsbalken 33:3 rör fall när en person slår ihjäl en hund.

kasther medh kordher: Byggningsbalken 33:6 inleds på fornsvenska med orden *Kaster man hest hors oxa eller ko, slar wt ögha* (Kastar man hingst, sto, oxe eller ko, och slår ut ett öga).¹³ Wessén översätter detta med *Kastar någon efter häst ...* som ger dålig mening.¹⁴ I några handskrifter har *kaster* ersatts med *lestir*, 'skadar, lemlästar', i åter andra har formuleringen ändrats till *Kaster man at heste [...] at ögha vthgaar*. Båda dessa ändringar tyder på att *kaster* har ansetts ge dålig mening redan på medeltiden. Byggningsbalken 33:6 har emellertid en parallell i Byggningsbalken 33:1 som lyder *Kaster man eller skiuther at mantz få [...]*, där prepositionen *at*, 'åt, på', bidrar till att ge mening åt texten. Hundrättens författare har troligen reagerat på lydelsen hos Byggningsbalken 33:6, och av den inspirerats till sin formulering (om marginalrubrikernas betydelse i detta sammanhang, se nedan).

som forscriffuit staar: Formuleringen är inte vanlig i Magnus Erikssons landslag, men den förekommer ofta i stadgar och diplom.

De huvudsakliga inspirationskällorna till Hundrätten står att finna i Byggningsbalken 33 och i Om sår av våda 8. Närliggande är även Om dråp av våda 20, som rör fall där få dräper man. Till yttermera visso markeras dessa textställen på olika sätt i Rålamb 14 4:0. Av blott tio röda marginalrubriker i hela boken förekommer två vid Byggningsbalken 33. Den ena markerar Byggningsbalken 33:3, och lyder *om man dräper hund eller stiehl*, den andra markerar Byggningsbalken 33:6, och lyder *kaster man hest hors*.¹⁵ Även den här aktuella Om sår av våda 8 har en marginalrubrik, som lyder *om hund biter man*.¹⁶ Anmärkningsvärd är också den enda förekommande korshänvisningen i

13 Här citerad efter Kungliga biblioteket (SKB) Rålamb 14 4:0.

14 *Magnus Erikssons landslag* (1962) s. 123.

15 SKB Rålamb 14 4:0, f. 66r.

16 SKB Rålamb 14 4:0, f. 104r. Marginalrubrikerna återfinns i övrigt vid Kyrkobalken 12–13 (f. 11r och 11v), som båda rör hor, vid Ärvdabalken 22 (f. 40r), som rör danaarv, vid Jordabalken 2–3 (f. 41v), som båda rör försäljning av jord, vid Köpmålbalken 5 (f. 69r), som rör lån, samt vid Köpmålbalken 9 (f. 70r), om hästbyte vid resa. Märk att flock- eller kapitelnumreringen här är hämtad från SKB Rålamb 14 4:0, och att den inte alltid överensstämmer med de tryckta utgåvornas numrering.

hela boken. Den finns omedelbart efter flockförteckningen till Om sår av våda, som slutar med *XX Vm få dräper man*. Hänvisningen lyder *Dreper man fåä etc. tag i ghen i bygninga balken xxxiiii capitell*.¹⁷ Den är skriven av en hand som inte kan identifieras med någon av de övriga i boken.

Det verkar vara mer än en slump att det finns ett samband mellan marginalrubrikerna och hänvisningen å ena sidan, och Hundrätten å den andra. Det är frestande att föreställa sig att skrivaren, kanske tillsammans med sin kamrat rubrikatorn, knåpat ihop Hundrätten i samband med en i deras tycke dråplig rätttegång.

OM KÅTA PIGOR – EN NORGEHISTORIA?

Så här långt kan man som nutida läsare förstå att det i de behandlade textexemplen rör sig om uppenbara skämt. Ett fall av mer svårfångad karaktär är den nedan återgivna texten ”mot kåta pigor”, som återfinns i en svårt skadad uppteckning på sista bladet i B 68. Den lyder:

Emott¹⁸ Kåta Pigor [*SKB B 35 tillägger*: vthaff Norsk lagh]

Nu ligger Kona å palle, och mesar¹⁹ gump ått manne,

får²⁰ hon åkomman mellan ben och lår,

haffuer²¹ thett för ingen att klaga och²² böte 13²³ marker

och 8 örtuger för thett hon rette²⁴ rixen²⁵ på sigh,²⁶

i Norske Lagen.

17 ”tag i ghen”: hänvisning tillbaka i texten; Byggningsbalken ligger flera balkar före de båda Dråpamålsbalkarna.

18 *Emott Kåta pigor*: SKB B 124 har överskriften *Norgiis lag*.

19 SKB B 27, SKB B 35 *messar*. SKB B 124 *Mösse*. SKB B 180 *mjisser*. UUB B 52 *misar*.

20 *får ... mellan*: SKB B 27 *Nu kan man komma kona millan*. SKB B 180, UUB B 28 saknar *får ... lår*.

21 *haffuer ... klaga*: så även SKB B 35, saknas i de övriga.

22 *och böte*: UUB B 52 böte kåna; UUB B 28 *böthe hon*; SKB B 27, SKB B 180 *tha böthe Kona*; SKB B 124 *bötthe tha konnan*.

23 SKB B 35 felaktigt *viij* [= 8]. 13 *marker ... örtuger*: SKB B 124, SKB B 180, UUB B 52 *8 örtugh och 13 marker*.

24 UUB B 52 *rete*; SKB B 27, SKB B 124 *reste*; SKB B 180 *resha*.

25 SKB B 35 *rexenn*. SKB B 27, SKB B 124, SKB B 180, UUB B 28, UUB B 52: *man*.

26 SKB B 180 tillägger: *och man Bötthe ej Thy sjder sin Brott som lagh segia*.

Mot kåta pigor (ur norska lagen)

Nu ligger kvinna på pall och visar sin vänliga inställning med rumpan åt en man. Får hon åkomma mellan ben och lår, kan hon inte klaga på det för någon, och skall böta 13 marker och 8 örtugar för att hon sexuellt upphetsade mannen på sig.

Källan till den ovan återgivna texten är SKB B 167, folio Vr, jämförd med SKB B 35, och med varianter ur några andra handskrifter (se noterna). De två nämnda handskrifterna är de som mest fullständigt återger texten. Den finns i ett antal skiljaktiga uppteckningar, varav flera är så korta att bestämmelsen är svårtolkad. En sådan uppteckning citeras i *SAOB*:²⁷

Om kona sitther på pall och mesar gump ath man Åkomer skeer skadha mellan låår och been böthe kona tre march [*med av yngre hand tillagd förklaring:*] Qwinna retar man till hordoms.

En liten språklig kommentar är här på sin plats, före diskussionen om huruvida texten skall uppfattas som ett skämt eller ej. Ordet *mesar* är en variant av *mysa*, med huvudbetydelsen att le diskret (*SAOB*: *mesa*). Gump är en "starkt vardaglig" beteckning på stjärten. Uttrycket *mesa gump* är enligt *SAOB* en "obsцен åtbörd". Ordet *rette* är en form av *reta*.²⁸ Till sist skall noteras att *rixen* eller något likande (*riksen* etc.) inte finns i de gängse svenska ordböckerna;²⁹ om det skall tolkas som en viss manlig kroppsdel, snarare än mannen i sin helhet, låter jag vara osagt.

Stycket påstås, som nämnts, härröra från norska lagen, men det går inte att hitta i *Norges gamle Love*. De äldsta av mig kända textvittnena är från 1500-talet, vilket talar för att texten också tillkommit då. Att den behandlas här beror på att den tillagts i äldre handskrifter, bland annat som sagt på sista bladet i B 68.

För att kunna ta ställning till om texten enbart är ett skämt – en sorts Norgehistoria – eller om den är allvarligt menad måste något sägas om den medeltida synen på olämpligt könsumgänge. Olagliga sexuella förbindelser behandlas sparsamt i de äldre medeltidslagarna. I de två kyrkobalkar som närmast är aktuella, Upplandslagens Kyrkobalk 15 och Östgötalagens Kristnobalk 15, omtalas horsbrott som medför

27 *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien (SAOB)* under ordet *gump*: a. Texten är där hämtad från SKB B 119 (före detta lag 36) folio 22r.

28 *SAOB* under ordet *reta* 1, 7 a.

29 Johan Ernst Rietz, *Svenskt dialekt-lexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket* (Malmö m.fl. 1867); *Glossarium ad Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui = Ordbok till Samlingen af Sveriges gamla lagar*, Carl Johan Schlyter (utg.), SSGL 13 (Lund 1877); *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1973); *Norges gamle Love indtil 1387*, 5; *Indeholdene Supplement til foregaaende Bind og Facsimiler samt Glossarium med Registre*, utg. Gustav Storm & Ebbe Hertzberg (Christiania 1895); *SAOB*.

bikt och böter till biskopen. I Magnus Erikssons och Kristoffers landslagar är främst Giftermålsbalken 11 aktuell. Där anges att en kvinnas morgongåva, som hon fått vid giftermålet, förverkas om hon begår hor. De bestämmelser som närmast har beröring med den här aktuella texten återfinns i Stadslagen och Kristoffers landslag, Giftermålsbalken 3:1, som rör fall där en man lockar en ogift kvinna till olagligt umgänge. Liknande fall, men då i samband med bigami, behandlas i Magnus Erikssons landslag, Högmålsbalken 3, Stadslagen, Högmålsbalken 2:2 och Kristoffers landslag, Högmålsbalken 5. Även Kristoffers landslag Tjuvabalken 1 rör liknande fall, men då när gift kvinna eller man lockas bort. Särskilt relevant i det här aktuella fallet är Stadslagen Giftermålsbalken 10:pr, som inledningsvis rör kvinnas förlust av morgongåva (motsvarande bestämmelsen i Landslagen), samt kvinnas och mans böter och straff i samband med horsbrott. Särskilt intressant är att två bötesbelopp anges, däribland 40 marker som skall delas i tre delar; var del uppgår alltså till 13 marker och 8 örtugar, ett belopp som dessutom skall tillfalla biskopen. Detta senare faktum talar för att texten faktiskt är en svensk text.

Ett skäl som talar för att texten inte har setts som en regelrätt lagtext är att den i samtliga de fall som jag har haft tillgång till är tillagd av en annan hand än den som skrivit huvudtexten, som regel efter lagens slut. Se följande sammanställning.

”Mot kåta pigors” förekomst i äldre laghandskrifter

Handschrift	Placering/blad	Huvudtext	Huvudtextens datering
SKB B 27	folio 97v efter lagens slut bland andra tillägg	KrLL	1500-talets mitt
SKB B 35	bakpärmens insida	KrLL	1470–1490
SKB B 119	folio 22r, efter Giftermålsbalken	KrLL	1575–1600
SKB B 124	folio 143v, sista bladet	MELL	1460–1470
SKB B 167	folio 0:5r, ledigt blad före lagens början	KrLL	1525–1575?
SKB B 180	folio 34r, efter Giftermålsbalken	KrLL	1500–1600
UUB B 28	folio 81v, efter lagens slut	MELL	1425–1475
UUB B 52	folio 44v, efter Kyrkobalken	KrLL	1500 (och MEst 1597)
UUB B 68	folio 151v, efter lagens slut	MELL	1430

Anmärkning: SKB = Kungliga biblioteket, Stockholm. UUB = Uppsala universitetsbibliotek. MELL = Magnus Erikssons landslag, KrLL = Kristoffers landslag.

Ytterligare ett skäl som talar för att det rör sig om en lagparodi är den hänvisning till norska lagen som förekommer i tre av textvittnena. Något annat fall av reception av norsk lag är inte känt. Ett sådant upptagande av norsk lag skulle dessutom strida mot

Magnus Erikssons landslag, Konungsbalken 5:7, och den snarlika Kristoffers landslag, Konungsbalken 4:7. Redan på 1500-talet betraktades för övrigt norrmän sedan länge med en viss nedlåtenhet: öknamnet *bagge* förekommer i svenska källor först 1524, men kan beläggas så tidigt som på 1200-talet.³⁰

Det som till syvende och sist talar för att det rör sig om en parodi är förstås textens innehåll och ordval: att pigan ”mesar med gumpen”, får en åkomma och inte har rätt att klaga över det. Men också det faktum att det inte görs någon hänvisning till lagens stränga bestämmelser om horsbrott, som borde ha renderat henne ett långt högre straff.

Om två glada präster

I detta lägre kroppsliga sammanhang kan det vara värt att nämna ett eget inskott som den flitige översättaren och skrivaren Jöns Budde gjorde i sin översättning av Honorius av Autuns vida spridda *Elucidarium*. Detta arbete, som Budde benämnde *Lucidarius*, utgörs av en skolastisk traktat i dialogform. Översättningen är i det närmaste ordagrann, men Budde har på några ställen gjort små tillägg.³¹ Att ett av dem behandlas här må således betraktas som en liten exkurs. Den som först fäst uppmärksamheten på inskottet är Oskar Fredrik Hultman i inledningen till sin utgåva av Jöns Buddes bok.³² Texten lyder:

Skeer ok at dieflänä yförä sik j the forbannadha rothna croppana hulkars sielä the pyna j heluitj
Ok thy loktä the ä ylla huaris the fara [Budde tillägger:] Som skedde hwaris twa kotha prestä
liggendis j sengena laaso theres natsangh medh gab ok löghe Tha kom diefulen ok skeet fult huset
ok ropandes opp j högt sagde Tolko lesningh höfwes väl tolkit rökilse³³

Det sker också att djävlarne iför sig de förbannade ruttna kroppar, vars själar de pinar i helvetet, och därför luktar de illa varhelst de far. Såsom det skedde när två okynniga präster låg i sängen och läste sin aftonbön med gyckel och löje. Då kom djävulen och fes huset fullt och ropade upp i höjden och sade ”Sådan läsning kräver sådan rökelse”.

30 *SAOB* under ordet *bagge* 3; *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1973) suppl., under ordet *bagge*; Robert Geete, ”Bland språkets nässlor och kardborrar”, *Ord och bild*, 7 (1898) s. 577.

31 *Svenska kyrkbruk under medeltiden: En samling af utläggningar på svenska öfver kyrkans lärobegrepp, sakrament, ceremonier, botdisciplin m.m.*, utg. Robert Geete (Stockholm 1900) s. VII–XIII.

32 *Jöns Buddes bok: En handskrift från Nådendals kloster*, utg. Oskar Fredrik Hultman (Helsingfors 1895) s. XV.

33 *Svenska kyrkbruk under medeltiden ...* (1900) s. 220. Här har förkortningen i ordet *mz* upplösts.

I det här fallet rör det sig alltså om ett religiöst skämt, delvis i samma anda som de drastiska berättelserna i till exempel *Själena tröst*.³⁴

LEKARERÄTTEN

Den välkända Lekarerätten handlar om hur en lekare, det vill säga spelman, blir slagen. Han skall ledas upp på en hög, förses med smorda skor eller handskar och försöka hålla fast en kviga. Lyckas han med det får han kvigan, om inte ogillas hans klagomål. Den mest kända textvarianten återfinns i den enda bevarade hela handskriften med Äldre Västgötalagen, men texten återfinns också i en annan redaktion i Östgötalagen. Den senare skiljer sig från den förra genom att det är lekarens arvinge som, sedan lekaren har slagits ihjäl, skall utsättas för den bryska behandlingen. De olika versionerna av bestämmelserna, deras utformning och inte minst deras placering talar för att de – på samma sätt som texten om kåta pigor – ursprungligen har haft ett skämtsamt syfte och inte har varit gällande rätt.

Den förra redaktionen återfinns efter Äldre Västgötalagen i SKB B 59, skriven av samma hand som nedtecknat lagen, i slutet av 1200-talet (efter cirka 1280). Texten inleder en samling tillägg till lagen, som utgörs dels av stadgar, dels av texter som rör geografiska förhållanden i Västergötland med mera.³⁵ Lekarerätten är, som Elias Wessén framhållit, en text ”som genom sin skämtsamma ton och stil märkbart skiljer sig från den föregående lagtexten”.³⁶

Texten finns förutom i SKB B 59 i två andra uppteckningar på fornsvenska. Den ena är tillagd sist i en handskrift med Västmannalagen av annan hand än huvudhanden (SKB B 56), men troligen från ungefär samma tid, det vill säga 1300-talets första hälft.³⁷ Den andra är också tillagd sist, på bakpärmens insida, i en nyupptäckt hand-

34 Hultman (1895 s. XV) tolkar eventuellt stället som att de två prästerna skulle ägna sig åt fysiskt umgänge, eftersom de är ”kåta”, men inte minst kontexten gör en sådan tolkning mindre trolig. Om *Själena tröst*, se not 67

35 Texten är utgiven i SSGL 1: *Västgötalagen*, utg. C. J. Schlyter & H. S. Collin (Stockholm 1827) s. 67, och senast av Per-Axel Wiktorsson, *Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm. B 59*, 2 (Skara 2011) s. 158–161, samt i översättning med kommentar i *Svenska landskapslagar: Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Femte serien: Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm 1946) s. 197–200. I B 59 följs Lekarerätten av en mening (”Alltid har svaranden vitsord, och den närskyldaste skall taga arv”) som är ett ”fristående tillägg till lagen”, och som inte har med den föregående Lekarerätten att göra, se s. 197, 200.

36 *Svenska landskapslagar*, Femte serien (1946) s. 198.

37 Vid sidan om Lekarerätten har samma hand även skrivit Västgötalagens bestämmelser om val av kung, och utnämning av lagman och biskop, se SSGL 1 (1827) s. XXXII–XXXIII nr 12 (I).

skrift med Magnus Erikssons landslag (Wrangelsamlingen Roggebiblioteket, Strängnäs, fortsättningsvis betecknad W).³⁸ Handskriften, som troligen har anknytning till Västmanland, kan dateras till 1400-talets senare hälft, och tillägget är troligen tillkommet ungefär vid samma tid. Eftersom de andra textvittnena är lättillgängliga, återges här den hittills opublicerade texten i W:

Nw wardher lekare baardher sum far *medb* balghpipw³⁹ skalpipw [?] håller [fidlu]⁴⁰
 tha skal han vppa bäsingh föra thiith skal han komma sum lekarin [...]
 haffwa *medb* sik quighw triggia aara *gambla* lekaren skal haar aaff [rumpw]
 hænna raka ok nysmordha handzska aa handum haffwa ok quighw [wm]
 rumpw⁴¹ haalla huj sum lekaren baardhe skal gizl i haanden haffw ok
 quigunna *medb* giizla gither lekaren hallit haffwe tha häne then g[o]dha⁴²
 grip ok niwte sum *hunder* gräs ¶ gither han ok igh hallit
 tha⁴³ haffwe thet han faangit haffwer ok faa aldrigh meere bot fore
 sik än hudhstruken ambaat⁴⁴

ambaat är swa mykit sum träl

Nu blir en spelman som reser omkring med säckpipa, blåspipa eller [fiddla] slagen. Då skall han föras upp på en hög. Dit skall den komma som spelmannen [slog och] ha med sig en tre år gammal kviga. Spelmannen skall raka håret av hennes svans och ha nysmorda handskar på händerna och hålla kvigan om svansen. Den som slog spelmannen skall ha ett gissel i handen och gissla kvigan med det. Förmår spelmannen hålla kvigan, får han behålla det goda kreaturet och njuta det som hund njuter gräs. Förmår han inte hålla henne då har han det han fångat och får aldrig mera böter än hudstruken ambat.

ambat betyder trälinna

Den här återgivna versionen ur W avviker på flera punkter från de äldre uppteckningarna och har flera lakuner eller strykningar. Instrumenten är delvis andra i W, som räknar upp bälgpipa (säckpipa), skallpipa (blåspipa eller flöjt) och fiddla (ordet är skadat), i stället för giga, fiddla och bamba (trumma). En annan skillnad är uppgiften om att kvigan skall vara tre år i stället för otämjd. I det fallet överensstämmer W med Östgötalagen. Vidare skall lekaren ha nysmorda handskar i stället för nysmorda skor;

38 Patrik Åström, "En nyfunnen medeltida handskrift av Magnus Erikssons landslag", i: Elin Andersson & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halvsekel i Roggebiblioteket* (Stockholm 2018) s. 69–83.

39 *balghpipw skalpipw håller*: SKB B 59; SKB B 56: *gigbu gangar aller mæþ*.

40 Så SKB B 56.

41 Så SKB B 59; SKB B 56, *halan*.

42 Därefter *gref* överstruket.

43 Så SKB B 56; saknas SKB B 59.

44 Så SKB B 56; SKB B 59, *huskone*.

i Östgötalagen både handskar och skor. Enligt W skall den gissla kvigan som har slagit lekaren, i stället för det mer obestämda *mannen* i de två äldre vittnena, och *bonden* i Östgötalagen.

Efter uppgiften om instrumenten i början har uppenbarligen ett stycke hoppats över i W, vilket lett till en felaktighet. De äldre textvittnena säger att om en spelman blivit slagen så skall det alltid vara ogillt, och bestämmelsen rör i stället fall när spelmannen sårats. Även slutet är kortare än i de äldre vittnena. Till sist är det värt att notera förklaringen av ordet *ambaat* som tillagts efter själva texten. Ordet förekommer även i SKB B 56, men SKB B 59 har i stället *huskonä*. Å andra sidan sägs i W att lekaren skall ta kvigan om *rumpu*, vilket också SKB B 59 har, medan SKB B 56 på motsvarande ställe har *halan*. Möjligen tyder dessa små ordskillnader på att W gått tillbaka på en ytterligare variant av texten, annan än den i SKB B 59 och SKB B 56.

Textredaktionen i SKB B 59, SKB B 56 och W utgörs av en självständig text, vilket skulle kunna vara ett argument för att den skall ses som en lagparodi snarare än en regelrätt lagtext. I SKB B 59 är texten visserligen skriven av huvudhanden men hör till en samling spridda tillägg. Om den hört hemma i förlagan till SKB B 59 eller tillagts av skrivaren själv kan inte avgöras. Den "västgötska" versionen av texten återfinns för övrigt dessutom i tre handskrifter med Jyllandslagen som huvudtext.⁴⁵

I de tre svenska avskrifterna handlar texten om fall där spelmannen/lekaren blivit slagen och stämmer våldsverkaren. I den redaktion av texten som återfinns i Östgötalagen Dråpabalken 18:1 rör det sig däremot om fall när spelmannen dödats, och den som då skall utsättas för den brutala behandlingen med kvigan är den dödades arvinge. Östgötalagen finns i SKB B 50 från 1300-talets förra hälft, i ett fragment i SKB B 197 daterad 1569, i SKB B 51 som är en avskrift av SKB B 50 daterad 1590, och i den text som trycktes 1607 efter en numera förlorad handskrift. Dessutom finns texten, tillsammans med några andra små utdrag ur Östgötalagen, i SKB B 91, Tyke Larsson Gyllencreutz kopiebok från omkring 1582.⁴⁶

Den östgötska texten avviker också på ett antal punkter från den i SKB B 59 et cetera. Det har redan nämnts att saken där rör dråp och inte slag. Vidare saknas bland annat definitionen av vad en lekare är, och uppgiften om att kvigan skall föras upp på en hög har där bytt plats med uppgiften om kvigans ålder.

Redaktionen i Östgötalagen är inarbetad i lagtexten. Flock 18 består av tre delar. Den första paragrafen anger straff för mord på landstrykare (18:pr), det vill säga kringvandrande tiggare. Denna bestämmelse saknar motsvarighet i de andra medeltidsla-

45 *Svenska landskapslagar*, Femte serien (1946) s. 199. Jag har dessvärre inte kunnat lokalisera dessa handskrifter.

46 Carl Ivar Ståhle, *Studier över Östgötalagen: Efter författarens efterlämnade manuskript*, utg. Gösta Holm (Uppsala 1988) s. 29 f.

garna. Därefter följer lekarebestämmelsen (18:1). Till sist kommer en bestämmelse om mord gjort av "övermage", det vill säga en omyndig person under 15 år (18:2).⁴⁷ Texten återfinns i tre vittnen, SKB B 50 från 1300-talets första hälft, den år 1607 tryckta versionen och i SKB B 197 från 1500-talets senare del, möjligen cirka 1580–1600. Vittnena i 1607 års utgåva och SKB B 197 skiljer sig från SKB B 50 vad beträffar ordningen på de olika styckena i 18:2.⁴⁸ I SKB B 197 är textens avslutande del dessutom föregången av det som utgörs av flock 19 och 20 i SKB B 50. Vidare bryts sammanhanget av flockindelningen i SKB B 50 och 1607 års utgåva, i och med att slutet på 18:2 skils från den samhöriga flock 20. Den underliga flockindelningen är emellertid inte unik för just det här diskuterade stället – den förekommer på fler håll i lagen.⁴⁹

Flock 18 föregås närmast av fall som rör dråp på eller av trälar. De två inledande paragraferna om landstrykare och lekare avviker från omgivningen. Medan de omgivande styckena behandlar dråp både på och av en viss personkategori, handlar 18:pr om dråp på tiggare, men inte dråp begångna av tiggare, och på motsvarande sätt rör 18:1 bara dråp på lekare. De två flockarna ger med andra ord intryck av att vara inskjutna mellan två avsnitt som handlar om dråp som rör trälar respektive omyndiga. Carl Ivar Ståhle menar att det röriga textläget tyder på att 18:2 kan ha varit ett "själständigt inskott".⁵⁰ Det samma kan sägas om de två inledande paragraferna, och således också om lekarebestämmelserna.

Förekomsten av de två redaktionerna visar att Lekarerrätten var en vida spridd text som alltså föreligger i handskrifter från Västergötland, Östergötland och Västmanland (och Jylland). Den var uppenbarligen också i svang under minst tvåhundra år, från 1280-talet till 1480-talet.

Lekarerrätten har paralleller också i walesisk rätt, något som först påtalades av den berömde tyske språkforskaren Jacob Grimm redan 1828.⁵¹ I de tre walesiska lagarna är det i motsats till i de svenska varianterna en kvinna som får utstå en liknande behandling på grund av opassande sexuellt beteende.⁵² Huruvida de svenska lekarebestäm-

47 Motsvarande bestämmelser som rör "övermage" finns bland annat i Magnus Erikssons landslag, Om dråp av våda 13–15.

48 Ståhle (1988) s. 94.

49 Ståhle (1988) s. 119.

50 Ståhle (1988) s. 94.

51 Jacob Grimm, *Deutsche Rechtsalterthümer* (Göttingen 1828) s. 678 f.

52 Erik Anners "Göotalagarnas lekarerrätt – en keltisk influens?", i: *Rättshistoriska studier*, 2 (Stockholm 1957) s. 18–25; Lisa Collinson, "Welsh law in thirteenth-century Sweden: Women, beasts, and players", *Speculum*, 92/3 (2017) s. 755–786. Collinson gör (s. 775–777) ett föga övertygande försök att förklara skillnaden mellan den walesiska textens otuktiga kvinna och lekaren i de svenska lagarna med att fornsvenskans *lekari* skulle vara en missuppfattad form av ett personbetecknande, obelagt ord av typen **lägrare*. Ordet skulle vara en avledning av

serna har hämtats från walesisk rätt, som Erik Anners och Lisa Collinson argumenterat för,⁵³ eller bygger på ett mer allmänt motiv, som spridits i form av en vandringshistoria (en "klingbergare"), kan knappast avgöras.

Hur såg man på lekarna på medeltiden?

Den sentida forskningens uppfattning om Lekarerätten är kluven. Texten ses både som ett skämt eller en lagparodi och som ett verkligt lagbud.⁵⁴ Tolkningen av texten som ett lagbud bygger i allt väsentligt på den föraktfulla syn på lekarna som kom till uttryck i tyska lagar (Sachsenspiegel, belagd 1209–1233, och den med B 59 samtida Schwabenspiegel från ca 1275), där lekarna ("Spielluden") tillerkändes olika former av skenböter när de blivit förfördelade på något sätt.⁵⁵ Kluvenheten kan delvis ha sin grund också i den splittrade medeltida synen på lekarna. Lekarna kan, så har man menat, indelas i två kategorier: dels särskilt föraktade kringvandrande fattiga gycklare och musikanter, dels de lekare med ett betydande anseende som arbetade vid kungars och riddares hov.⁵⁶

Bilden som framträder i de olika fornsvenska källorna strider i mycket mot den föraktfulla uppfattning som Lekarerätten och Östgötalagen gav uttryck åt. I de religiöst färgade källorna, präglade av kyrkans uppfattning, fördömdes lekare eftersom de inte utförde något nyttigt arbete. I *Pentateukparafrasen* nämns lekare bara en gång och då med påpekandet att de bedrev onyttig verksamhet, till skillnad från den strävsamma bonden som förtjänade sitt bröd i sitt anletes svett.⁵⁷ Samma uppfattningar en traktat om de sju sakramenten uttrycker åt:

lāghra, 'ha olovligt konsumgånge med någon', egentligen 'dela läger med någon'. Ordet *lāghra* förekommer i lagarna vanligtvis i substantivform som slutled i sammansättningen *löskalāghe*, som i det äldre lagspråket först och främst betecknar 'olovligt, hemligt delande av säng mellan ogifta personer'. Se *Ordbok öfver svenska medeltids-språket* (1884–1973) och SSGL 13 (1877) under orden *lāghra*, *löskalāghe*.

53 Se föregående not.

54 *Svenska landskapslagar*, Femte serien: Äldre Västgötalagen, etc. (1946) s. 199.

55 Anners (1957) s. 10–17; Per-Edwin Wallén, "Leikarar", i: *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10 (Malmö 1965) sp. 464–467.

56 Förutom Anners och Wallén (se föregående not) även Henrik Schück & Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 1: Sveriges litteratur till frihetstidens början (Stockholm 1911) s. 195–197; *Svenska landskapslagar*, Femte serien: Äldre Västgötalagen, etc. (1946) s. 198; senare även Lars Lönnroth & Sven Delblanc, *Den svenska litteraturen*, 1: Från forntid till frihetstid, 800–1718 (Stockholm 1987) s. 18.

57 *Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1*, utg. Olof Thorell (Uppsala 1955–1959) s. 107.

Nwäre oc some late til ärffwodhe . oc hwarte thiäna the gudh . eller the göra nakath annath . vtañ ga oc äldas Gudh sagdhe til adam J thins änlites sweet skal thu äta thit brödh [...] Ok thy . hwa medh läte äter sit brödh . oc ey thakkar gudhi idhelika . oc ey ärffwodher än han giter thet är en stoor dödhelik synd . Ok hälzst pipara ok tholikt draffwels folk . som sik medh synd födhet Aff lekarom sighia hälge män . at hwa them giffwer nakra gaffwor . han offrar thet a diäwlsins altara

miraculum

Ok sigher sanctus gregorius aff enom lekara . som pläghadhe ena apino at haffwa . oc medh hännä leka oc til folk ganga . ok födha sik fore draffwel skuld Thän mannen kom en dagh thiit som en häligh biskop war budhin til gäst oc böstadhe pa porten Tha biskopen thet liwdhith hördhe . tha sagdhe han Awi dödh är thän vsle man . vtañ fore kärleek skuld . taghen han in oc giffwen honom mat . tho är han dödh til siälinna Tha thän man war mät . oc han skulle bort ga . tha fiol en sten aff mwren nidher oc slo swnder hans hoffwodh . oc thär bleff han dödh⁵⁸

Nu är också somliga för lata för att arbeta, de tjänar varken Gud eller gör något annat, utan går och driver sysslösa omkring. Gud sa till Adam: ”I ditt anletes svett skall du äta ditt bröd” ... och därför är det en stor dödssynd att med lätja äta sitt bröd och inte tacka Gud ideligen och inte arbeta trots att man kan. I synnerhet pipare och liknande dåliga människor som livnär sig på synd. Om lekare säger heliga män att den som ger dem några gåvor, han offrar det på djävulens altare.

Mirakel

Sankt Gregorius berättar om en lekare som brukade ha en apa och leka med henne och gå till folk och föda sig på sådant strunt. Den mannen kom en dag dit där en helig biskop var gäst och bultade på porten. När biskopen hörde ljudet sa han: Ack, död är den usle mannen utanför. För kärleks skull, släpp in honom och ge honom mat, fast han är död till själen. Då mannen var mätt och han skulle gå bort föll en sten ner från muren och slog sönder hans huvud, och det dog han av.

Om denna varning för att ha lekare i sin tjänst tog de medeltida kungarna och riddarna uppenbarligen ingen notis. I *Konungastyrelse* framhölls att kungar och hövdingar brukar ha lekare hos sig för att bereda glädje och avkoppling efter det myckna tänkande och den möda som de lägger ner på att styra landet och dess befolkning.⁵⁹ Kungar och hövdingar, fortsatte *Konungastyrelse*, håller sig också med lekare vid måltiderna, eftersom mycken och stark dryck gör att sinnena upphetsas, vilket gör att man säger sådant som varken är höviskt eller passande. Av den anledningen är det en gammal sed bland kloka och dygdiga män att inte tala vid bordet, och därför låter de skickliga le-

58 *Svenska kyrkobruk under medeltiden* (1900) s. 31 (De sju sakramenten), jfr även s. 196 (Lucidarius, red. B).

59 ”Ok ty torue kununga ok höfdinga haua stundom lekara ok andra fröghdelika skemptan/thöm til glädhi ok hughnadh äpte marghfalde huxan ok mödho the haua i stylrile landa ok almogha”: *En nyttigh bok om konnunga stylrile och höfdinga: Johannes Bureus utgåva 1634*, utg. Lennart Moberg (Uppsala 1964) s. 39, cit. *Konungastyrelse*.

kare och sångare underhålla dem.⁶⁰ Den tredje gången lekare nämns i *Konungastyrelse* är i samband med regler för hur kungens inkomster borde utnyttjas: de skall användas till tröst och fromma för riket, allmogen till glädje och inte belastning och inte ges till lekare och spelmän, tallrikslickare och smickrare, fåfånga och onyttiga män som ler och berömmar kungen i hans närvaro, men i själva verket ser honom som en däre och narr.⁶¹ Men i huvudsak är alltså inställningen till lekarna positiv.

Bilden av lekarna i *Konungastyrelse* reflekteras också i *Erikskrönikan*. Där berättas att lekare uppträdde vid kung Birgers bröllop⁶² och senare försågs med dyra gåvor i form av hästar och springare, kläde och silver med mera vid hans kröning då hertig Valdemars bröllop också ägde rum.⁶³

I två av de så kallade Eufemiaromanerna omnämns också lekare i liknande sammanhang. I *Ivan Lejonridderen* omtalas hur lekare uppträder för kung Artws (det vill säga Artur) vid hans överdådiga hov.⁶⁴ Särskilt ofta omnämns lekare i *Hertig Fredrik av Normandie*, där de ingår i olika följen.⁶⁵ En av huvudgestalterna, dvärgakungen, får sig en vida känd lekare tillsänd och klargör ironiskt att kungens kläder är för små för lekaren, så han belönar honom i stället med 1 000 pund i guld och ädelstenar.⁶⁶ Lekare omnämns också som följeslagare till kungar och höga herrar på andra håll.⁶⁷

Dyrbara gåvor i form av kläder som gavs till lekarna som belöning måste ha varit vanliga. I en stadga från 1345 fastslogs att bruden vid sitt bröllop inte skulle ge brudkläderna

60 "tå män äta ok driikka/ Tå hitna thera blodh af starkom ok myklom dryk/ ok hughas the tå ok diruas til at tala mångt thet thöm är ey höuelikt ella tarflikt/ Ok ty haua witre ok dyghdelike män af åldr thet haft til sidhuanio ok hælst kununga ok höfdinga/ At the tala ey mykit iui borde sino. Ok thy haua kununga ok herra fröghdelika lekara ok sångara sik ok sinom mannom til skemtan widh sino borde/ At the ey sik förgripa i onyttom ordom": *Konungastyrelse* (1964) s. 55.

61 "huar godhr kunungur [...] han göri nokot thet i sina dagha medh kronona ingeldom ther rikeno må wara til tröst ok froma/ ok almoghanom til hughnat ok ängin tunga [...] then kronona ingjæld illo ok onyttelika förgjær/ giuer thet lekarom ok lyddarom/ slikiarom ok smikrarom/ fåfångom ok häggoma mannom/ the hånom giua later ok ännelof ok halda han sannelika therfore giäk ok dåra": *Konungastyrelse* (1964) s. 58.

62 *Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D 2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter*: Nytryck (med ett tillägg), utg. Rolf Pipping (Uppsala 1963) s. 79 f.

63 "the lekara fingö thet dyra hawo / örss ok gangara ok andra gawo / klede ok sölf ok andra handa": *Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D 2 ...* (1963) s. 105.

64 *Herr Ivan: Kritisk upplaga*, utg. Erik Noreen (Stockholm 1930–1932) s. 126 f.

65 *Hertig Fredrik av Normandie: Kritisk upplaga på grundval av Codex Verelanus*, utg. Erik Noreen (Stockholm 1927) s. 12, 17, 90, 136, 158.

66 "Min klæder æræ offliten tik [...] Han gaff honum j then stunda / til tio hundredhe puzdha / j gull och ædhla stenæ": *Hertig Fredrik av Normandie ...* (1927), s. 159.

67 *Bonaventuras betraktelser öfver Christi lefverne: Legendan om Gregorius af Armenien*, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm 1859–1860) s. 36, och *Sielinna Thröst: Første delin aff the bokinne / som kallas sielinna thröst: Efter cod. Holm. A 108 (f.d. Ångö)*, utg. Sam Henning (Uppsala 1954–1956) s. 39 f., i för de höga herrarna mindre smickrande sammanhang.

till lekare utan till kyrka eller kloster och inte heller sända iväg lekaren till någon annan för att få lön.⁶⁸ Dessa två bestämmelser inflöt kort tid därefter i Magnus Erikssons landslag (Giftermålsbalken 7:1 och 8:3). Två något äldre regleringar av lönen till lekare återfinns för övrigt i norska så kallade *retterbøter* utfärdade av Håkon V åren 1314 och 1315.⁶⁹

Sammantaget framstår synen på lekare alltså som i grunden positiv, även om motsatt uppfattning framförs i några texter som har präglats av kyrkans syn på dem som syndiga och lättjefulla. Det finns skäl som talar för att Lekarerrätten i den ”västgötska” avfattningen är ett rent skämt och inte någon gällande rätt. Texten är inte del av någon lagtext, utan förekommer endast som tillägg, på liknande sätt som Hundrätten och reglerna mot kåta pigor. Den har varit spridd över stora delar av det dåtida Sverige och dessutom traderats i Danmark. Detsamma kan antas ha gällt också för bestämmelserna i Östgötalagen, där texten utgör ett av flera tillägg, som troligen inte hört till den ursprungliga lagen. I ett antal handskrifter med de båda landslagarna ges ett flertal exempel på hur tillägg hämtade från olika håll har placerats i slutet av några balkar och med tidens gång kommit att betraktas som delar av lagtexten. De har då försetts med en löpande numrering som anknyter till de föregående flockarnas numrering.⁷⁰ Det är troligt att Östgötalagens lekarebestämmelse på samma sätt som tilläggen i landslagarna först har haft formen av ett tillägg efter lagen eller i marginalen, som senare kommit att ses som en del av lagtexten. Också i det fallet skulle alltså texten i första hand vara att se som ett skämt, som på grund av en missuppfattning emellertid kommit att få karaktären av ett lagbud.

68 Tälje stadga, 17 juli 1345, Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev
<<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>> nr 5201, från en sen avskrift, som dock antas gå tillbaka på det original som förlorades i slottsbranden i Stockholm 1697.

69 I dem föreskrevs att lekarna skulle få brudgummens kläder, se Didrik Arup Seip, ”Leikarar”, i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10 (Malmö 1965) sp. 464 med vidare hänvisningar.

70 Patrik Åström, *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala 2016) s. 36–38.

JONAS NORDIN

B 68 och kretsen kring Olof Rudbeck den äldre – några spekulationer över göticistiska spekulationer

Den äldsta ägarnotisen vi har för UUB B 68 är från 1700-talets början då boken tillhörde akademiräntmästaren i Uppsala Nils Rommel (död 1754). Boken går emellertid att spåra längre tillbaka än så. Den användes av den välbekante akademiske mångsysslaren Olof Rudbeck d.ä. på 1670-talet och utgjorde ett led i hans bevisning för att forntidens Atlantis var beläget i Skandinavien. Det är likaså känt sedan länge att B 68 varit föremål för ingrepp i syfte att stödja tvivelaktiga historiska spekulationer. Juridikprofessorn Carl Lundius (1638–1715) antas ha understött sina teser om Sveriges urgamla rättsförhållanden med manipulerade och fabricerade dokument. Han skall, enligt anklagelsen, ha raderat enskilda bokstäver i handskriften för att få till passande ordalydelser. Det finns emellertid ingrepp av långt grövre art. På två motstående blad i bokens inledning har funnits två Kristusbilder: till vänster en sittande Kristus uppvisande sina pinosår (folio 2v), till höger Kristus på korset. Den senare är dock i det närmaste utplånad, utan tvekan ett medvetet ingrepp. Vem som gjort detta och i vilket syfte är okänt. Jag har anledning att återkomma till de frågorna i den senare delen av undersökningen.

Lundius och Rudbeck var svågrar – de var gifta med var sin dotter till borgmästaren Thomas Lårman. Vi har Rudbecks egna ord på att han fått låna B 68 av sin frände, vilket skedde innan första delen av den beryktade *Atlantica* trycktes 1679; i detta arbete nämner han ”våra gamla Lagböcker på Pergament skrifna, af hwilcka en mig af min Swåger Prof: Lundio lëntes”.¹ Detta är ett indicium, men inget bevis, på att Lundius vid denna tid var ägare till handskriften och några andra möjligheter kommer att diskuteras i det följande. Det finns i alla händelser goda skäl att tro att de utbytte tankar om boken med varandra. Även Rudbeck har misstänkts för förfalskarverksamhet, men

1 Olof Rudbeck, *Atlant eller Manheim*, 1, utg. Axel Nelson (Uppsala & Stockholm 1937 [1679]) s. 475. Att citatet verkligen syftar på B 68 framgår av den bild som det i sammanhanget refereras till.

några säkra belägg har aldrig presenterats.² Hans livliga inbillningskraft och förmåga till halsbrytande associationer räckte långt nog i sig själva. Däremot ger hans användande av B 68 en god bild av hans metod, som inte alltid kan kallas vetenskaplig men snarare liknas vid en medvetandeström.

Begreppet *stream of consciousness* lanserades av psykologen William James i slutet av 1800-talet.³ Det har framför allt blivit känt som en särskild stilart inom litteraturen, med företredare som Marcel Proust, James Joyce och Jack Kerouac. Läsaren får följa författarens inre monolog som sömlöst rör sig från ett ämne till ett annat med författarens medvetande som enda sammanhållande länk. Rudbeck förde visserligen inget inre samtal, utan använde ett direkt och didaktiskt tilltal. De djärva kombinationerna var likväl uttryck för en medveten kunskapssyn. Enligt Gunnar Eriksson företredde Rudbeck en skepticism ”som pekar på sinneseffarenhetens gränser men bejakar möjligheten av att tala om större eller mindre sannolikheter”.⁴ Som människor kan vi aldrig förstå verklighetens djupaste hemligheter, men vi kan studera dess reflexer i sinnevärlden. En kedja av var för sig mycket lösliga antaganden kan på det sättet bygga upp en bevisning som övertygar genom sin samlade mängd, tycks ha varit hans tanke.

BETYDELSEN AV BLÅTT

Rudbeck tog ingen notis om texten i B 68, men intresserade sig för fyra av dess bilder. Den första är den vinjett som inleder Byggningsbalken (folio 61r) och som visar en man som inspekterar sina marker med en spade i handen (se fig. 4). I *Atlanticans* första del, färdigställd omkring 1675 men utgiven först 1679, ville Rudbeck framför allt slå fast att forntidens Atlantis låg i Skandinavien, med huvudstad i gamla Uppsala. I kapitel VII anförde han 102 belägg till stöd för sin tes och utgångspunkten i det aktuella avsnittet var Platons dialog *Kritias*. Man kan där inhämta att Atlantis' kungar och hövdingar bar blå kläder när de samlades till ting:

När det nu leed länger in på mörka natten, Offerelden war utsläckt, askan kålnad, och de uti sköna långa blå Kiortlar iklädde, hwilcka framburne woro när eden wid offret af-lades och de wid de halfbrände benen som öfwerblefne woro efter offren satte sig på jorden, och hwad af elden än lefwande war blef helt utsläckt. Då när detta alt war bestält, togo de sig före Tingsaker at afdöma.⁵

2 Exempelvis Nils Ahnlund, *Nils Rabenius (1648–1717): Studier i svensk historiografi* (Stockholm 1927) s. 160 f.; Otto von Friesen & Anders Grape, *Om Codex Argenteus: Dess tid, hem och öden* (Uppsala 1928) s. 152–154; J. Viktor Johansson, ”De rudbeckianska förfalskningarna i Codex argenteus”, *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 42 (1955) s. 16 f.; Gunnar Eriksson, *Rudbeck 1630–1702: Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm 2002) s. 308 f.

3 William James, *The principles of psychology*, 1–2 (New York 1890).

4 Eriksson (2002) s. 548 f.

5 Rudbeck, *Atlant*, 1 (1937) s. 177.

Figur 1–2. "Domarbilder" ur *Atlanticans planschband* (tab. 16, fig. 79 A och B). Figurerna är utförda efter Gamla Uppsalas kyrkas numera mycket hårt slitna altarskåp. Kungliga biblioteket.

Figur 3. Ur *Atlanticans planschband* (tab. 41, fig. 156). Figuren är avbildad efter de så kallade Sankt Eriks-tapeterna, som förvarades i Uppsala domkyrka, men förstördes i den förödande stadsbranden 1702. Kungliga biblioteket.

Figur 4. Ur *Atlanticans planschband* (tab. 25, fig. 92 B, LL). Bilden är tänkt att stödja Rudbecks argument att färgen blå har en särskild koppling till Sverige, men i originalillustrationen i B 68 är de byxor som skall underbygga bevisningen röda. Kungliga biblioteket.

Citatet blev utgångspunkten för en vindlande tankekedja. Det som skulle bevisas var att den blå färgen alltid har kännetecknat Sverige. Rudbeck tog avstamp i altarskåpet i Gamla Uppsala kyrka, som enligt honom var ett av de äldsta i landet och bar bilder av två hedniska domare som dömer martyrerna. Den ene är klädd i "en mekta lång blå kiortel", den andre i "en lång blå kiortel, och framman til ett hwitt förkläde, som synes betyda rättens helighet och oskyldighet". Dessa figurer kopierades i planschdelen (fig. 1–2). Vidare noterade Rudbeck att på Sankt Eriks-tapeterna i Uppsala domkyrka avbildades kung Erik på sex eller sju ställen med blå underkjortel och en blå båtsmansmössa med lövverkskrans av guld. Även denna mössa fick en illustration (fig. 3). Samma

tapetsvit innehöll en bild som visade kung Eriks martyrdöd och där han var klädd i ett par blå byxor med ihopsittande strumpor – just av samma modell som förekommer på teckningen i B 68! Att byxorna är röda i handskriften saknade betydelse för Rudbecks argumentation och teckningen återgavs i träsnitt (fig. 4). För att slutligt driva hem poängen påpekade Rudbeck att blå dräkter och sängkläder nämns i många gamla folkvisor. Olaus Magnus visste berätta (bok 14:2), att ”then siöblå färgen hade fordom i Sverige något särdeles [att] betyda, och war ey så allmän”, medan de i hans eget 1500-tal bars av alla och envar. Sveriges riksvapen, fortsatte Rudbeck, är tre gylene kronor i blått fält, dess skeppsflaggor bär blå botten och svenska båtsmän bär blå kläder. I andra länder, däremot, kunde örlogsflaggorna ha en mängd färger och franska båtsmän, för att bara nämna ett exempel, var alltid rödklädda – om detta hade Rudbeck nog samt förhört sig hos åtskilliga sjömän. Att slutligen den svenska kungens livregemente till häst och fot av tradition bar blå kläder visade att färgen förknippades såväl med Sveriges kungar som med riket. Alla dessa belägg, menade Rudbeck, visade otvetydigt att Platon talat om Sverige.

Illustrerade böcker var ännu på 1600-talet sällsynta i Sverige, och även om det mestadels rörde sig om enklare träsnitt var Atlantican ändå ovanligt rikt bildsatt. Man förväntar sig därför att illustrationerna hade valts med omsorg för att understryka särskilt centrala poänger, men redovisningen ovan visar något annat. Att försöka belägga en argumentation om färger med svartvita träsnitt ter sig skäligen poänglöst och den valda bilden ur B 68 visar, som vi sett, inte ens den blå färg som stod i fokus – den föreställer i stället ett par röda byxor av samma *modell* som ett par blå byxor Rudbeck hade sett på annat håll. Någon koppling görs inte till B 68:s text, utan bilderna har tolkats fristående från sitt sammanhang. Det är handskriftens bildriktedom som trollbundet betraktaren och lockat till uttolkning. Rudbecks tankekedja uppvisar samma djärva föreningar som hans resonemang i övrigt, men den skvallrar också om en valhänthet inför att tolka bilder. Han uppvisade en genuin oförmåga att skilja det relevanta från det ovidkommande, vilket kan ses som ett uttryck för bildfattigdomen i dåtidens Sverige och för diskrepansen mellan kapaciteten att tolka texter och förmågan att läsa bilder. Det ser vi också om vi går vidare till en annan illustration där Rudbeck prövar en mer ikonografisk analys, för att använda en modern term, alltså ett försök att tyda bildens symbolspråk och inte stanna vid dess form.

KUNGLIG MAKTUTÖVNING

I kapitel XXII är inte argumentationen fullt så tilltvingad när Rudbeck tagit sig an ett annat bildmotiv från B 68. Här finns ett försök till symboltolkning som möjligen inte är övertygande, men åtminstone legitimt. Relationen mellan olika numeriska uppgif-

ter som nämndes i källorna var central i Rudbecks bevisning: tingets rådmän möttes vart nionde år och offrade då sju ynglingar och sju jungfrur, och så vidare.

Det som Edda uthi 43 mytholog; talar om Odens ring, som hwar nijonde natt dröp af sig 8 jemngoda gullringar, menar jag intet annat betyda, än denna hwart nijonde åhrs sammankomst, då Konungen ransakade domar och lagar och dem förbättrade, så och uptog han sina 8 rättigheter, som hela riket och alle Skatte-kungar honom efter lag och Kungabalken skyldige woro[.]⁶

Det som skulle visas var alltså att Sverige haft åtta traditionella regalrättigheter. Under karolinsk tid laborerade man just med åtta kungliga prerogativ: föra krig, sluta fred, sluta förbund, utse sändebud, skriva ut skatter, stifta lagar, förvalta rätten samt tillsätta ämbetsmän. Utåt garanterade kungen rikets oberoende, inåt upprätthöll han rättsskipningen.⁷ Utan att gå närmare in på vari kungens rättigheter bestod konstaterade Rudbeck att "Konungens afritning uthi en gammal Lagbook på Pergament skrifwen" visar "en stor walknut med otta hörn".⁸ Det är med andra ord denna bild som illustrerar Konungsbalken i B 68 (fig. 5, jfr plansch IV).

Bandknutar eller bandflätor – geometriska figurer som slingrar in i varandra – förekom i många olika utföranden i vikingatidens konst. Att de haft någon form av magisk eller symbolisk betydelse kan väl antas, men just vilken är inte alltid lätt att avgöra i det enskilda fallet. Med valknut avses numera vanligen tre trianglar som flätats in i varandra. De förekommer både i varianter som löper ihop i en evighetssymbol och i varianter med tre självständi-

Figur 5. Ur *Atlantians planschband* (tab. 25, fig. 92 B, KK). Den anslående kungabilden ur B 68 lånar sig åt många tolkningar. Rudbeck intresserade sig mest för dess talmystiska innehåll. Kungliga biblioteket.

6 Rudbeck, *Atländ*, I (1937) s. 343.

7 Jonas Nordin, *Frihetstidens monarki: Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm 2009) s. 34–36.

8 Rudbeck, *Atländ*, I (1937) s. 343.

ga kopplade trianglar.⁹ Valknuten är snarlik triquetran (tre sammanflätade spetsovarler) som använts i både hednisk och kristen symbolik – i det senare fallet som tecken för treenigheten. Valknuten och triquetran anses i hednisk mytologi ha representerat Oden och var också en krigarsymbol.

Kungabilden i B 68 uppvisar inte en valknut i ovanstående utförande och alla hedniska associationer kan omedelbart avvisas. Vad vi ser är två fyrauddiga stjärnor som flätats in i varandra för att skapa en stjärna med åtta spetsar. Bildens huvudmotiv är en kung med krona sittande på en stol med tre ben. I den ena handen håller han en spira, en symbol för rätten att regera; i den andra håller han ett språkband, som möjligen ger en ledning till stjärnans innebörd. Texten lyder *data est ei potestas*. Uttrycket kommer från berättelsen om draken och vilddjuret i Uppenbarelseboken 13:5 och 7, i svensk översättning ”det fick makt” (1917) eller ”och thy warde giffuit macht” (1541). Här finns utrymme för intressanta tolkningar. Enligt Bibelns berättelse får vilddjuret makt att häda, makt att övervinna de heliga och regera hedningarna, makt att föra krig – detta är avigsidan av allt världsligt herravälde, visste man i kristet svärmiska kretsar. Bildens stjärna bör heller inte vara tillfogad av en slump. Den åttauddiga stjärnan kallas även för Kristusstjärna och är en sinnebild för fullkomlighet och oändlighet, men även för pånyttfödelse.¹⁰ Ett sätt att läsa kompositionen är att ge den en form av yin och yang-tolkning: den världsliga makten, som är ett nödvändigt ont, måste balanseras av och utövas med kristen fromhet.

Janken Myrdal har översatt språkbandets text med ”åt honom är makt given”.¹¹ En alternativ tolkning skulle då vara att bilden vill förmedla kunglig auktoritet och att Kristussymbolen illustrerar en makt given av Gud, antingen direkt eller indirekt. Men för det första är en sådan gudomlig sanktion av kungamakten ett sent inslag i svenskt rättstänkande,¹² för det andra ter det sig osannolikt att man skulle välja att understödja kungliga maktanspråk med just detta bibelställe. Jag vill därför snarare se en kritisk udd i bilden i analogi med vad Myrdal i en senare studie läst in i andra motiv i B 68.¹³ Illustrationen föregår Konungsbalken, som ju var att anse som en författning. Skall man läsa bilden som en kommentar till den känsliga balansen mellan ett kungaämbete med uppgift att styrka rätten och en personlig kungamakt som hotar att slå över

9 Evighetsslinga: exempelvis bildsten från Tängelgårda I, SHM 4373. Kopplade trianglar: exempelvis bildsten från Stora Hammars, SHM 29974.

10 Frithiof Dahlby, *De heliga tecknens hemlighet: Symboler och attribut*. Sjunde uppl. (Stockholm 1982) s. 32, 205.

11 Janken Myrdal, ”Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift”, i: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm 2004) s. 447.

12 Nordin (2009) s. 44, 53–58.

13 Janken Myrdal, ”Kvinnosaksfrågan omkring år 1430”, *Historisk tidskrift*, 138 (2018).

i självrådighet? Är den i själva verket ett uttryck för medeltidens konstitutionalism?¹⁴

Rudbeck nämnde över huvud taget inte bildens kristna kontext. Hans tolkningar rörde sig generellt i ett synkront lager och i det här fallet har han valt att lyfta fram en tidlös kungamakt med bakgrund i hednatiden. Det kanske märkligaste är ändå vad Rudbeck *inte* sade om kungabilden. Omedelbart efter att ha förklarat innebörden av valknutens åtta hörn citerade han Platons dialog *Axiochus*. Vi hör Odysseus när han drar sig till minnes sitt besök hos folket vid världens ände: "Jag såg och [o: också] Min-nur Thorns son, som bär dhen gyllende Spiran, och skippar lag och rätt öfwer dhe döda, hwilcken sitter på sin Lagmans stol."¹⁵ Denna beskrivning hade utan ansträngning kunnat knytas till B 68:s kungabild, där både stolen och spiran är framträdande element, men redan här hade Rudbeck hastat vidare för att inte tappa sina undflyende tankebanor ur sikte. En välvillig tolkning är att hans uppsåt var ärligt, att han var medveten om vad han gjorde och att han var förvissad om snillrikheten och beviskraften i sina egna argument. Om han inte uppfattade någon omedelbar koppling mellan B 68:s kungabild och Odysseus' upplevelser då var det heller inte ett argument han försökte konstruera. Att Rudbeck drevs av en sådan troskyldig övertygelse kommer jag att förlita mig på längre fram.

I kapitel XXIV återkom Rudbeck emellertid till kungabilden och då uppmärksammade han det som han tidigare förbigått. Det hade fordrats kraft och auktoritet, framhöll han, för att de forntida kungarnas rättskipning skulle åtlydas och uppfattas som rättfärdig. Därför utfärdade de sina domar klädda i blå kläder och sittande på en trefotad stol "såsom sees af våra gamla Lagböcker på Pergament skrifna." (Hänvisningen till skriftunderlaget var en markering av bokens ålder och sannolikt en indirekt referens till B 68.) Trefoten betecknade kungens tre stora ämbeten och det som dömdes från denna tron skulle aldrig brytas – "Tädan the Latiner och Greker hafwa fattadt thet ordspråket: *ex Tripode dictum*."¹⁶ Någon referens till Homeros görs inte i detta avsnitt.

KLÄDMODE IGEN

De sista träsnitten (tab. 26, NN, MM) med motiv hämtade från B 68 är inledningsbilderna till Ärvdabalken (fig. 6) och Giftermålsbalken (fig. 7). I dessa illustrationer är det återigen klädmotivet som intresserar. Göternas andra uttåg från Skandinavien skall ha skett vid tiden för Alexander den stores regering, då svenskarna var kända som "kaller" (galler). Den antike grammatikern och etymologen Festus Pompejus kunde

14 Jfr Fredrik Lagerroth, *Den svenska monarkin inför rätta: En författningshistorisk exposé* (Stockholm 1972) s. 35–41.

15 Rudbeck, *Atland*, I (1937) s. 343.

16 Rudbeck, *Atland*, I (1937) s. 475.

Figur 6. Ur *Atlanticans planschband* (tab. 26, NN).
Kungliga biblioteket.

Figur 7. Ur *Atlanticans planschband* (tab. 26,
MM). Kungliga biblioteket.

berätta att ”Kallerna kalla *Belgen* de säckiar som hängia wid skiortan”, något som bekräftades av hans senantike kollega Nonius Marcellus.¹⁷ Bälgb ”på vårt mål” betydde skinn eller säck, som i matbälgb eller matsäck, som ju göterna förde med sig på sina utfärder – bevis fanns i Hervararsagan och Ulfilas Bibel (”matibalg”).

Belgen kallas dhe stora armarna som våra Fäder brukade, alldeles som Festus och Nonnius, som wid Christi tiid lefde, dem här beskrifwa, och stå i våra gamla Lagar afmålade [...] och må wäl kallas Belgar, ty jag tror mången Smed ingen större Smedbelgb eger.¹⁸

Argumentationen ger än en gång uttryck för Rudbecks synkrona tidsuppfattning då han kombinerade belägg från Festus (200-talet), Ulfila (300-talet), Nonius (500-talet), Hervararsagan (1300-talet), B 68 (1400-talet) och Gustav Vasas Bibel (1500-talet) för att diskutera förhållanden på 300-talet före Kristus.

¹⁷ Rudbeck, *Atländ*, 1 (1937) s. 520. Se även Eriksson (2002) s. 326 f.

¹⁸ Rudbeck, *Atländ*, 1 (1937) s. 520.

Sammanfattningsvis kan sägas att figurerna ur B 68 bidragit med högst perifer, delvis lätt bisarra inslag i Rudbecks bevisföring. Samtidigt är det rimligt att anta att de beretts plats på grund av att *bilden* ansetts ha en särskilt övertygande kraft – detta var ju en självklarhet i hans andra stora bokverk, *Campi Elysii*, med illustrationer i naturlig storlek av alla världens växter. Rudbeck såg en pedagogisk hierarki i botaniska studier där den levande naturen stod högst, följd av ”levande gräsböcker” (herbarier), illustrerade florer, helst kolorerade, och slutligen beskrivande texter.¹⁹

Vilka element Rudbeck valt att lyfta fram i B 68:s bilder ter sig helt godtyckligt, medan vissa tolkningar som till äventyrs skulle kunna uppfattas som mer näraliggande förbigås utan kommentar. Adjektivet *gammal* var det närmaste han kom att förankra handskriften tidsmässigt och stödet för den svävande dateringen var att den var nedtecknad på pergament. Av de kronologiska bestämmningar på experimentell grund som han i andra sammanhang prövade syns inga spår.²⁰ Rudbecks deduktiva metod har fått sin bästa sammanfattning av Strindberg:

Om Plato skildrade ett landskap med en slätt, en höjd och en flod, så kunde denna skildring passa in på tusen landskap och sålunda på Upsalaslätten.²¹

B 68 har inte haft något i sak att tillföra Rudbecks slutledningar. Lagtexten som sådan rörde sig i en annan historisk dimension än hans göticistiska spekulationer och lämnades helt åt sidan. Som här visats låg även bilderna fjärran från hans resonemang. Likväl har handskriften utövat en oemotståndlig lockelse på honom. Om det inte var innehållet som frestade Rudbeck måste det ha varit artefakten som sådan: en gammal pergamenthandskrift. Just så beskrevs ofta denna typ av böcker i äldre bouppteckningar och auktionskataloger – det var inte boken som mediebärare eller textvitne som framhölls, utan dess roll som gammalt och värnadsbjudande föremål. Man hade sällan intresse av att bestämma dess innehåll eller kunskap att avgöra dess ålder.

Större delen av Rudbecks bibliotek försvann i den förödande branden i Uppsala 1702, men inte allt. De viktigaste delarna av samlingen förvarades i ett särskilt säkerhetsrum som stod emot elden.²² De böckerna övertogs av sonen Olof Rudbeck d.y.,

19 Eriksson (2002) s. 247–255. Det mesta av det långt gångna verket blev lågornas rov i den stora Uppsalabranden 1702.

20 Johan Nordström, *De yverbornes ö: Sextonhundratalsstudier* (Stockholm 1934) s. 142–144; Eriksson (2002) s. 292–297.

21 August Strindberg, *Svenska folket i helg och söken, i krig och fred, hemma och ute, eller ett tusen år af svenska bildningens och sedernas historia*, 2 (Stockholm 1882) s. 169.

22 Erik Hamberg, ”Rudbeckarnas böcker i Leufstabruk”, i: Peter Sjökvist (red.), *Kulturarvsspektiv: Texter från en seminarieriserie om specialsamlingar i Sverige* (Uppsala 2018) s. 89 ff.

vars kvarlåtenskap utauktionerades den 23 februari 1741. Bland *Manuscripta in quarto* nämns som nummer 27 "En gammal Lagbok".²³ Vi kommer inte längre med enbart denna oprecisa beskrivning som underlag, men vi kan påminna oss det eftermedeltida ägarmärket i form av ett *R* på pärmens. Handskriften har bevisligen ägts av två personer med denna initial: Johan Redin (före 1832) och Nils Rommel (före 1754). Rudbeck har veterligen aldrig nämnts bland ägarna, men hans namn kan väl inte alldeles uteslutas, vilket vi återkommer till nedan.

DEN RADERADE KRISTUSBILDEN

Nu flyttar vi oss i stället till den raderade korsfästelsescenen i B 68 (folio 3r). När denna återkan på handskriften skett och av vem är okänt. På 1730-talet kopierade amanuensen vid det kungliga biblioteket Magnus von Celse handskriftens bilder (fig. 8). Någon korsfästelse finns inte bland hans teckningar och raderingen måste ha utförts innan dess. Vi vet att B 68 hanterats av både Olof Rudbeck och Carl Lundius före 1679 och vi vet att det nuvarande bokbandet utförts *efter* det året.²⁴

Bilden har blivit tämligen sorgfälligt utplånad. Kvar finns endast en omgivande bård uppbyggd av röda och svarta pyramidformer i ett gult omgivande band – samma inramning förekommer bland annat i det motstående Kristusmotivet (folio 2v). Att ramen lämnats orörd antyder en avsikt att ersätta korsfästelsen med något annat motiv. Sidan innehåller även spår av text med brunt bläck som av allt att döma är senare tillfogad men som sedermera raderats även den. Strax under mitten på sidan kan man med lite god vilja möjligen skönja ordet "gudh", men i övrigt är texten oläsbar. Med ultraviolett belysning och bildkorrigering kan man få den utsuddade bildens konturer att framträda (jfr Anna Nilséns rekonstruktion på sidan 135 i denna volym). Korset har sprängt den omgivande ramen och går såväl vertikalt som horisontellt ända ut till pergamentbladets kant – tydligast syns det upptill och till vänster, där det brungrå korset inte blivit fullt utsuddat. Kristus' högra hand är uppspikad där korset skär ramen medan den vänstra fastnaglats utanför bården så att fingertopparna nästan vidrör bladets kant. Fötterna är lagda den ena över den andra och har hamrats fast strax ovanför den horisontella ramdelen nedtill på sidan. Kristus' ansikte är vänt nedåt och vridet något åt hans högra sida. Håret delas av en mittbena och faller i långa lockar på var sida om huvudet, som omkransas av en gloria. Bilden har haft åtminstone tre språkband: ett ovanför Kristus' huvud och ett långt böljande på vardera sidan av kroppen.

23 *Catalogus bibliothecae b. defuncti nobil. d:n. Olai Rudbeck, archiatri et profess. med Upsaliensis, auctione publice vendendæ Holmiæ a. 1741 die loco horisque solitis* (Stockholm u.å.) s. 110. Trots katalogens titel ägde auktionen rum i Uppsala.

24 Se Patrik Åströms & Eva Nyströms utredning på sidan 13 i denna volym.

*omnis finis bene influere
 Li Rudb. att.*

Figur 8. Kopia efter B 68 utförd av Magnus von Celse på 1730-talet. Under bilden läses: "Denna finnes bland taflorne til Rudb. Atl." Ur D 322d, Kungliga biblioteket.

Måhända går ordet ”son” att utläsa till vänster, annars är texten otydbar. I den undre marginalen läses ägaranteckningen ”N. Rommel”, som med största sannolikhet tillfogats efter att bilden raderats. I bildens övre vänstra hörn har ritats in en smal rektangel med brunt bläck, cirka 30 millimeter lång och 4 millimeter bred. Den är tecknad över den korsfästes raderade arm men ansluter till ett av de geometriska mönstren i ramen. Allt pekar på att det är ett sekundärt tillägg avsett att anknyta till sparade delar av det ursprungliga motivet.

Detta är vad vi objektivt kan säga om denna raderade bild, men det ger oss ingen förklaring till varför motivet har utplånats. För att närmare förstå omständigheterna är tre frågor intressanta att söka svar på: Vem har raderat bilden? Vilket var uppsåtet? Vad var tänkt att komma i dess ställe? Några säkra svar går för närvarande inte att få på någon av frågorna och här skall prövas några spekulationer som i djärvhet kan sägas närma sig Rudbecks metod.

KONFRONTATION AV DE MISSTÄNKTA

Handskriftens första kända ägare var Nils Rommel, räntmästare vid Uppsala universitet. Vi känner inte hans födelseår, men han dog 1754, utblottad och olycklig, om man får tro Carl von Linné, och det är rimligt att anta att förvärvet skedde först en bit in på 1700-talet.²⁵ Som nyss antytts håller jag det för sannolikt att raderingen gjordes innan Rommel fick boken i sin ägo, troligen under 1600-talet. Fyra personer ligger nära att dra in i de misstänkts krets: i första rummet Olof Rudbeck, som visade intresse för boken, och Carl Lundius, som av tidigare forskare redan anklagats för andra ingrepp i handskriften. Till detta par bör fogas fornforskaren Olof Verelius (1618–1682), som tillvitats komprometterande gärningar i samband med tidens mest infekterade antikvariska fejd. I diskussionen kan vi heller inte undgå att nämna den beryktade urkundsförfalskaren Nils Rabenius (1648–1717), som bevisligen kunde handskas skrupellöst med gamla källor och som vi vet umgicks med Lundius och utbytte handskrifter med denne. I det rika bibliotek Rabenius efterlämnade ingick tre laghandskrifter i kvartoformat, däribland ”En gl: skrifwen Swensk lagbok” och ”En ganska gl: d:o på pergament skrifwen”. Närmare uppgifter än så går dessvärre inte att erhålla.²⁶

Som inledningsvis påpekats har Rudbeck ibland misstänkts för men aldrig överbevisats om att själv ha förfarit bedrägligt med sina källor. Mot bakgrund av den ovan

25 *Carl von Linnés anteckningar öfver Nemesis divina*, utg. Elias Fries & Theodor Magnus Fries, ny uppl. (Uppsala 1878) s. 39 f.

26 Förteckning över Rabenius’ bibliotek upprättad i januari 1719, Nordinska samlingen, 81, UUB, pag. 68r. De bägge handskrifterna är upptagna som nr 203 och 204 bland i övrigt tryckta kvartovolymer.

redovisade metoddiskussionen finner jag det mindre sannolikt att han skulle ha manipulerat B 68. Han var alldeles uppenbart tillfreds med de mest långtgående och halsbrytande associationer och tycks inte ha känt något behov av att fabricera mer övertygande underlag för sina vilda slutledningar.

Hans lärare och vän Verelius lät däremot inte sällan sitt humör gå ut över sitt omdöme, även då tid för besinning gavs. Från 1672 och under decenniets återstod var han inblandad i en långdragen fejd med historikern Johannes Schefferus om det hedniska Uppsalatemplets egentliga läge. Schefferus ansåg att det legat på platsen för Trefaldighetskyrkan i Uppsala, medan Verelius förfäktade den uppfattning som senare accepterats av historievetenskapen, att det låg fem kilometer därifrån, i Gamla Uppsala.²⁷ Striden gällde mer än en sakfråga, det var en kamp om vetenskapliga grundsatser. Enkelt uttryckt hade Verelius rätt i sak även om hans metod var fel, medan det motsatta gällde för Schefferus. Verelius kämpade med näbbar och klor för sin uppfattning, eller med Sten Lindroths ord:

För Verelius, sekunderad av Rudbeck, stod inte bara den vetenskapliga hedern på spel. Kampen om hednatemplet gällde själva kärnan i Atlantican, den var en förpostfäktning om dess principer, innan det stora verket ännu utkommit.²⁸

Verelius slungade ur sig teorin att den ännu kvarstående kyrkan i Gamla Uppsala delade grundmurar med det forna hednatemplet, en tes som förlöjligades av Schefferus, som började få övertag i debatten. I detta skede förbjöd universitetskanslern Magnus Gabriel De la Gardie allt vidare utbyte i frågan för att inte hela akademien skulle hamna i vanrykte. Som av en händelse upptäckte då den allt mer frustrerade Verelius ett tidigare okänt aktstycke i Rudbecks samlingar, ett pergamentbrev skrivet 1271 av Västerås-biskopen Karl. Här fann Verelius stöd för sina teorier och lät genast trycka brevet – en urkundspublikation kunde ju inte bryta mot kanslerns förbud! Schefferus lyckades emellertid ganska omedelbart och med stort eftertryck avfärda dokumentet som ett falsarium.²⁹ I detta skede kan man tänka sig att Verelius var beredd till allt mer desperata åtgärder. Hade han redan beträtt förfalskarbanan och då varit alltför

27 Denna akademiska strid är välutredd i litteraturen, se Claes Annerstedt, "Schefferus och Verelius: En litterär fjäd i sjuttonde seklet", i: *Ur några antecknares samlingar: Gärd af tacksambet och vänskap till mästaren i svensk bokkunskap G. E. Klemming* (Uppsala 1891) s. 119–150; Henrik Schück, *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien: Dess förhistoria och historia*, 3:2 (Stockholm 1933) s. 322–366; Henrik Janson, "Äkta förfalskning åter bevismaterial", *Scandia*, 67 (2001).

28 Sten Lindroth, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden* (Stockholm 1975) s. 312.

29 Johansson (1955) s. 20.

försiktig? Kunde en anslående gammal lagbok med en Kristusframställning jämte en avgudabild kanske bli det avgörande bevis som slutligen slog fast kopplingen mellan det hedniska och det kristna templet? Varför fullföljdes då inte försöket? År 1679 ändrades fejdens förutsättningar då först Schefferus dog och därpå Atlanticans första volym utkom med många fantastiska argument. De mest förtvivlade åtgärderna behövde inte längre tillgripas om än Verelius fortsatte sin debatt med Schefferus även sedan denne lagts i graven.

J. Viktor Johansson, som studerat denna historia, har frikännt Verelius från skuld i målet. Som skäl anför han Verelius' "trohjärtade uppträdande i hela denna affär", ett rentvående på liknande grund som mitt friande av Rudbeck ovan – i bägge fallen rör det sig om intuitiva snarare än empiriskt grundade antaganden.³⁰ Johansson utpekar i stället två andra misstänkta som vi nu i tur och ordning skall diskutera i relation till B 68: Lundius och Rabenius.

Lundius har länge beskylts för manipulationer, och i hans fall involverar en av anklagelserna rentav B 68. Han skall enligt Carl Johan Schlyter ha raderat bokstäver i ordet *eriksgata* för att få en läsning som passade hans syften. Ingreppet torde ha företagits i samband med Daniel Forelius' dissertation *De obligatione civis Suionici*, om sveonernas medborgerliga förpliktelser, framlagd 1686 under Lundius' presidium. Lundius har beslagits med att ha befordrat många osanningar. Att han även är skyldig till att ha gjort åverkan på B 68 är dock snarare postulerat än bevisat. Jan Eric Almquist har kastat fram tanken att det kan ha varit respondenten Forelius som utförde ingreppet för att rädda en ohållbar teori som han serverats av sin handledare.³¹

I Rabenius' fall stannar ogärningarna inte vid misstankar. Det är välkänt att han varken drog sig för att överarbeta eller att helt fabricera gamla källor. Han verkar heller inte ha varit beroende av ett tydligt motiv – förmågan och tillfället var många gånger tillräckligt. Hans äldsta kända förfalskningar är från 1670-talets mitt och metoderna var mångskiftande. Han producerade hela dokument, som han i somliga fall sedan spred i avskrifter; han raderade och gjorde tillägg i originaltexter; han förfalskade mynt, förvanskade sigill och förfärdigade falska anvapen. Rabenius skrevs in vid Uppsala universitet i februari 1671 och prästvigdes två år senare. Nils Ahnlund håller det för troligt att han redan vid denna tid kom i kontakt med Rudbeck och Lundius, men har inga uppgifter som styrker antagandet.³²

30 Johansson (1955) s. 21.

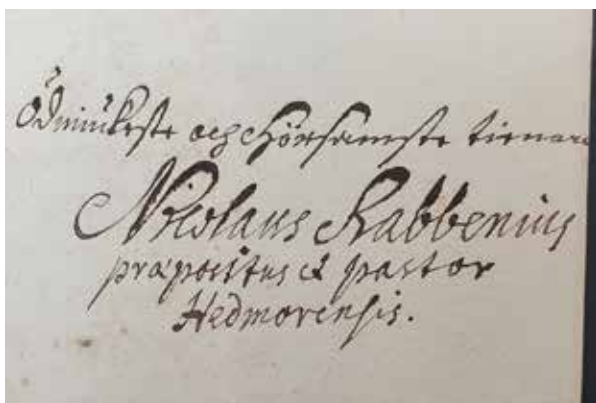
31 Konungsbalken, kap. 7, B 68, Uppsala universitetsbibliotek (UUB), f. 24v, 25r; *Samling af Sveriges gamla lagar (SSGL)*, utg. C. J. Schlyter, SSGL 3: *Upplandslagen* (Stockholm 1834) s. 455 f.; jfr SSGL 4: *Södermannalagen* (Lund 1838) s. VI f.; Jan Eric Almquist, "Carl Lundius d.y.", *Svensk juristtidning*, 29 (1944) s. 652 f.; Johansson (1955) s. 24 f.; Lindroth (1975) s. 300 f.

32 Ahnlund (1927) s. 30; jfr Jan Liedgren, "Nils Rabenius' samling av medeltidsbrev och deras proveniens", i: Olof Jägerskiöld & Åke Kromnow (red.), *Donum Boëthianum: Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius 31/1 1950* (Stockholm 1950) s. 227 f.

Figur 9. Ägarinitial på pärmen till B 68. Denna sida har varit nedklistrad som försätts i det ursprungliga medeltida bandet och R:et måste alltså vara ett senare tillägg. Uppsala universitetsbibliotek.

Figur 10. Nils Rabenius' namnteckning. Ur Ericsbergsarkivets autografsamling, Riksarkivet.

De förfalskningar av Rabenius' hand som är enklast att avslöja hänger samman med hans önskan att skapa storslagna anor åt sig själv. "Lätt igenkännliga äro de förfalskningar, som syfta till att prestera belägg för hans uppdiktade förfäder av Rabbesläkten. [...] I många fall märker man lätt förfalskningen på Rabbenamnet, på bläckets karakteristiska bruna färg eller på handstilen."³³ I B 68 finns, som redan nämnts, en ägarinitial, ett versalt *R* med en kommaliknande släng över (fig. 9). Bokstaven står på bokens första pergamentblad (folio 1r), som enligt Patrik Åström varit nedklistrat som försätts i ett tidigare band. Handskriften ägdes en period av titulärlagmannen Johan Redin (1747–1832) och det har antagits att det är hans initial. En senare hand, från 1800-talet, har tillfogat "Redin" som förklaring inom parentes, men frågan är om detta är riktigt. Åström daterar bandet till sent 1600- eller tidigt 1700-tal, det vill säga innan Redin kom över handskriften. Hade det inte varit naturligare för honom att applicera sitt

33 Liedgren (1950) s. 226.

ägarmärke utanpå det nya bandet, och bör man inte snarare föreställa sig att initialen anbringats på det som då var utsidan av volymen någon gång efter att de ursprungliga pärmarna avlägsnats men innan de nya tillfogats? Går det att tänka sig att denne någon kan ha varit Rabenius, som än en gång velat knyta ett medeltida aktstycke till sin egen uppdiktade släkthistoria? Kan B 68 ha varit en av de tre gamla lagkodexar som han enligt biblioteksförteckningen ägde? R:et med sina runda former är inte helt olik andra textprov av hans hand (fig. 10). Ovan har påpekats att även Olof Rudbeck *kan* ha varit ägare av boken, även om han inte är känd för att ha efterlämnat ägarmärken i sina böcker.³⁴ Nils Rommels namn skall inte heller uteslutas ur diskussionen, men initialen uppvisar liten överensstämmelse med hans krumeluriga namnteckning på annat håll (folio 3r), och man måste också fråga sig varför han ansåg det nödvändigt med två ägarmärken med några sidors mellanrum. Medges skall dock att han är ett mer närliggande alternativ än Redin.

Är Carl Lundius den skyldige?

Vad var syftet med att radera bilden och vad skulle ersätta den? Att utplåna en elaborerad och av allt att döma välgjord bild av Frälsaren på korset torde även för den mest samvetslöse förfalskare ha krävt en god anledning. Vilken gissning man föredrar blir därför beroende av i vilken buske man söker gärningsmannen. Mer än spekulationer kan det nämligen inte bli fråga om utifrån nuvarande kunskapsläge. Jag lämnar Rudbeck därhän eftersom jag inte uppfattar hans motiv som tillräckligt starka – han klarade sig tillräckligt långt med sin egen medvetandeström. I stället koncentrerar jag mig på de bägge huvudmisstänkta: Lundius och Rabenius.

Lundius hänvisade till B 68 för rätthistoriska överväganden i inte mindre än fem dissertationer. De behandlade de gamla svearnas medborgerliga plikter (1686), geternas förste lagstiftare Zamolxis (1687), kungamaktens ursprung (1692), arvsrätten (1697) samt svearnas rätt och rättskipning (1703).³⁵ Det andra arbetet är det mest omfattande och också det mest beryktade. Lundius förfäktade där teorin att svenskarnas förfäder, geterna, hade fått sina första lagar från Zamolxis (även känd som Salmoxes, Gebeleizis, Beleixis etc.). Geterna/göterna/svenskarna blev sedan laggivare åt andra folk.

Berättelsen om Zamolxis var i första hand känd från Herodotos' (484–425 f.Kr) historia, där han beskrevs som en tidigare slav till Pythagoras. När Zamolxis återvände till sina enkla landsmän var han fullproppad med grekisk visdom och blev snabbt en inflytelserik herre:

34 Detta har bekräftats för mig av Erik Hamberg och Peter Sjökvist.

35 Se förteckning i Patrik Åströms & Eva Nyströms bidrag på sidan 19.

han förfärdigade en hall, där han underhöll och utfodrade ledarna bland sina landsmän, och lärde dem att varken han eller hans gäster eller någon av deras avkomma någonsin skulle dö, utan att de skulle hamna på en plats där de skulle leva för evigt och njuta allt det goda.

Medan Zamolxis lärde ut detta grävde han i hemlighet ett underjordiskt hålrum där han en dag gömde sig och var borta i tre år. På det fjärde året återuppstod han till synes från de döda och hans förkunnelse om sin egen odödlighet vann därefter allmän tilltro och geterna dyrkade honom efter det som himlens härskare.³⁶

Även Strabo (cirka 64 f.Kr.–24 e.Kr.) har efterlämnat en utförlig beskrivning av Zamolxis. När han efter tiden som slav återkom till sitt folk kunde han tyda tecknen i skyn, blev rådgivare åt geternas kung, upphöjdes till präst åt den högste guden och kom med tiden att själv betraktas som en gud. En sådan överstepräst fanns därefter hos geterna ända intill Strabos samtid.³⁷ På 500-talet kunde Jordanes likaledes berätta att Zalmoxis hade besuttit ”utomordentlig filosofisk bildning” och att goterna därför ”alltid varit visare än nära nog alla andra barbarfolk och kan nästan jämföras med grekerna”.³⁸

Vad vi får oss serverat genom dessa historier, som var välkända genom utförliga referat hos Johannes Magnus, är alltså ett slags forntida filosof och proto-Kristus.³⁹ För 1600-talets storsvenskar som ville koppla sin historia till göterna var det onekligen ett bekymmer att de historiska vittnesbörden otvetydigt framställde de forntida anfäderna som hedningar och som de kristna folkens gissel. Lösningen var alltsomoftast att framställa göternas förmenta hedendom som ett ytfenomen och i stället hävda att deras religionsutövning i själva verket uttryckte en form av naturlig monoteism.⁴⁰

Alla var dock inte övertygade om Zamolxis' betydelse i den svenska historien. ”Den svenska lagfarenhetens fader”, Johan Stiernhöök (1596–1675), publicerade 1672 sitt stora arbete om svearnas och göternas forna rätt, *De jure Sveonum et Gothorum vetusto*, där han underkände kopplingen mellan göter och geter och höll det för osannolikt att Zamolxis över huvud taget var en historisk gestalt.⁴¹ Kan man, mot denna bakgrund,

36 Herodotos, *Historia*, 4:94–96.

37 Strabo, *Geografi*, 7:3.

38 Jordanes, *Getica: Om goternas ursprung och bedrifter* (Stockholm 1997) 39–40.

39 Johannes Magnus, *Goternas och svearnas historia* (Stockholm 2018) bok 1:12–13, 3:15–16. Zamolxis/Zalmoxis har behållit denna position i en särskild form av modern rumänsk historisk mytbildning, *dacomani* eller *thracomani*; se Lucian Boia, *History and myth in Romanian consciousness* (Budapest 2001) s. 99 f.

40 Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv 2000) s. 222.

41 Hans Helander, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1620–1720: Stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (Uppsala 2004) s. 300–302.

tänka sig att Carl Lundius, i en stund av inspiration, en gång för alla velat tysta tvivelarna genom att triumfatoriskt visa upp en laghandskrift av odiskutabelt hög ålder där Kristus, jordens frälsare, samsades på samma uppslag som Zamolxis, göternas förkristna överstepräst och laggivare? (Minns ordet "gudh" som tillförts ovanpå raderingen och därefter självt utsuddats.) Hade det inte varit ett underbart bevis både för det faktum att göterna skänkt lagar åt hela den civiliserade världen och att de aldrig egentligen hängett sig åt avguderi! I sin avhandling citerade Lundius en gammal pergamenthandskrift på fornnordiska och han lät förstå att det fanns flera sådana "membranei codices" som bevisade de svenska lagarnas koppling till Zamolxis.⁴² Allt tyder på att Lundius gjort tillskrifter på grekiska (se nedan), ett språk han synbarligen behärskade, men vi vet inte vilken förmåga han hade som tecknare. Att i berusad entusiasm radera den befintliga bilden var snabbt gjort; att förse sidan med en trovärdig ersättningsbild desto knepigare. Kan försöket ha stannat vid det avlånga föremålet uppe till vänster? Det var lätt att tillfoga, men vad skulle det föreställa? En spira? Ett spjut? En stav?⁴³

Eftersom den vördnadsbjudande men underutnyttjade handskriften lånade sig åt så många förunderliga bevis kunde det definitivt vara vetenskapligt inbringande att försöka hjälpa sanningen en bit på vägen. Schlyters anklagelse mot Lundius avser ingrepp utförda till den första dissertationen, framlagd 1686. Han kan även knytas till en annan uppseendeväckande förvanskning av B 68, som har ett samband med Zamolxis-dissertationen. På ömse sidor om kungens krona i vinjetten till Konungsbalken går det att skönja de grekiska orden *αὐτεξουσία* (*aftevousia*) och *δεσποτεία* (*despotēia*): '(själv) kontroll', '(själv)bestämmande' respektive 'despoti'.⁴⁴ Vi kan utgå från att tillskrifterna är betydligt yngre än bilden; kunskaperna i grekiska var under medeltiden mycket begränsade i norra och västra Europa och torde ha varit nära nog obefintliga i Sverige.⁴⁵ Lundius hänvisar till dessa ord både i dissertationen om Zamolxis och i ett senare brev till Bengt Oxenstierna. De stödde de absolutistiska satser han förespråkade och

42 Johansson (1955) s. 23. Se vidare Vilhelm Gödel, "Hjalmars och Hramers saga: Ett litterärt falsarium från 1690", *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, 9 (1896) s. 153 f.; Henrik Schück (1933) s. 108 f.

43 Lucian Boia säger att det aldrig funnits någon utbildad ikonografi kring Zamolxis: "Zalmoxis never appears in representations of any kind, either in the pre-Roman period [...] or in Roman Dacia"; Boia (1999) s. 99. "Il n'y a aucune source archéologique, iconographique ou épigraphique à son sujet", det vill säga Herodotos' skildring av Zamolxis; Dan Dana, "Occultations de Zalmoxis et occultation de l'histoire: Un aspect du dossier Mircea Eliade", *Anabases*, 5 (2007) s. 11.

44 Tolkningen av de svagt framträdande orden har gjorts av Eva Nyström. Klassisk grekiska saknade ett begrepp för *stat* och *aftevousia* har i senare tider använts som ersättningsord.

45 Den första lärostolen i grekiska inrättades i Florens 1397; Stephan Füssel, *Gutenberg och hans verk* (Nora 2000) s. 55, 68 f.

bevisade att "Konungen allena är öfver alla sina undersåtare som i Sverige byggia och boo regerande" och att "Konungen allena råder öfver land, fästningar, städer och hela riket".⁴⁶ Det finns all anledning att tro att det är Lundius själv som tillfogat orden.

Om tillvitelsen stämmer var bollen alltså redan i rullning när Zamolxis-tesen of-fentliggjordes. Några raderade bokstäver följdes av några tillagda ord; dessa lyckade förfälskningar lockade möjligen till en ny, ännu djärvare: tillfogandet av en helt ny bild. Kanske skedde ingreppet efter disputationen, som kanhända inte hade befast hans teori med den kraft som förväntats. Förutom de nämna ingreppen är Lundius redan misstänkt för att ha fabricerat ett pergamentbrev till stöd för avhandlingens teser, möjligen i maskopi med Rabenius. Hade han behov av ännu fler bevis för att tysta kritikerna? Eller har Lundius handlat i god tro, som Ahnlund håller öppet för?⁴⁷ Innan vi faller utslag bör vi först pröva en annan tanke.

... eller Nils Rabenius?

Nils Rabenius är den mest notoriske serieförfalskaren i svensk historieskrivning. Eftersom han bevisligen umgicks i de aktuella kretsarna och delade deras historiesyn kan hans namn inte lämnas utanför diskussionen. En stor del av Rabenius' förfälskningar syftade till att lyfta fram hans egen person. Vi känner inte B 68:s ägarförhållanden under den tid det här är frågan om, 1670–1680-talet. Ovan har förslaget kastats fram att den kan ha innehaft av Rabenius. Hans vistelse i Uppsala sammanfaller tidsmässigt med Rudbecks arbete med *Atlanticans* första del. Att handskriften ägdes av Rabenius och bara lånades ut en kort period kan förklara Rudbecks impressionistiska användning av den. Nog hade väl dess många intressanta illustrationer kunnat låna sig till spänstigare tolkningar än dem vi sett prov på ovan, om mer tid funnits?

Vare sig Rudbeck eller Lundius eller någon annan källa nämner någon oförstörd Kristusbild, vilket i och för sig inte är underligt. Den kristna ikonografin hade lite att tillföra de forntida spekulationer som var i brännpunkten. Däremot kan det förmodas att Rabenius inte hade vågat förstöra hela bildsidor sedan två renommmerade Uppsalaprofessorer bekantat sig med handskriften. Ingreppet bör därför ha skett innan de visade intresse för den och då är det mindre sannolikt att förvanskningen syftade till att stödja deras storvulna spekulationer om Sveriges forntid. Gick försöket i stället i riktning mot att, som i så många andra sammanhang, lyfta fram den påhittade Rabbesläkten? Från andra källor känner vi Rabenius' hemmasnickrade vapensköld: ett kors

46 Carl Lundius till universitetets kansler, 14/4 1691, citat efter Claes Annerstedt, *Uppsala universitets historia: Bihang*, 2: handlingar 1655–1694 (Uppsala 1910) s. 366. Jag tackar Bo Lindberg för denna referens. För omständigheterna kring brevet, se Annerstedt, II:1 (1908) s. 287–293.

47 Ahnlund (1927) s. 149 ff.

Figur 11. Nils Rabenius' egenkomponerade exlibris, avsett att suggerera gamla adliga anor. Kungliga biblioteket.

med en krona över, ovanför skölden ett benrangel i rustning med armarna i vädret hållande en våg i händerna (fig. 11). Finns det inte flera inslag här som närmar sig ett krucifix i utseendet och som med ganska små ingrepp skulle kunna ritas om till en storslagen frontespis med en variant av Rabbe-vapnet? Kan försöket ha blivit honom övermäktigt och modet att fullfölja teckningen svikit sedan handskriften blivit känd i vidare kretsar? Mindre ingrepp kunde han möjligtvis fortfarande komma undan med och kanske har Almquist rätt då han frågar om någon annan än Lundius kan ha raderat bokstäver för att hjälpa honom på traven i hans bräckliga bevisföring. Vore det inte en triumf för den manipulative komministern att ha bidragit med det avgörande bevis som bekräftade den rättslärd professors teser! Är alltså Rudbeck och Lundius de bedragna och den verkligt skyldige Rabenius? Ständigt denne Rabenius!

SAMMANVÄGNING

Efter denna sakframställning är det dags för plädering. Vi har flera misstänkta, men några avgörande bevis står inte att få. Vi kan som bäst formulera en hypotes baserad på en uteslutningsmetod. Jag vill lägga fram tre kriterier för indicieprövningen: *Motiv*: Hade den misstänkte något uppenbart att vinna på att vandalisera historiska urkunder? *Erfarenhet*: Kan vederbörande överbevisas om att ha gjort liknande ingrepp i andra sammanhang? *Tillfälle*: Hade den misstänkte tillgång till B 68 vid något tillfälle då gärningen kan ha begåtts?

Ovan har jag avfört Olof Rudbeck från de misstänkts skara på grund av bristande motiv. Hans troskyldiga hantering av de historiska källorna var tillräcklig i sig och han hade inget behov av fabricerade bevis för sina fantastiska slutledningar. Jag medger att denna slutsats är grundad i intuition snarare än empiri, men om vi godtar en brist på motiv kan övriga kriterier lämnas därhän.

Olof Verelius hade onekligen motiv: hans fejd med Schefferus var så förbittrad att han flera gånger tappade omdömet. Han har misstänkts för men inte överbevisats om annan förfalskarverksamhet; i alla händelser var han beredd till att tänja på regler för att få rätt. Däremot finns inga uppgifter som förbinder honom med B 68.

Nils Rabenius hade både motiv och väldokumenterad erfarenhet av att förfälska urkunder. Det finns omständigheter som antyder att han kan ha hanterat B 68, men inga säkra uppgifter. Han kan ha umgåtts med såväl Rudbeck som Lundius under den kritiska perioden, men inte heller det kan fastläs utan tvivel.

Carl Lundius hade motiv och tillfälle, troligtvis även erfarenhet. C. J. Schlyter beskylldes honom på 1800-talet för att ha raderat text i just B 68, och även om en annan misstänkt (Forelius) utpekats kvarstår Lundius som den mest sannolike gärningsmannen. Han misstänks rentav för manipulationer av självaste Silverbibeln och Ingemar

Carlsson har kallat Lundius för "Rabenius nära vän och förfalskarbroder" som sysslade med "rent bedrägeri".⁴⁸

För att sammanfatta: Verelius hade motiv och möjligen erfarenhet, men inget dokumenterat tillfälle; detsamma gäller Rabenius, som annars var den mest erfarne förfalskaren i kretsen. Kvar står Lundius som den ende med såväl motiv som erfarenhet och tillfälle; Rudbecks uppgift som citerades i inledningen antyder att Lundius till och med kan ha varit handskriftens ägare på 1670-talet. Misstankarna styrks ytterligare av de tidigare obeaktade tillskrifterna på grekiska. Clas Annerstedt har talat om en uppsaliensisk förfalskarverkstad "i stark förbindelse med den Rudbeckianska skolans koryfeer" vid denna tid.⁴⁹ Spåret har tagits upp av J. Viktor Johansson. "Om inte Rudbecks svåger, professor Carl Lundius, var denna verkstads föreståndare," skriver han, "så har han i varje fall tagit livlig del i dess produktion."⁵⁰ Henrik Janson menar att den förfalskade urkund som Verelius försökte anföra som belägg mot Schefferus sannolikt producerats i samma miljö och att vissa omständigheter pekar särskilt mot Lundius.⁵¹ Raderingen i B 68 bör rimligen hänföras till denna krets och på grundval av indicier som inte räcker till en fällande dom vill jag peka ut Lundius som den främste misstänkte.

Rudbeck slutligen. Jag har kanske lite väl lättvindigt avfört honom från de misstänkta skara. Däremot hoppas jag att min fallstudie visat att bilderna i *Atlantican* förtjänar ett fördjupat studium. Detta skulle ge oss mer information om 1600-talets bokproduktion och den vetenskapliga bildens framväxt, och det skulle ge oss ytterligare en nyckel till Rudbecks vildvuxna men fascinerande tankevärld.

48 Ingemar Carlsson, *På lögnens väg: Historiska bedrägerier och dokumentförfalskningar* (Lund 1999) s. 142 f.

49 Annerstedt, II:2 (1909) s. 208.

50 Johansson (1955) s. 26.

51 Janson (2001) s. 51.

Förkortningar

BP: Biblia Pauperum

DKB: Det Kongelige Bibliotek, Köpenhamn

DMS: Det medeltida Sverige

HLG: Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm

KrLL: Kristoffers landslag

LStB: Linköpings stiftsbibliotek

MELL: Magnus Erikssons landslag

MPO: Medeltida pergamentomslag

RA: Riksarkivet

SAOB: Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien

SBL: Svenskt biografiskt lexikon

SDHK: Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbreven

SHM: Statens historiska museer

SKB: Kungliga biblioteket, Stockholm

SSGL: Samling af Sveriges gamla lagar

UUB: Uppsala universitetsbibliotek

ÅFS: Äldre svenska frälselätker

Referenser

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

Riksarkivet, Marieberg (RA)

E 9048

Pergamentbrev 13/6 1435

Ericsborgsarkivet

Autografsamlingen

Riksarkivet, Arninge

Pappershistoriska samlingen

SE/RA/7901/B I, Ref. 2. 5 (Bearbetningar Avbildningar av vattenmärken)

Kungliga biblioteket (SKB)

Handschriftssamlingen

A 12; A 43; A 58; A 80; A 172; B 1; B 4; B 6; B 27; B 35; B 50; B 51; B 56; B 59; B 91; B 119;

B 124; B 167; B 170; B 172; B 180; B 197; B 594; B 597; B 601; B 607; D 3 a

B 587a: "Handlingar rörande Helga Lekamens gille"

D 322 d: Magnus von Celse, "Anteckningar och samlingar huvudsakligen rör. sv. historien"

Rålamb 14 4:o

Wrangelsamlingen, Roggebiblioteket, Strängnäs

Uppsala

Uppsala universitetsbibliotek (UUB)

Medeltida handskrifter

B 7; B 10; B 28; B 52; B 68; B 74; C 12; C 24; C 68; C 131; C 181; C 215; C 288; C 306; C 350;

C 375; C 396; C 405; C 415 d; C 443

Nordinska samlingen

N 81, Bok- och myntkataloger

Walleramlingen

Waller Ms se-02730

Linköping

Stiftsbiblioteket (LStB)
T 181

Köpenhamn

Köpenhamns universitet, Institut for Nordiske Studier og Sprogvidenskab
Arnamagnæanske Håndskriftsamling
AM 191 fol.

Edinburgh

Edinburgh University Library
MS. 159

ELEKTRONISKA KÄLLOR

Diplomatarium Danicum: <<https://diplomatarium.dk>>
Diplomatarium Norvegicum: <http://www.dokpro.uio.no/dipl_norv/diplom_felt.html>
Medeltidens bildvärld, Historiska museet: <<http://medeltidbild.historiska.se/medeltidbild/default.asp>>
SDHK = Svenskt Diplomatariums huvudkartotek över medeltidsbrev, <<https://sok.riksarkivet.se/sdhk>>

TRYCKTA KÄLLOR

- Akter rörande ärkebiskopsvalet i Uppsala 1432 samt striden därom mellan konung Erik och svenska kyrkan 1903*, utg. Algot Lindblom (Stockholm: Kyrkohistoriska föreningen, 1903).
Ardernes Practica: Master John Arderne från Newark och hur han utövade medicin och kirurgi, 1412, översatt och kommenterad av Torgny Svenberg & Peter Murray Jones; konsthistoriska reflexioner av Eva Lindqvist Sandgren (Stockholm: Hagströmerbiblioteket, 2014).
Biblia pauperum: Nach dem einzigen Exemplare in 50 Darstellungen (früher in Wolfenbüttel, jetzt in der Bibliothèque nationale), utg. Paul Heitz (Strassburg: Heitz & Mündel, 1903).
Biblia Pauperum: Deutsche Ausgabe 1471 (Weimar: Gesellschaft der Bibliophilen, 1906).
Biblia Pauperum: Unicum der Heidelberger Universitäts-Bibliothek: In 34 Lichtdrucktafeln und 4 Tafeln in Farbelichtdruck, utg. Paul Kristeller (Berlin: Bruno Cassirer, 1906).
Bonaventuras betraktelser öfver Christi leverne: Legenden om Gregorius af Armenien, utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1859–1860).

- Budde, Jöns Andersson, *Jöns Buddes bok: En handskrift från Nädendals kloster*, utg. Oskar Fredrik Hultman (Helsingfors: Svenska litteratursällskapet i Finland, 1895).
- Catalogus bibliothecæ b. defuncti nobil. d:n. Olai Rudbeck, archiatri et profess. med Upsaliensis, auctione publice vendende Holmiæ a. 1741 die loco horisque solitis* (Stockholm u.å.).
- Christine de Pizan, *Kvinnostaden*, översättning Jens Nordenhök (Stockholm: Ersatz, 2012).
- DMS 1:3 = *Det medeltida Sverige*, 1, Uppland 3, Tiundaland: Bälinge, Norunda och Rasbo, red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Gunnar T. Westin (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1982).
- DMS 1:4 = *Det medeltida Sverige*, 1, Uppland, 4, Tiundaland: Tierp, Våla, Vendel, Oland, Nördinghundra, red. Rune Janson, Sigurd Rahmqvist & Lars-Olof Skoglund (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1974).
- DMS 4:1 = *Det medeltida Sverige*, 4, Småland, 1, Möre: Norra och Södra Möre, Kalmar stad, red. Olle Ferm, Sigurd Rahmqvist & Lars Thor (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1987).
- Erikskrönikan enligt Cod. Holm. D 2 jämte avvikande läsarter ur andra handskrifter: Nytryck (med ett tillägg)*, utg. Rolf Pipping (Uppsala: Svenska fornscriftsällskapet, 1963).
- Freinsheim, Johann, *Io. Freinsheimii. specimen. paraphraseos. Cornelianæ. primum. C. Taciti. fragmentum. hoc. est. Tiberiani. principatus. quindecim. annos. compræhendens. et. cum. versionibus. lingvarum. quinque. comparatum* (Strasbourg: Bernegger, 1641) UUB: Bokband/1600-tal/Sverige/38.
- Glossarium ad Corpus iuris Sueo-Gotorum antiqui* = *Ordbok till Samlingen af Sveriges gamla lagar*, Samling af Sveriges gamla lagar [SSGL] – Corpus juris Sueo-Gotorum antiqui, 13, utg. Carl Johan Schlyter (Lund: Gleerupska bokhandeln, 1877).
- Handlingar rörande Helga Lekamens gille i Stockholm*, 1: Gillesboken: 1393–1487: jämte bilagor, utg. Isak Collijn (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1921).
- Herr Ivan: Kritisk upplaga*, utg. Erik Noreen (Stockholm: Svenska fornscriftsällskapet, 1930–1932).
- Hertig Fredrik av Normandie: Kritisk upplaga på grundval av Codex Verelanus*, utg. Erik Noreen (Stockholm: Svenska fornscriftsällskapet, 1927).
- Johannes Magnus, *Goternas och svearnas historia*, övers. och kommentar Kurt Johannesson & Hans Helander (Stockholm: Michaelisgillet & Vitterhetsakademien, 2018).
- Jordanes, *Getica: Om goternas ursprung och bedrifter* (Stockholm: Atlantis, 1997).
- Kalmar stads tänkebok*, utg. Ivar Modéer & Sten Engström (Uppsala: Svenska fornscriftsällskapet, 1945–1949).
- Kalmar stifts herdaminne: Det gamla Kalmarstiftets klerus från äldsta tid till våra dagar*, 2: Norra Möre, Stranda och Handbörd, utg. Bror Olsson (Kalmar: Dillbergs bokhandel, 1947).
- Konungastyrelse = En nyttigh bok om konnunga styrilse och höfdinga: Johannes Bureus utgåva 1634*, utg. Lennart Moberg (Uppsala: Svenska fornscriftsällskapet, 1964).

- von Linné, Carl, *Carl von Linnés anteckningar öfver Nemesis divina*, ny, omarbetad och tillökad upplaga, utg. Elias Fries & Theodor Magnus Fries (Uppsala: Lundequistska bokhandeln, 1878).
- von Linné, Carl, *Nemesis divina*, utg. Elis Malmeström & Telemak Fredbärj (Stockholm: Bonniers, 1968).
- Lundius, Carl, *De obligatione civis Suionici dissertatio. Quam cum approbatione amplissimæ facultatis juridicæ, in Regia academia Upsalensi, præside consultissimo atque amplissimo viro, dn. Carolo Lundio, juris patrii professore longe celeberrimo, præceptore suo summa observantia colendo, ad d. 16. Octobris anno M. DC. LXXXVI. in audit: Gustaviano Majore, horis ante meridiem consuetis. Publicæ censure submittit S.^a R.^a Mis in facultate juridica alumnus Daniel Forelius, Norcopia-OstroGothus* (Uppsala: Curio, 1686).
- Lundius, Carl, *ZAMOΛΞΙΣ [Zamolxis] primus getarum legislator, academica dissertatione luci publicæ restitutus. Qua simul occasione pluscula ad antiquitates enucleatæ sveonum gothorumq; atq; aliarum etiam gentium spectantia; quedam quoq; aliis ante non observata, breviter ac enucleatæ in medium proferuntur* (Uppsala: Henrik Keyser, 1687).
- Lundius, Carl, *Dissertatio de origine majestatis civilis, per occasionem verborum cap. IV. §. 9. Kon. Br. L.L. pro regiis alumnis habita in audit. Gustav. Maj. ad d. XVIII. mens. Mart. Ann. MDC XCI. et excusa ANNO MDC XCII.* (Uppsala: s.n., 1692).
- Lundius, Carl, *Dissertatio juridica de successione ab intestato, quam indultu ampliss. facult. Jurid. in regia academia upsaliensi sub præsidio consultissimi & longè celberrimi viri Dn. Caroli Lundii jur: patr: profess: reg: & ordin: nec non h. t. facult: decani amplissimi publico eruditorum submittit examini Georgius Henr: Haveman Wiburgensis, In Audit. Gust. Majori, d. [] Junii anno MDC XCVII* (Uppsala: Wankijff, 1697).
- Lundius, Carl, *Dissertatio juridica de justitia et jure Sueonum, quam, ex consensu & approbatione amplissimi jctorum ordinis, in illustri athenæo Upsalensi, præside consultissimo atque celberrimo viro, Carolo Lundio, juris patrii professore reg. et ord. publico bonorum examine modestè submittit Johannes Herlin Stockholmensis. In audit. Gustav. majori ad d. 14 martii, anno MDCCIII.* (Uppsala: Johan Henrik Werner, 1703).
- Magnus Erikssons landslag*, i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1962).
- Magnus Erikssons stads lag*, i nusvensk tolkning av Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm: Institutet för rättshistorisk forskning, 1966).
- Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 1–8, utg. Margarete Andersson-Schmitt & Monica Hedlund (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 1988–1995).
- Norges gamle Love indtil 1387*, 5: Indeholdene Supplement til foregaaende Bind og Facsimiler samt Glossarium med Registre, utg. Gustav Storm & Ebbe Hertzberg (Christiania: Grøndahl & søn, 1895).
- Ordbok öfver svenska medeltids-språket [jämte supplement]*, utg. K. F. Söderwall m.fl. (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1884–1973).

- Rietz, Johan Ernst, *Svenskt dialekt-lexikon: Ordbok öfver svenska allmogespråket* (Malmö: Cronholm m.fl. [1862–]1867).
- Rudbeck, Olof, *Olf Rudbeks Atland eller Manheim dedan Japhetz afkomne, de förnämste keyserlige och kungelige slechter ut till hela werlden, henne att styra, utgångne äro, så och desse efterföljande folck utogade, nembligen skyttar, borbarn, asar, jettar, giotar, phryger, trojaner, amaizor, traser, lyber, maurer, tussar, kaller, kiempar, kimrar, saxer, germen, swear, longobarder, wandaler, herular, gepar, tysdkar, anglar, paiktar, danar, siökampar, och flera de som i werket wisas skola*, 1, Svenska originaltexten på uppdrag av Lärdomshistoriska samfundet utgiven av Axel Nelson (Uppsala & Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1937 [1679]).
- Samling af Sveriges gamla lagar – Corpus juris Sveo-Gotorum antiqui = SSGL 1: *Westgötalagen*, utg. C. J. Schlyter & H. S. Collin (Stockholm: Haeggström, 1827); SSGL 2: *Östgötalagen*, utg. C. J. Schlyter & H. S. Collin (Stockholm: Norstedts, 1830); SSGL 3: *Uplands-lagen*, utg. C. J. Schlyter (Stockholm: Norstedts, 1834); SSGL 4: *Södermannalagen*, utg. C. J. Schlyter (Lund: Berlingska, 1838); SSGL 10: *Konung Magnus Erikssons Landslag*, utg. C. J. Schlyter (Lund: Berlingska, 1862); SSGL 11: *Konung Magnus Erikssons Stadslag*, utg. C. J. Schlyter (Lund: Berlingska, 1865).
- SAOB = *Ordbok över svenska språket utgiven av Svenska Akademien* (Lund & Stockholm: Svenska Akademien, 1893–).
- Sielinna Thröst: Første delin aff the bokinne / som kallas sielinna thröst: Efter cod. Holm. A 108 (f.d. Ångsö)*, utg. Sam Henning (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1954–1956).
- Småstycken på forn svenska*, [serie 1], utg. Gustaf Edvard Klemming (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1868–1881).
- Solander, Daniel D., *Dissertationis juridicæ de successione ab intestato pars prior, quam ... sub presidio ... Dn. Danielis Solandri, ... ad publicum eruditorum examen modeste deffert stipendiarius regius, Petrus Vaselius, Westmannus. In Audit. Car. Maj. ad diem XXVIII. Nov. anni MDCCXLIV. Horis, ante meridiem, solitis* (Uppsala: Johan Edman, 1744).
- Svenska kyrkobruk under medeltiden: En samling af utläggningar på svenska öfver kyrkans lärobegrepp, sakrament, ceremonier, botdisciplin m.m.*, utg. Robert Geete (Stockholm: Svenska fornskriftsällskapet, 1900).
- Svenska landskapslagar: Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Första serien: Östgötalagen och Upplandslagen, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm: AWE Gebers, 1979 [1930]).
- Svenska landskapslagar: Tolkade och förklarade för nutidens svenskar*, Femte serien: Äldre Västgötalagen, Yngre Västgötalagen, Smålandslagens kyrkobalk och Bjärköarätten, utg. Åke Holmbäck & Elias Wessén (Stockholm: Hugo Geber, 1946).
- Svenskt diplomatarium: Diplomatarium Suecanum*, utg. Vitterhetsakademien & Riksarkivet (Stockholm 1829–).
- Upplandslagen (1700) = *Jus vetus Uplandicum, quod Birgerus Magni filius, Svionum Gothorumque rex, a:o Chr. MCCXCV. Recognovit, et e Svionico in Latinum transtulit Johannes Loccenius; notis, animadversionibus et prolegomenis, collationem quondam le-*

- gum veterum Gothicarum et Græcarum, imprimisque Atticarum, continentibus, illustravit Carolus Lundius, ac edidit Olavus Rudbeckius.*, Upsalis [s.n.], a:o MDCC.
- Vadstenadiariet: Latinsk text med översättning och kommentar*, utg. Claes Gejrot. (Stockholm: Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia, 1996).
- [*Västgötalagen*], *Legum W. Gothicarum in Svionia liber, quem e gothico in latinum convertit Johannes Loccenius, uberioribus notis ac animadversionibus illustravit Carolus Lundius, edidit ausem Olavus Rudbeckius* (Uppsala: Rudbeckska tryckeriet, [1695]).
- Äldre Västgötalagen och dess bilagor i Cod. Holm. B 59*, 1–2, utg. Per-Axel Wiktorsson (Skara: Föreningen för Västgötalitteratur, 2011).

LITTERATUR

- Ahnlund, Nils, *Nils Rabenius (1648–1717): Studier i svensk historiografi* (Stockholm: Hugo Geber, 1927).
- Almquist, Jan Eric, "Carl Lundius d.y.", *Svensk juristtidning*, 29 (1944).
- Almquist, Jan Eric, *Lagsagor och domsagor i Sverige: Med särskild hänsyn till den judiciella indelningen*, 1–2 (Stockholm: Norstedts, 1954–1955).
- Ambrosiani, Sune, "Papperstillverkningen i Sverige intill 1800-talets mitt", i: *Molæ chartaria suecana: Svenska pappersbruksföreningens tjugufemårsskrift*, 1 (Stockholm: Svenska pappersbruksföreningen, 1923).
- Andersson, Aron, *Medieval wooden sculpture in Sweden*, 3: Late medieval sculpture (Stockholm: Statens historiska museer, 1980).
- Andersson, Elin & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halvsekel i Roggebiblioteket* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2018).
- Andersson-Schmitt, Margarete & Monica Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala: Katalog über die C-Sammlung*, 3, C 201–300 (Stockholm: Almqvist & Wiksell International, 1990).
- Anners, Erik, "Götagarnas lekarerätt – en keltisk influens?", i: *Rättshistoriska studier*, 2 (Stockholm: Institutet för rättshistoriska studier, 1957).
- Annerstedt, Claes, "Schefferus och Verelius. En litterär fäjd i sjuttonde seklet", i: *Ur några antecknares samlingar: Gärde af tacksamhet och vänskap till mästaren i svensk bokkunskap G. E. Klemming* (Uppsala: Bukowski, 1891).
- Annerstedt, Claes, *Uppsala universitets historia*, II:1–2; *Bihang*, 2: handlingar 1655–1694 (Uppsala: Akademiska bokförlaget/Almqvist & Wiksell, 1908–1910).
- Axelsson, Roger, "Svantepolk Knutsson", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 34 (2013–2017) s. 376.
- Bataille, Camille, *Birgitta quasi beate Virginis sagitta: Le culte de la Vierge Marie en Suède de sainte Brigitte à la Réforme (1300–1530)*, 2: Annexes (Caen: Histoire, Université de Caen Normandie, 2016): <<https://hal.archives-ouvertes.fr/tel-01713619/document>> (2018.09.01).

- Björkvall, Gunilla, *Liturgical sequences in medieval manuscript fragments in the Swedish National Archives: Repertorial investigation, inventory, and reconstruction of sources* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2015).
- Boia, Lucian, *History and myth in Romanian consciousness* (Budapest: Central European University Press, 2001).
- Bozzolo, Carla & Ezio Ornato, *Pour une histoire du livre manuscrit au Moyen âge: Trois essais de codicologie quantitative* (Paris: Centre national de la recherche scientifique, 1980).
- Broomé, Bertil, *Handskriftssamlarna och de svenska arkiven 1700–1950* (Stockholm: Kungl. biblioteket, 1977).
- de Brun, Frans, "Storkyrkans egendomar, stiftelser och personal under medeltiden", i: *S. Nikolai eller Storkyrkan i Stockholm*, 1: Församlingshistoria (Stockholm: Storkyrkoförsamlingen, 1924).
- Bäumli, Betty J. & Franz H. Bäumli, *Dictionary of worldwide gestures*, andra uppl. (London: Scarecrow, 1997).
- Carlquist, Jonas, *Handskriften som historiskt vittne: Fornsvenska samlingshandskrifter – miljö och funktion* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2002).
- Carlsson, Ingemar, *På lögnens väg: Historiska bedrägerier och dokumentförfälskningar* (Lund: Historiska media, 1999).
- Carlsson, Sten, "Folkungaättens lagmansgren", i: *Äldre svenska frälsesläkter: Ättartavlor*, (red.) Folke Wernstedt I:1 (Stockholm: Riddarhusdirektionen, 1957).
- Cary, George, *The medieval Alexander*, utg. D. J. A. Ross (Cambridge: Cambridge University Press, 1956).
- Collinson, Lisa, "Welsh law in thirteenth-century Sweden: Women, beasts, and players", *Speculum*, 92/3 (2017).
- Curtius, Ernst Robert, *Europäische Literatur und lateinisches Mittelalter*, tionde uppl. (Bern & München: Francke, 1984).
- Dahlby, Frithiof, *De heliga tecknens hemlighet: Om symboler och attribut*, femte uppl. (Stockholm: Verbum, 1967).
- Dahlby, Frithiof, *De heliga tecknens hemlighet: Symboler och attribut*, sjunde uppl. (Stockholm: Verbum, 1982).
- Dahlbäck, Göran, *Uppsala domkyrkas godsinnahav med särskild hänsyn till perioden 1344–1527* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1977).
- Dahlbäck, Göran, *I medeltidens Stockholm* (Stockholm: Stockholms medeltidsmuseum, 1988).
- Dahlerup, Troels, *De fire staender 1400–1500*, Gyldendals og Politikens Danmarkshistorie, 6 (Köpenhamn: Gyldendalske boghandel, 1989).
- Dana, Dan, "Occultations de Zalmoxis et occultation de l'histoire: Un aspect du dossier Mircea Eliade", *Anabases*, 5 (2007).
- Deneke, Bernward, "Möbel. Western", i: *Lexikon des Mittelalters*, 6 (München: Deutscher Taschenbuch, 2003).

- Ebel, Friedrich, Gernot Kocher & Andreas Fijal, *Römisches Rechtsleben im Mittelalter: Miniaturen aus den Handschriften des Corpus iuris civilis* (Heidelberg: Müller, 1988).
- Eriksson, Gunnar, *Rudbeck 1630–1702: Liv, lärdom, dröm i barockens Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2002).
- Fem Moseböcker på fornsvenska enligt Cod. Holm. A 1, utg. Olof Thorell (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1955–1959).
- Ferm, Olle, "Swedish students and teachers", i: Olle Ferm & Sara Risberg, *Swedish students at the University of Leipzig in the Middle Ages: Careers, books, and teaching* (Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia, 2014).
- Ferm, Olle & Nyström, Staffan (red.), *Bengt Jonsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2004).
- von Friesen, Otto & Anders Grape, *Om Codex Argenteus: Dess tid, hem och öden*. Med ett appendix av Hugo Andersson (Uppsala: Svenska litteratursällskapet, 1928).
- Füssel, Stephan, *Gutenberg och hans verk* (Nora: Nya Doxa, 2000).
- Gallén, Jarl & Filip Liljeholm, "Folkungaättens oäkta gren", i: *Aldre svenska frälseläkter: Ättartavlor*, (red.) Folke Wernstedt, I:1 (Stockholm: Riddarhusdirektionen, 1957).
- Garnier, François, *Le langage de l'image au Moyen Âge*, 1–2 (Paris: Léopard d'or, 1982–1989).
- Geete, Robert, "Bland språkets nässlor och kardborrar", *Ord och bild*, 7 (1898).
- Gibbons, Ann, "Biology of the book", *Science*, 357 (2017), DOI: 10.1126/science.357.6349.346
- Gillingstam, Hans, "John Slawekas hustrur, deras släktförbindelser och gods", *Personhistorisk tidskrift*, 45 (1947).
- Gillingstam, Hans, "Ekström: g) Lidköpingssläkten E.", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 13: Ekman–Enwall (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1950).
- Gillingstam, Hans, *Ätterna Oxenstierna och Vasa under medeltiden: Släkthistoriska studier* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1952–1953).
- Gillingstam, Hans, "Esbjörn Kristiernsson Djäkn", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 14: Enwallsson–Fahlbeck (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1953).
- Gillingstam, Hans, "Johan Slawekas tredje hustrus härstamning", *Personhistorisk tidskrift*, 51 (1953).
- Gillingstam, Hans, "Kyle, släkter", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 21: Katarina–Königsmarck (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1975–1977).
- Gillingstam, Hans, "Lars Petersson", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 22: Königsmarck–Lilja (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1977–1979).
- Gillingstam, Hans, *Det svenska riksrådets världsliga medlemmar under medeltiden* (Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia, 2009).
- Grimm, Jacob, *Deutsche Rechtsalterthümer* (Göttingen: Dieterichschen Buchhandlung, 1828).
- Gödel, Vilhelm, "Hjalmars och Hramers saga: Ett literärt falsarium från 1690", *Svenska fornminnesföreningens tidskrift*, 9 (1896).
- Hamberg, Erik, "Rudbeckarnas böcker i Leufstabruk", i: Peter Sjökvist (red.), *Kulturarvsperspektiv: Texter från en seminariereserie om specialsamlingar i Sverige* (Uppsala: Uppsala universitetsbibliotek, 2018).

- Hamberg, Per Gustaf, "Skandinaviska lagillustrationer från medeltiden: en översikt med särskild hänsyn till Codex Upsaliensis B 68", opublicerat manuskript, Uppsala universitetsbibliotek (1956).
- Hamberg, Per Gustaf, "Kungabilder i svenska laghandskrifter och några paralleller därtill", i: *Proxima Thule: Sverige och Europa under förntid och medeltid: Hyllningsskrift till H.M. Konungen den 11 november 1962* (Stockholm: Norstedts, 1962).
- Hamre, Lars, Troels Dahlerup & Göran Inger, "Kapellgeistlighet", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 7 (Malmö: Allhem, 1963).
- Harrison, Dick, *Kalmars historia: Den begravda staden* (Lund: Historiska media, 2017).
- Hedström, Ingela, *Medeltidens svenska bönböcker: Kvinnligt skriftbruk i Vadstena kloster* (Oslo: Universitetet i Oslo, Det humanistiske fakultet, 2009).
- Helander, Hans, *Neo-Latin literature in Sweden in the period 1650–1720: Stylistics, vocabulary and characteristic ideas* (Uppsala: Acta universitatis Upsaliensis, 2004).
- Helander, Sven, *Ordinariarius Lincopensis c:a 1400 och dess liturgiska förebilder* (Lund: Gleerups, 1957).
- Helander, Sven, *Den medeltida Uppsalaliturgin: Studier i helgonlängd, tidegård och mäsas* (Uppsala: Arcus, 2001).
- Hildebrand, Bengt, "Esbjörn Blåpanna och hans arvingar", *Personhistorisk tidskrift*, 32 (1934).
- Hult, Karin & Gunhild Vidén (red.), *Alexanderlegenderna i tid och rum: Alexander den stores gränslösa historia* (Stockholm: Appell förlag, 2018).
- Häggblund, Anna-Stina, "Gåvor till Heliga Birgittas ära: En studie av donatorsgemenskapen kring Nådendals kloster 1438–1520", *Historisk tidskrift för Finland*, 103 (2018).
- Häkli, Esko, "Papperets kronologi: Årtal i urval": <http://www.nph.nu/pdf-filer/papperets_kronologi.pdf>.
- Jakobi-Mirwald, Christine, *Medeltida bokmåleri: Illustrerat konsthistoriskt lexikon*, övers. och bearbetning Patrik Åström (Lund: Signum, 2012).
- James, Willam, *The principles of psychology*, 1–2 (New York: Henry Holt, 1890).
- Janson, Henrik, "Äkta förfalskning åter bevismaterial", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 67 (2001).
- Jansson, Sven-Bertil, *Konung Alexander: En svensk roman från 1300-talet* (Stockholm: Runica et mediævalia, 2015).
- Johansson, Hilding, "Maria", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 11 (Malmö: Allhem, 1966).
- Johansson, J. Viktor, "De rudbeckianska förfalskningarna i Codex argenteus", *Nordisk tidskrift för bok- och biblioteksväsen*, 42 (1955).
- Koite, Jakob, "Aspenäsätten", i: *Äldre svenska frälsesläkter: Ättartavlor*, I:1 (Stockholm: Riddarhusdirektionen, 1957).
- Kumlien, Kjell, "Hans Kröpelin", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 21: Katarina–Königsmarck (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1975–1977).
- Lagerroth, Fredrik, *Den svenska monarkin inför rätta: En författningshistorisk exposé* (Stockholm: Rabén & Sjögren, 1972).

- Larsson, Lars-Olof, *Kalmarunionens tid: Från drottning Margareta till Kristian II*, (Stockholm: Rabén Prisma, 1997).
- Liedgren, Jan, "Nils Rabenius' samling av medeltidsbrev och deras proveniens", i: Olof Jägerskiöld & Åke Kromnow (red.), *Donum Boëthianum: Arkivvetenskapliga bidrag tillägnade Bertil Boëthius 31/1 1950* (Stockholm: Norstedts, 1950).
- Liedgren, Jan, "Johan van Hoynghe och Vicke van Vitzens kapellstiftelser i Kalmar", *Arkivvetenskapliga studier*, 3 (1961).
- Liljedahl, Gösta, "Vattenmärket – pappersmakarens bomärke och kvalitetsbevis", 3–4, *Svensk papperstidning* (1974).
- Lillie, Eva Louise, "*O vos omnes qui transitis per viam ...* The quotation from the Lamentations 1, 12 in Danish medieval visual art", i: Eva Louise Lillie & Nils Holger Petersen (red.), *Liturgy and the arts in the Middle Ages: studies in honour of C. Clifford Flanigan* (Köpenhamn: Museum Tusculanum Press, 1996).
- Lindahl, Fritze, "Stol", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 12 (Malmö: Allhem, 1972).
- Lindgren, Mereth, *Att lära och att pryda: Om efterreformatoriska kyrkomålningar i Sverige cirka 1530–1630* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1983).
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria: Stormaktstiden* (Stockholm: Norstedts, 1975).
- Linton, Mikael, "Regimen regale et regimen politicum", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 13 (Malmö: Allhem, 1968).
- Losman, Beata, *Norden och reformkonsilierna 1408–1449* (Göteborg: Akademiförlag, 1970).
- Lönnroth, Erik, *Sverige och Kalmarunionen 1397–1457* (Göteborg: Göteborgs universitet, 1934).
- Lönnroth, Lars & Sven Delblanc (red.), *Den svenska litteraturen*, 1: Från forntid till frihetstid, 800–1718 (Stockholm: Bonniers, 1987).
- Malm, Mats, "Alexander i den fornnordiska traditionen", i: Karin Hult & Gunhild Vidén (red.), *Alexanderlegenderna i tid och rum: Alexander den stores gränslösa historia* (Stockholm: Appell förlag, 2018).
- Melin, Pia, "Folket i bild – om kläder och attribut", i: Janken Myrdal, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven* (Lund: Signum, 2006).
- Moberg, Carl-Allan, *Die liturgischen Hymnen in Schweden: Beiträge zur Liturgie- und Musikgeschichte des Mittelalters und der Reformationszeit*, 1: Quellen und Texte: Text- und Melodieregister (Köpenhamn: Munksgaard, 1947).
- Myrdal, Janken, "Det medeltida Sveriges rikaste bildhandskrift", i: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld: En samling studier* (Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia & Kungliga biblioteket, 2004).
- Myrdal, Janken, "Bilder i marginalen på en laghandskrift – en härads hövdingars liv och tankar omkring 1380", *Saga och Sed: Kungl. Gustaf Adolfs Akademiens årsbok*, 2016.
- Myrdal, Janken, "Kvinnosaksfrågan omkring år 1430", *Historisk tidskrift*, 138 (2018).
- Myrdal, Janken, Pia Melin & Olle Ferm, *Den predikande räven* (Lund: Signum, 2006).

- Nilsén, Anna, *Program och funktion i senmedeltida kalkmaleri: Kyrkmålningar i Mälarlandskapen och Finland 1400–1534* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1986).
- Nilsén, Anna, *Kyrkorummets brännpunkt: Gränsen mellan kor och långhus i den svenska landskyrkan: Från romanik till nygotik* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 1991).
- Nilsén, Anna, *Focal point of the sacred space: The boundary between chancel and nave in Swedish rural churches: From Romanesque to Neo-Gothic* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2003).
- Nilsén, Anna, "Reform and pragmatism: On church art and architecture during the Swedish Reformation Era", i: Tuomas M.S. Lehtonen & Linda Kaljundi (red.), *Re-forming texts, music and church art in the early modern art* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2016).
- Nisbeth, Åke, "Ordet som bild", *Runica et medievalia*, Scripta maiora 1 (Stockholm, 1995).
- Nordström, Johan, *De yverbornes ö: Sextonhundratalsstudier* (Stockholm: Bonniers, 1934).
- Norberg, Rune, "Nordisk medeltid", i: *Bildkonsten i Norden*, 1: Vår äldsta konst (Stockholm: Prisma, 1974 [1950]).
- Nordin, Jonas, *Ett fattigt men fritt folk: Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv: Symposion, 2000).
- Nordin, Jonas, *Frihetstidens monarki: Konungamakt och offentlighet i 1700-talets Sverige* (Stockholm: Atlantis, 2009).
- Petersen, Nils Holger, "Liturgical representation and late medieval piety", i: Eva Louise Lillie & Nils Holger Petersen (red.), *Liturgy and the arts in the Middle Ages: Studies in honour of C. Clifford Flanigan* (Köpenhamn: Museum Tusculanum Press, 1996).
- Rahmqvist, Sigurd, "Sandbroätten – en uppländsk frälsesläkt och dess gods", *Personhistorisk tidskrift*, 76 (1978).
- Raneke, Jan, *Svenska medeltidsvapen*, 1–3, andra uppl. (Nora: Nya Doxa, 2001).
- Reinholdsson, Peter, *Uppror eller resningar? Samhällsorganisation och konflikt i senmedeltidens Sverige* (Uppsala: Uppsala universitet, 1998).
- Retsö, Dag, *Länsförvaltningen i Sverige 1434–1520* (Stockholm: Ekonomisk-historiska institutionen, 2009).
- Rindal, Magnus & Knut Berg, *King Magnus Håkonsson's laws of Norway and other legal texts: Gl. kgl. saml. 1154 fol. in the Royal Library, Copenhagen* (Oslo: Selskapet til utg. av gamle norske håndskrifter, 1983).
- Ringbom, Sixten, "Bild och avlat", 1–2, *Iconographisk post: Nordisk tidskrift för ikonografi*, 83:3–4 (1983).
- Rosén, Jerker, "Drottning Margaretas svenska räfst", *Scandia: Tidskrift för historisk forskning*, 20 (1950).
- Rosén, Jerker, *Svensk historia*, 1: Tiden före 1718, tredje uppl. (Stockholm: Bonniers, 1962).
- Rosén, Jerker, "Konungsräfst", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 9 (Malmö: Allhem, 1964).

- Sandgren, Eva Lindqvist, "Christina Hansdotter Brask: Reading and pictorial preferences in a Birgittine prayer book", i: Virginia Blanton, Patricia Stoop & Veronica O'Mara (red.), *Nun's literacies in medieval Europe: The Antwerp dialogue* (Turnhout: Brepols, 2017).
- Sandgren, Eva Lindqvist, "Nordeuropa", i: *Geschichte der Buchkultur*, 5: Gotik 2 (Graz: ADEVA, 2018).
- Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien: Dess förhistoria och historia*, 3:2 (Stockholm: Wahlström & Widstrand, 1933).
- Schück, Henrik, *Stockholm vid 1400-talets slut*, På uppdrag av Svenska akademien omarbetad och utg. av Tord O:son Nordberg (Stockholm: Hugo Geber, 1951).
- Schück, Henrik & Karl Warburg, *Illustrerad svensk litteraturhistoria*, 1: Sveriges litteratur till frihetstidens början (Stockholm: Hugo Geber, 1911).
- Schück, Herman, *Rikets råd och män: Herredag och råd i Sverige 1280–1480* (Stockholm: Vitterhetsakademien, 2005).
- Seip, Didrik Arup, "Leikarar", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10 (Malmö: Allhem, 1965).
- Silverstolpe, Carl, *Klosterfolket i Vadstena: Personhistoriska anteckningar*, 1–2 (Stockholm: Norstedts, 1898–1899).
- Sjöberg, Nils, *Svenska porträtt*, 1: Samlingarne vid Uppsala universitet (Stockholm: Svenska autografsällskapet, 1903).
- Sjögren, Paul, *Släkten Trolles historia intill år 1505* (Uppsala: Almqvist & Wiksell, 1944).
- Stolt, Bengt, *Medeltida teater och gotländsk kyrkokonst* (Visby: Ödin/Hanseproduktion, 1993).
- Strindberg, August, *Svenska folket i helg och söken, i krig och fred, hemma och ute, eller Ett tusen år af svenska bildningens och sedernas historia*, 2 (Stockholm: Fritzes, 1882).
- Ståhle, Carl Ivar, *Syntaktiska och stilistiska studier i fornnordiskt lagspråk* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1958).
- Ståhle, Carl Ivar, "Lagspråk", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10 (Malmö: Allhem, 1965).
- Ståhle, Carl Ivar, *Studier över Östgötalagen: Efter författarens efterlämnade manuskript*, utg. Gösta Holm (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 1988).
- Sundqvist, Birger, *Deutsche und niederländische Personenbeinamen in Schweden bis 1420: Beinamen nach Herkunft und Wohnstätte* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1957).
- Sveriges medeltida personnamn: Förnamn*, 3: Hans-Iogærdh (Uppsala: Arkivet för ordbok över Sveriges medeltida personnamn, 1995–2006).
- Taitto, Ilkka, *Graduale Aboense 1397–1406: Näköispainos käsikirjoituskatkelmasta* (Helsingfors: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2002).
- Wallén, Per-Edwin, "Leikarar", i: *Kulturbistoriskt lexikon för nordisk medeltid*, 10 (Malmö: Allhem, 1965).
- Wattenbach, Walther, *Das Schriftwesen im Mittelalter*, tredje uppl. (Leipzig: Hirzel, 1896).
- Wessén, Elias, *Svensk språkhistoria*, 3: Grundlinjer till en historisk syntax, andra uppl. (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1965).

- Wiktorsson, Per-Axel, "Handskrifter som mötts. Spår av ett stormansbibliotek i Uppland", i: Olle Ferm & Staffan Nyström (red.), *Bengt Jönsson (Oxenstierna) och hans värld* (Stockholm: Sällskapet Runica et mediævalia & Kungliga biblioteket, 2004).
- Wiktorsson, Per-Axel, *Skrivare i det medeltida Skara stift* (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2006).
- Wiktorsson, Per-Axel, *Skrivare i det medeltida Sverige*, 1–4 (Skara: Skara stiftshistoriska sällskap, 2015).
- Åström, Patrik, *Senmedeltida svenska lagböcker: 136 lands- och stadslagshandskrifter. Dateringar och dateringsproblem* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2003).
- Åström, Patrik, *Tendensen i Kristoffers landslag* (Uppsala: Svenska fornskriftsällskapet, 2016).
- Åström, Patrik, "En nyfunnen medeltida handskrift av Magnus Erikssons landslag", i: Elin Andersson & Emil Stenback (red.), *Böckerna i borgen: Ett halusekel i Roggebiblioteket* (Stockholm: Kungliga biblioteket, 2018).
- Äldre svenska frälsesläkter: Ättartavlor*, I:1; II:1, red. Folke Wernstedt/Hans Gillingstam (Stockholm: Riddarhusdirektionen, 1957, 2001).
- Öberg, Jan, "Kanutus Johannis", i: *Svenskt biografiskt lexikon*, 20: Ingeborg–Katarina (Stockholm: Svenskt biografiskt lexikon, 1973–1975).

Planschbilaga

I det följande återges samtliga helsidesbilder i UUB B 68. Bilderna visas i den ordning och orientering de har i handskriften: versosidor till vänster, rectosidor till höger. Språkbanden och andra texter i bilderna beskrivs under rubriken ”Innehåll” i Patrik Åströms & Eva Nyströms bidrag på sidan 20. Bildtexterna här anger innehållet utan försök till tolkningar. Om vidare förslag till tolkning av bilderna, se flertalet artiklar i denna volym.

Hela handskriften kan studeras elektroniskt i <manuscripta.se> eller <alvin-portal.org>.

Plansch I. Folio 2v. Nästa uppslag, till vänster. Kristus som världsdomare.

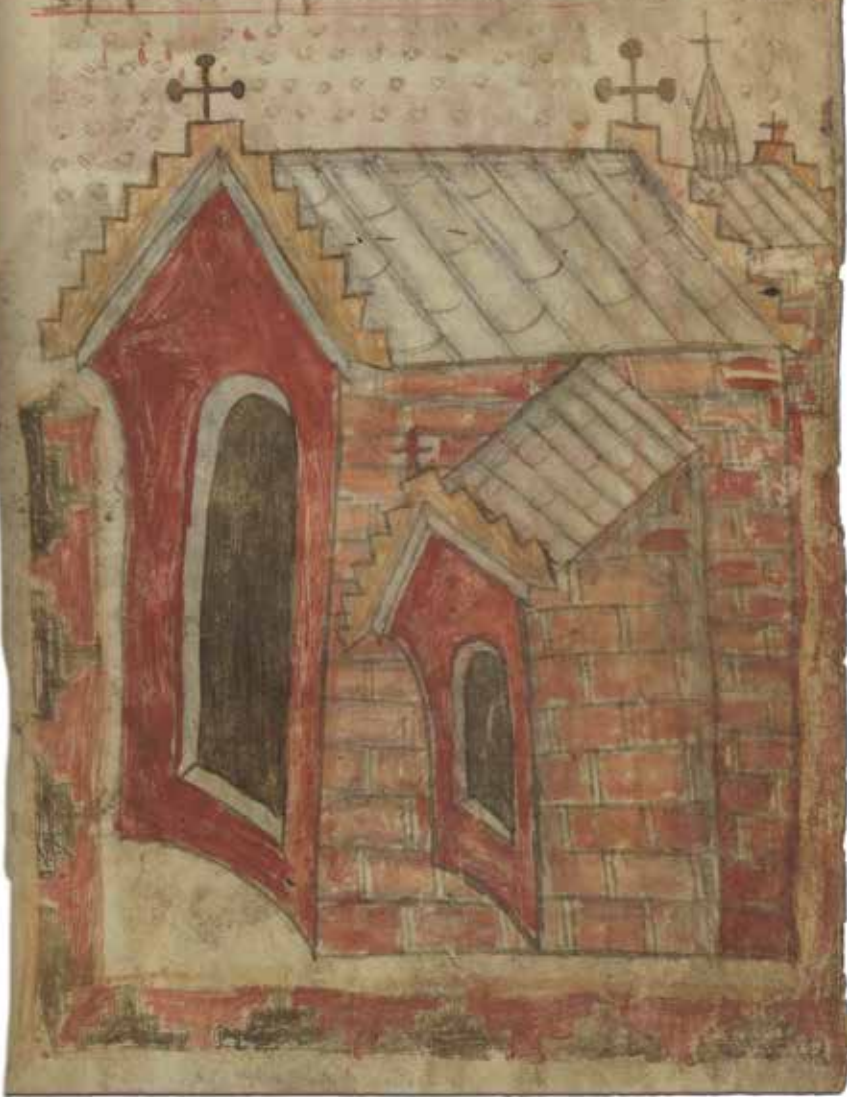
Plansch II. Folio 3r. Nästa uppslag, till höger. Raderad bild av Kristus på korset.

W. Rommel

Plansch III. Folio 5r. Kyrkobalken. En röd tegelkyrka.

Calles
 bonum p[ro]p[ri]um bonum et p[ro]p[ri]um
 bonum p[ro]p[ri]um et p[ro]p[ri]um
 et p[ro]p[ri]um p[ro]p[ri]um p[ro]p[ri]um

konungur valk

Plansch IV. Folio 19v. Konungsbalken. En sittande kung.

Plansch V. Folio 35v. Giftermålsbalken. En fästman och fästmö eller ett brudpar.

xx

xxi

zirfnatha, u al

Plansch VI. Folio 43v. Ärvdabalken. En man och en kvinna tvistar om arv och ägodelar.

Plansch VII. Folio 50r. Jordabalken. Ett landskap med växtlighet och hamlade träd.

laker

Plansch VIII. Folio 61r. Byggningsbalken. En bonde lutad mot sin spade gör ett horntecken mot marken.

balk

Bignig balk

Plansch IX. Folio 88r. Köpmälabalken. En kvinna förhandlar med en köpman.

Römanen vailk

Chinmalua

*Plansch X. Folio 92v. Tingmålabalken (Rättegångsbalken).
Domare och lagläsare på en tingsplats med menighet och soldater.*

*Plansch XI. Folio 103v. Edsöresbalken. En man angriper två personer
framför ett hus inhägnat av en stenmur.*

Plansch XII. Folio 114v. Högmålsbalken. En ogift mor mördar sitt barn med en kniv.

*Plansch XIII. Folio 119v. Dråpamålsbalken: Om dråp med vilja.
En man skadar och mördar en annan man.*

*Plansch XIV. Folio 128r. Dråpmålsbalken: Om dråp av våda.
En man fäller ett träd över en annan man så att denne dör.*

Orapā meua
Thia

*Plansch XV. Folio 132v. Sårsmålsbalken: Om sår med vilja.
En man hugger en kniv i bröstet på en annan man.*

Sadit m. uada

*Plansch XVI. Folio 137v. Sårsmålsbalken: Om sår av våda.
En man har träffats av ett löst yxhuvud, den som huggit ber om ursäkt.*

Plansch XVII. Folio 141r. Tjuvabalken. En hängd man.

O huiusmodi uale

Plansch XVIII. Folio 34r. Konungsbalken. Textsida med dekorelement och spår av glossor.

Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademiens serie *Konferenser*

- 1 Människan i tekniksamhället. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 25–27 januari 1977. 1977
- 2 Människan i tekniksamhället. Bibliografi. 1977
- 3 Swedish-Polish Literary Contacts. 1979
- 4 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens konferens 12–14 februari 1979. 1980
- 5 Människan, kulturlandskapet och framtiden. Bibliografi. Ed. Arnold Renting. 1980
- 6 Safe Guarding of Medieval Altarpieces and Wood Carvings in Churches and Museums. A Conference in Stockholm, May 28–30 1980. 1981
- 7 Tolkning och tolkningsteorier. Föredrag och diskussioner vid Vitterhetsakademiens symposium 17–19 november 1981. 1982
- 8 Research on Tropes. Proceedings of a Symposium Organized by the Royal Academy of Letters History and Antiquities and the Corpus Tropicorum, Stockholm, June 1–3 1981. Ed. Gunilla Iversen. 1983
- 9 Om stiltforskning. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 16–18 november 1982. 1983
- 10 J. V. Snellman och hans gärning. Ett finskt-svenskt symposium hållet på Hässelby slott 1981 till 100-årsminnet av Snellmans död. 1984
- 11 Behövs ”småspråken”? Föredrag vid Vitterhetsakademiens konferens den 22 november 1983. 1984
- 12 Altaistic Studies. Papers Presented at the 25th Meeting of the Permanent International Altaistic Conference at Uppsala June 7–11, 1982. Eds Gunnar Jarring and Staffan Rosén. 1985
- 13 Att vara svensk. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 12–13 april 1984. 1985
- 14 Samhällsplanering och kulturminnesvård. Föredrag och diskussionsinlägg vid Vitterhetsakademiens symposium 28 mars 1985. 1986
- 15 Runor och runinskrifter. Föredrag vid Riksantikvarieämbetets och Vitterhetsakademiens symposium 8–11 september 1985. 1987
- 16 The Slavic Literatures and Modernism. A Nobel Symposium August 5–8 1985. Ed. Nils Åke Nilsson. 1987
- 17 Nubian Culture: Past and Present. Main Papers Presented at the Sixth International Conference for Nubian Studies in Uppsala, 11–16 August, 1986. Ed. Tomas Hägg. 1987
- 18 ”1786”, Vitterhetsakademiens jubileumssymposium 1986. 1988
- 19 Polish-Swedish Literary Contacts. A Symposium in Warsaw September 22–26 1986. Eds Maria Janion and Nils Åke Nilsson. 1988
- 20 Sverige och Petersburg. Vitterhetsakademiens symposium 27–28 april 1987. Red. Sten Carlsson och Nils Åke Nilsson. 1989
- 21 Tradition and Modern Society. A Symposium at the Royal Academy of Letters History and Antiquities, Stockholm, November 26–29, 1987. Ed. Sven Gustavsson. 1989
- 22 Die Bronzezeit im Ostseegebiet. Ein Rapport der Kgl. Schwedischen Akademie der Literatur Geschichte und Altertumsforschung über das Julita-Symposium 1986. Ed. Björn Ambrosiani. 1989

- 23 Bilden som källa till vetenskaplig information. Föredrag vid Vitterhetsakademiens symposium 13–14 april 1989. Red. Allan Ellenius. 1990
- 24 Att tala utan ord. Människans icke-verbala uttrycksformer. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 25–26 oktober 1989. Red. Göran Hermerén. 1991
- 25 Boris Pasternak och hans tid. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 28–30 maj 1990. Red. Peter Alberg Jensen, Per-Arne Bodin och Nils Åke Nilsson. 1991
- 26 Czeslaw Milosz. A Stockholm Conference. September 9–11, 1991. Ed. Nils Åke Nilsson. 1992
- 27 Contemplating Evolution and Doing Politics. Historical Scholars and Students in Sweden and in Hungary Facing Historical Change 1840–1920. A Symposium in Sigtuna, June 1989. Ed. Ragnar Björk. 1993
- 28 Heliga Birgitta – budskapet och förebilden. Föredrag vid jubileumssymposiet i Vadstena 3–7 oktober 1991. Red. Alf Hårdelin och Mereth Lindgren. 1993
- 29 Prehistoric Graves as a Source of Information. Symposium at Kastlösa, Öland, May 21–23, 1992. Ed. Berta Stjernquist. 1994
- 30 Rannsakingar efter antikviteter – ett symposium om 1600-talets Sverige. Red. Evert Baudou och Jon Moen. 1995
- 31 Religion in Everyday Life. Papers given at a symposium in Stockholm, 13–15 September 1993. Ed. Nils-Arvid Bringéus. 1994
- 32 Oscar Montelius 150 years. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, 13 May 1993. Ed. Paul Åström. 1995
- 33 August Strindberg och hans översättare. Föredrag vid symposium i Vitterhetsakademien 8 september 1994. Red. Björn Meidal och Nils Åke Nilsson. 1995
- 34 The Aim of Laboratory Analyses of Ceramics in Archaeology, April 7–9 1995 in Lund, Sweden. Eds Anders Lindahl and Ole Stilborg. 1995
- 35 Qumranlitteraturen. Fynden och forskningsresultaten. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm den 14 november 1994. Red. Tryggve Kronholm och Birger Olsson. 1996
- 36 Words. Proceedings of an International Symposium, Lund, 25–26 August 1995. Ed. Jan Svartvik. 1996
- 37 History-Making. The Intellectual and Social Formation of a Discipline. Proceedings of an International Conference, Uppsala, September 1994. Eds Rolf Törstendahl and Irmeline Veit-Brause. 1996
- 38 Kultursamhangar i Midt-Norden. Tverrfagleg symposium for doktorgradsstudentar og forskarar. Førelasingar ved eit symposium i Levanger 1996. Red. Steinar Supphellen. 1997
- 39 State and Minorities. A Symposium on National Processes in Russia and Scandinavia, Ekaterinburg, March 1996. Eds Veniamin Alekseyev and Sven Lundkvist. 1997
- 40 The World-View of Prehistoric Man. Papers presented at a symposium in Lund, 5–7 May 1997. Eds Lars Larsson and Berta Stjernquist. 1998
- 41 Forskarbiografin. Föredrag vid ett symposium i Stockholm 12–13 maj 1997. Red. Evert Baudou. 1998
- 42 Personnamn och social identitet. Handlingar från ett Natur och Kultur-symposium i Sigtuna 19–22 september 1996. Red. Thorsten Andersson, Eva Brylla och Anita Jacobson-Widding. 1998
- 43 Philipp Melanchthon und seine Rezeption in Skandinavien. Vorträge eines internationalen Symposions an der Königlichen Akademie der Literatur, Geschichte und Altertümer anlässlich seines 500. Jahrestages in Stockholm den 9.–10. Oktober 1997. Herausgegeben von Birgit Stolt. 1998

- 44 Selma Lagerlöf Seen from Abroad – Selma Lagerlöf i utlandsperspektiv. Ett symposium i Vitterhetsakademien den 11 och 12 september 1997. Red. Louise Vinge. 1998
- 45 Bibeltolkning och bibelbruk i Västerlandets kulturella historia. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 27 oktober 1997. Red. Tryggve Kronholm och Anders Piltz. 1999
- 46 The Value of Life. Papers presented at a workshop at the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, April 17–18, 1997. Eds Göran Hermerén and Nils-Eric Sahlin. 1999
- 47 Regionala samband och cesurer. Mitt-Norden-symposium II. Föreläsningar vid ett symposium i Stockholm 1997. Red. Staffan Helmfrid. 1999
- 48 Intuitive Formation of Meaning. Symposium held in Stockholm, April 20–21 1998. Ed. Sven Sandström. 2000
- 49 An Assessment of Twentieth-Century Historiography. Professionalism, Methodologies, Writings. Ed. Rolf Torstendahl. 2000
- 50 Stiernhielm 400 år. Föredrag vid internationellt symposium i Tartu 1998. Red. Stig Örjan Ohlsson och Bernt Olsson. 2000
- 51 Roman Gold and the Development of the Early Germanic Kingdoms. Symposium in Stockholm 14–16 Nov. 1997. Ed. Bente Magnus. 2001
- 52 Kyrkovetenskap som forskningsdisciplin. Ämneskonferens i Vitterhetsakademien, 12–13 november 1998. Red. Sven-Åke Selander. 2001
- 53 Popular Prints and Imagery. Proceedings of an International Conference in Lund 5–7 October 2000. Eds Nils-Arvid Bringéus and Sten Åke Nilsson. 2001
- 54 The Chronology of Base-Ring Ware and Bichrome Wheel-Made Ware. Proceedings of a Colloquium held in the Royal Academy of Letters, History and Antiquities, Stockholm, May 18–19 2000. Ed. Paul Åström. 2001
- 55 Meaning and Interpretation. Conference held in Stockholm, September 24–26 1998. Ed. Dag Prawitz. 2001
- 56 Swedish-Polish Modernism. Literature – Language – Culture. Conference held in Cracow, Poland, April 20–21 2001. Eds Malgorzata Anna Packalén and Sven Gustavsson. 2003
- 57 Nationalutgåva av de äldre geometriska kartorna. Konferens i Stockholm 27–28 november 2003. Red. Birgitta Roeck Hansen. 2005
- 58 Medieval Book Fragments in Sweden. An International Seminar in Stockholm, 13–16 November 2003. Ed. Jan Brunius. 2005
- 59 Trygghet och äventyr. Om begreppshistoria. Red. Bo Lindberg. 2005
- 60 Wisława Szymborska. A Stockholm Conference May 23–24, 2003. Eds Leonard Neuger och Rikard Wennerholm. 2006
- 61 Konsterna och själen. Estetik ur ett humanvetenskapligt perspektiv. Red. Göran Hermerén. 2006
- 62 Litteraturens värde – Der Wert der Literatur. Konferens i Stockholm 26–28 november 2004. Red. Antje Wischmann, Eva Hættner Aurelius och Annegret Heitmann. 2006
- 63 Stockholm – Belgrade. Proceedings from the Third Swedish-Serbian Symposium in Stockholm, April 21–25, 2004. Ed. Sven Gustavsson. 2007
- 64 När religiösa texter blir besvärliga. Hermeneutisk-etiska frågor inför religiösa texter. Red. Lars Hartman. 2007
- 65 Scholarly Journals between the Past and the Future. The *Forrnvännen* Centenary Round-Table Seminar, Stockholm, 21 April 2006. Ed. Martin Rundkvist. 2007

- 66 Hela världen är en teater. Åtta essäer om Lars Wivallius. Red. Kurt Johannesson och Håkan Möller. 2007
- 67 Efter femtio år: *Aniara* 1956–2006. Föredrag vid ett symposium i Kungl. Vitterhetsakademien 12 oktober 2006. Red. Bengt Landgren. 2007
- 68 Jordvärderingssystem från medeltiden till 1600-talet. Red. Alf Ericsson. 2008
- 69 Astrid Lindgrens landskap. Hur landskapets kulturarv förändras, förstås, förvaltas och förmedlas. Red. Magnus Bohlin. 2009
- 70 Kyrkohistoria – perspektiv på ett forskningsämne. Red. Anders Jarlert. 2009
- 71 Skärgård och örlog. Nedslag i Stockholms skärgårds tidiga historia. Red. Katarina Schoerner. 2009
- 72 Emilia Fogelklou läst i dag. Nio essäer. Red. Anders Jeffner. 2010
- 73 Saint Birgitta, Syon and Vadstena. Papers from a Symposium in Stockholm 4–6 October 2007. Eds Claes Gejrot, Sara Risberg and Mia Åkestam. 2010
- 74 Universitetsrankning och bibliometriska mätningar: Konsekvenser för forskning och kunskapsutveckling. Red. Göran Hermerén, Kerstin Sahlin och Nils-Erik Sahlin. Sammanställn. Ulrika Waaranperä. 2011
- 75 Jämtland och den jämtländska världen 1000–1645. Red. Olof Holm. 2011
- 76 Konsten och det nationella. Essäer om konsthistoria i Europa 1850–1950. Red. Martin Olin. 2013
- 77 Cent ans d'études scandinaves. Centenaire de la fondation de la chaire de Langues et littératures scandinaves à la Sorbonne en 1909. Dir. Sylvain Briens, Karl Erland Gadelii, May-Brigitte Lehman et Jean-Marie Maillefer. 2012
- 78 Från Nyens skans till Nya Sverige. Språken i det Svenska Riket under 1600-talet. Red. Bo Andersson och Raimo Raag. 2012
- 79 Språk och ordkonst i österled. Red. Anders Jeffner. 2012
- 80 La Linguistique dans tous les sens. Dir. Françoise Sullet-Nylander, Hugues Engel et Gunnel Engwall. 2013
- 81 Trust and confidence in scientific research. Eds Göran Hermerén, Kerstin Sahlin and Nils-Eric Sahlin. 2013
- 82 The Birgittine Experience. Papers from the Birgitta Conferene in Stockholm 2011. Eds Claes Gejrot, Mia Åkestam and Roger Andersson. 2013
- 83 Text, tal och tecken. Några perspektiv inom språkforskningen. Red. Björn Lindblom. 2013
- 84 Flanörens världsbild. Red. Elena Balzamo. 2014
- 85 Sweden–Serbia and Europe. Periphery or not? Ed. Thomas Lundén. 2014
- 86 Richard Wagner. Werk und Wirkungen / His Works and their Impact. A Wagner Symposium 2013. Ed. Anders Jarlert. 2014
- 87 Svensk antikforskning vid Medelhavet. Gustaf VI Adolf och fältarkeologi i historiskt perspektiv. Red. Frederick Whitling. 2014
- 88 The *Eufemiavisor* and Courtly Culture. Time, Texts, and Cultural Transfer. Papers from a symposium in Stockholm 11–13 October 2012. Eds Olle Ferm, Ingela Hedström, Sofia Lodén, Jonatan Pettersson and Mia Åkestam. 2015
- 89 Klassisk filologi i Sverige. Reflexioner, riktningar, översättningar, öden. Red. Eric Cullhed och Bo Lindberg. 2015
- 90 Kyrkobyggnad och kyrkorum. Forskningsfrågor. Red. Jan von Bonsdorff, Ingmar Brohed och Anders Jarlert. 2017

- 91 Performativity in Literature. The Lund–Nanjing Seminars. Eds Eva Hättner Aurelius, He Chengzhou and Jon Helgason. 2016
- 92 Tears, Sighs and Laughter. Expressions of Emotions in the Middle Ages. Eds Per Förmegård, Erika Kihlman, Mia Åkestam and Gunnel Engwall. 2017
- 93 Continuity and Change. Papers from the Birgitta Conference at Dartington 2015. Eds Elin Andersson, Claes Gejrot, E.A. Jones and Mia Åkestam. 2017
- 94 Spiritual and Ecclesiastical Biographies. Research, Results, and Reading. Ed. Anders Jarlert. 2017
- 95 Dominus Episcopus. Medieval Bishops between Diocese and Court. Ed. Anthony John Lappin with Elena Balzamo. 2018
- 96 Platsens kulturella betydelse. Juridiken kring Nationalstadsparken. Red. Ulf Sporröng. 2018
- 97 Early Modern Academic culture. Ed. Bo Lindberg. 2019
- 98 Opinionsfrihet och religion. Red. Bo Lindberg. 2018
- 99 Images in History – History in Images. Towards an (audio)visual historiography. Eds Peter Aronsson, Andrej Slávik & Birgitta Svensson. 2020
- 100 Heritage and Borders. Ed. Anna Källén. 2019
- 101 Historien om svensk psykologisk forskning. Utvecklingen från perception och psykofysik. Red. Gunn Johansson. 2020
- 102 In i ordens domäner. Anna Rydsteds liv och diktning. Red. Torbjörn Lodén. 2020
- 103 En biografi om en bok: Codex Upsaliensis B 68 från 1430. Red. Jonas Nordin & Janken Myrdal. 2020